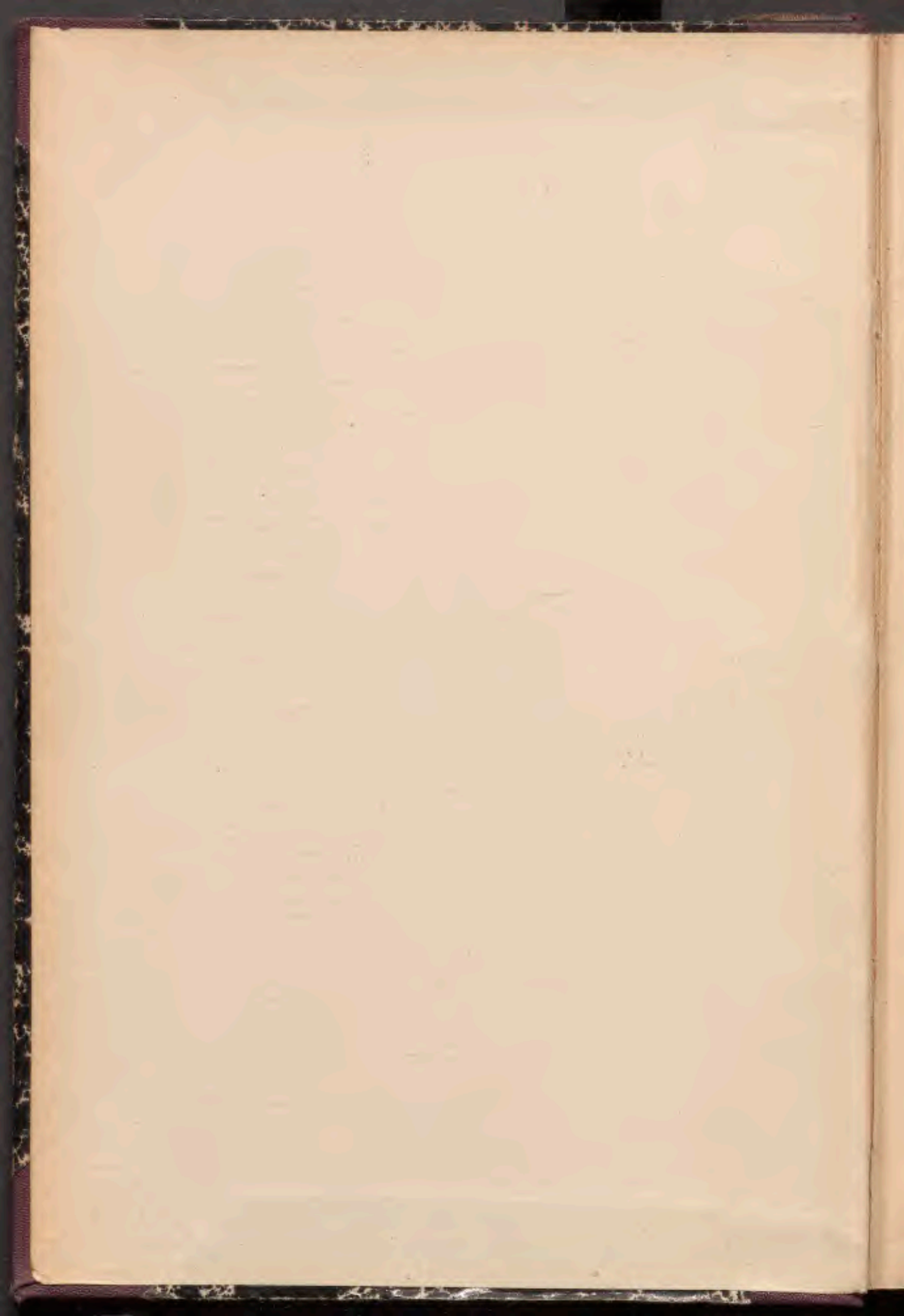
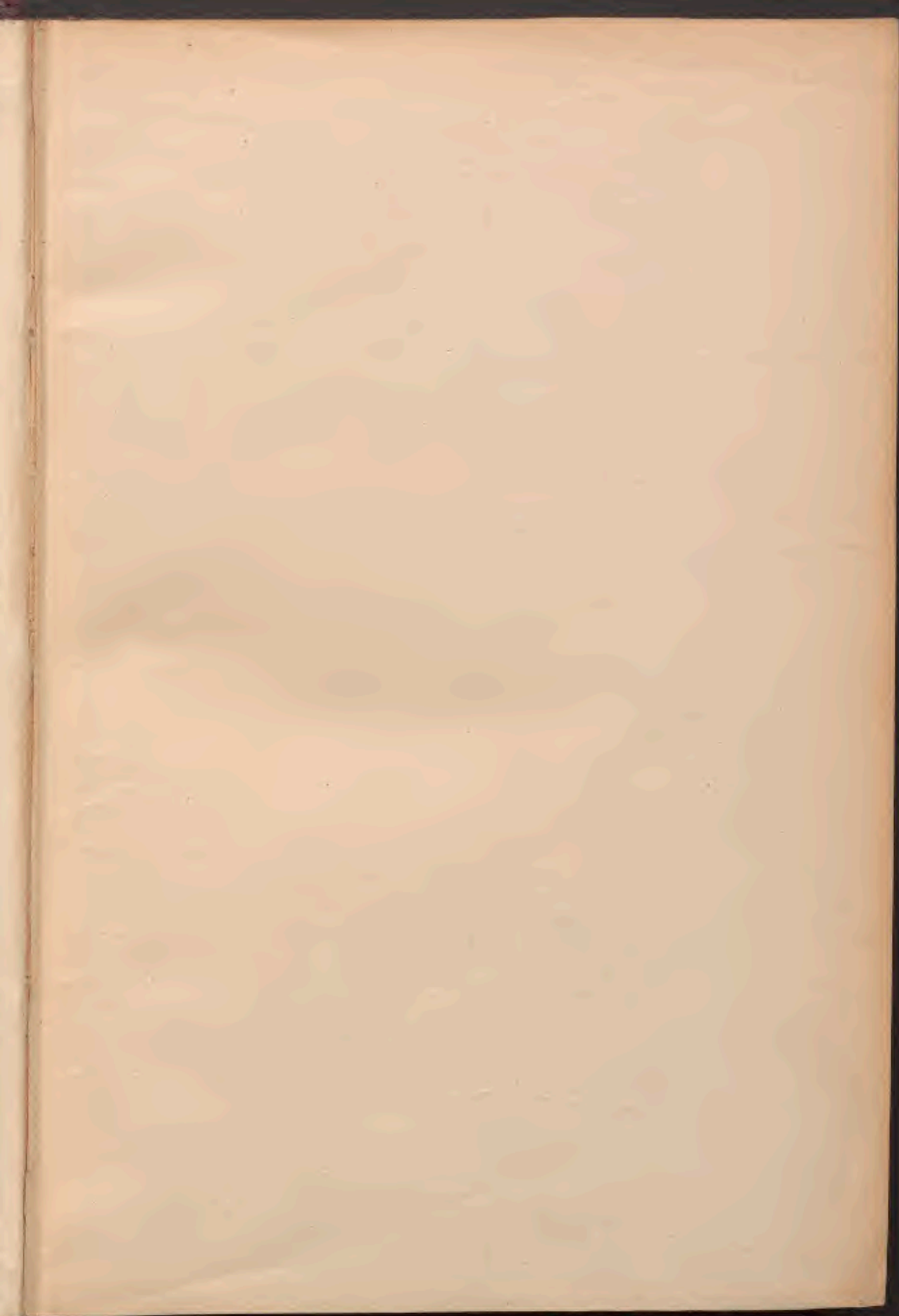

858
L. III. 5

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

VI ՏՆՐԻ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

№ I

ՅՈՒՆՈՒԱՐ

1906

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան „ՀԵՐՄԷՍ“ Մադար. փող. № 15.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 1

Երբ

1. ԵՐԿՈՒ ՊԱՏԿԵՐ պատմուածք Առանձարի 5
2. ՈՒՐԻՇԻ ՀԱՄԱՐ, դրամա Լեոն Շանթի 14
3. ԿԱՐԼ ՄԱՐԲՍԸ ԵՒ ՄԱՐԲՍԻՉՄԸ, Բ. Իշխանեանի . . . 25
4. ԻՐԱՆԵԱՆ ԹՈՒՐԲԵՐ, Խ. Vambery-ի 43
5. ԶՐՀԱՆԿԻՐԸ, Լեւոն Փոարիլի'ի ֆրանգ. թարգմ. Ա. Շահէն 57
6. ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ, Կարապետ Կուսիկեանցի . . 61
8. ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ԿՈՒԻ, Արթուր Փիթգերի, թարգմ. Ե. Հ. 87
7. ՕՐԵՐԼԷՆԵՐԸ, Վէյլ Րընէ Բազլնի 89
8. * * Ա. Իսահակեանի 130
9. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԴՈՒԼԸ ԵՒ ՅԵ-
ՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԲՈՄԱՆՏԻՉՄ, Է. Բերնշտայնի 131
10. ՔԱԶԵՐԻՆ, ոտան. Ա. Իսահակեանի 144
11. ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. —
Առանձար՝ «Վշտի ծիծաղը» Na. 2) Les Oberlé.
pièce en cinq actes, par. M. Edmond «Haraucourt», D'après le roman de M. René Bazin, de
l' Académie française. * 146
12. ԴԵՐԱՄԱՆԵՐՆ ԻՆՉ ԿԱՐԳԱՆ ԵՈՒԼ. ՏԷՐ.-Մ'իրարեանի . . 149
13. ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ 148
14. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Քաշքշուկի քողարականութիւն
եւ զինուած ապստամբութիւն.—Պլեխանովը սոցիալ-դե-
մոկրատների տակտիկայի մասին.—Ապստամբութիւնը
Մոսկուայում.—Ամբարդակ թէ՛ հուն.—Չախակոզմեանե-
րի ընկ.—Պետական գումարում մամուլիցիւ հարցը.
—Ազգեան ախոռներ.—Պ. Գ. ընտ. Կովկ. 1. Ս.-ի 165
15. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Ահուկի դրամա.—Արձազանդ-
ներ.—Պարսկական եւ օսմանեան «սահմանադրութիւն-
ները».—Դեմոկրատիա եւ արեւելեան հարցը.—Դեմո-
կրատիական հոսանքի յաղթանակը Անգլիայում.—Համե-

Նոր շրջան VI տարի

Հրատ. XVIII տարի

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 1

Յ Ո Ւ Ն Ո Ւ Ա Ր

1906

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան „ՀԱՐՄԷՍ“ Ընկ. Մաղաթ: փող., 15.

1905

ԲԱՅՈՒՆԺ Ի ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1906 թ.

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳՐԻ

(Նոր շրջան VI տարի)

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐԻՆԸ

Ռուսաստան տարեկան 10 ռ. Արատսեման՝ 12 ռ. (32 ֆ.)

և
Պարսկաստան կէս տարին 6 » » 7 » (18 ֆ.)

Հասով համար 1 բալլի

Մանօրութիւն, բաժանորդները կարելի է վճարել նաեւ մաս-մաս. ըսկզբում 5 ռ., մայիսի 1-ին 3 ռ. և յունիսի 1-ին 2 ռ.—կամ՝ սկզբում 5 ռ. և յունիսի 1-ին 5 ռուբլի: Հայոց դպր., վարժուհիների և ուսուցիչների, դիւղական քահանաների, միջն. ուս. աշակերտների և ուսանողների համար բաժանորդներն է 8 ռուբլի Ռուսաստանում: Թիֆլիսի բաժանորդները կարող են տարեկան բաժանորդագինը (10 ռ.) վճարել մաս-մաս, բաժանելով այնպէս, ինչպէս իրանց յարմար է:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԴՈՒՆԻՈՒՄ Է

Թիֆլիսում խմբագրատունը (ձազձափածկան փողոց, տ. № 12)

կայսերական այլ ձեղերից պէտք է դիմել՝ Тифлисть, въ редакцію журнала «МУРЧЪ».

Արատսեմանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue «MOURTCH».

«Մուրճ»-ի գործակալներ.

Աստալյան—Գ. ք. Մկրտումյան:

Բազու—բժ. Գ. Մարգարեան, (Ն. Մорск. ձ. № 26) և պ. Յ. Գոչարեան:

Բիրի-էյրաք—պ. Գ. Տ.—Դանիէլեան:

Երեւան—«Արարատ» գրականութի:

Կարս—պ. Համադասայ Տ.—Խաչատրեան:

Մոսկուա—պ. Ստ. Թուման:

Սոչի—պ. Արամ Յակոբեան (Սեծովեզերեայ շրջան):

Սամարկանդ—Ռ. ք. Բէկզիւլեան (Անդրկասպեան երկիր):

Սիմֆերոպոլ—պ. Ն. Հայրապետեան:

Թիֆլիզ—«Գոտտունբերդ» և «Կենտրոնական» գրավաճառ.

Վլադիկաւկազ.—Յ. ք. Սառիկեան:

Թաւրիզ—Բժ. պ. Յ. Տէր-Ստեփանեան և Հ. Պանիրեան:

Եգիպտոս—գոկտոր Կ. Փոչոպեան-Խան (Ալէքսանդրիա):

Էնգէլի—պ. Գ. Մելիք-Աբրահամեան:

Նոր-Ջուղա—պ. Տիգրան Արզարեան:

Թէրան—պ. պ. Ալեքսան Թումեանց և Վ. Բաբայեան:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ընդունւում է ամեն լեզուով: Յայտարարութիւնների համար վճարում են.—1 երես ըննող յայտարարութեան համար 15 ռ., 1/2 եր. 8., 1/4 եր.—4 ռ., տողատեղ (կրպ.)—40 կ.:

Խմբագիր ՀԵՌՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№

Երբ

1. ԵՐԿՈՒ ՊԱՏԿԵՐ պատմուածք Առանձարի 5
2. ՈՒՐԻՇԻ ՀԱՄԱՐ, գրամա Լետն Շանթի 14
3. ԿԱՐԼ ՄԱՐՔՍԸ ԵՒ ՄԱՐՔՍԻՉՄԸ, Բ. Իշխանեանի . . . 25
4. ԻՐԱՆԵԱՆ ԹՈՒՐԲԵՐ, Խ. Vambéry-ի 43
5. ՋՐՀԱՆԿԻՐԸ, Լեւոն Փոսթիլի ֆրանս. թարգմ. Ա. Շահէն 57
6. ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ, Կարապետ Կուսիկեանցի . . 61
8. ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ԿՌԻԻ, Արթուր Փիթգերի, թարգմ. Ե. Հ. 87
7. ՕԲԵՐԼԷՆԵՐԸ, վեպ Րընէ Բազէնի 89
8. * * Ա. Խաւարկեանի 130
9. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԴՈՒԼԸ ԵՒ ՅԵ-
ՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԲՈՄԲԱՆՍԻՉՄ, Է. Բերնշտայնի 131
10. ՔԱՅԵՐԻՆ, ոտան. Ա. Խաւարկեանի 144
11. ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. —
Առանձար՝ «Վշտի ծիծաղը» Na. 2) Les Oberlé.
pièce en cinq actes, par. M. Edmond «Harau-
court», D'après le roman de M. René Bazin, de
l' Académie française. * 146
12. ԴԵՈՒՅԱՆԵՐՆ ԻՆՉ ԿԱՐԳԱՆ ԅՈՎ. Տէր.-Մ'իրաքեանի . . 149
13. ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ 148
14. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Քաշքշուկի քաղաքականութիւն
և զինուած ապստամբութիւն.—Պլիստոկը սոցիալ-դե-
մոկրատների տակտիկայի մասին.—Ապստամբութիւնը
Մոսկուայում.—Ամբարդակի թէ հուն.—Չախակողմեանե-
րի բլոկ.—Պետական դումայում մասնակցելու հարցը.
—Աւգիան Բախտին.—Պ. Գ. Ընտ. Կովկ. Լ. Ս.-ի 165
15. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Անելի դրամ.—Արծաղանդ-
ներ.—Պարսկական և օսմանեան «սահմանադրութիւն-
ները».—Դեմոկրատիա և արեւելեան հարցը.—Դեմո-
կրատիական հոսանքի յաղթանակը Անգլիայում.—Համե-

րաշխ գործունէութիւն տղոսական ուղղութեան տար-	
բեր կուսակցութիւններէ մէջ.— Խրանսիական կառ.	
տակտիկան եկեղ. կայքերը ցուցակագրելիս.— Հոնրապ.	
նոր նախագահի ընտրութիւնը: Լ. Ս.—ի	182
16. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	189
17. ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ	
18. ՊՈՍՏԱՐԿՂ	
19. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	276
20. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ. Ջէյմս Մ'որիէլ՝ «ՀԱՋԻ ԲԱԲԱՆ ԱՆԳ- ԼԻԱՅՈՒՄ», վէպ պարսկ. կեանքից, Թարգմ. անգլ. Մ. Կարապետեան	159—174

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից՝ զրեւել պարզ, մանաւանդ բուերը, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, եւ քերքի միայն մի երեսի վրայ. առանձնապէս ու զարմնել կէտադուքեան, ուղղագրութեան եւ նոր պարբերութիւններ սրճակի լինելու վրայ: Թարգմանութեան հետ պէտք է ուղարկել խմբագրութեանը նաեւ բնագիրը:
2. Ձընդունուած մի յօդուածները պահուում են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ յետոյ ոչնչացնուում են: Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը: Փոքր յօդուածներն ու ստանաւորները չեն վերադարձնուում:
3. Գրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը: Խմբագրութեան առանց պայմանների ուղարկուած ձեռագիրները համարուում են անվճարելի:
4. Խմբագրութիւնն իրան է վերադառնում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:
5. «Մ'ուրնի» համարը շտապուելու պէտքում պէտք է խմբագրութեանը տեղեկութիւն տալ ոչ ուշ, քան յաջորդ համարի լոյս տեսնելը:
6. Խմբագրութեանը զանազան հարցումներով դիմող անձինք պէտք է պատասխանի համար ուղարկեն նամակագրողմ կամ պոստային ըլանի:
7. Հասցէ փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կոպէկի Հասցէի փոփոխումը պէտք է ստացուի իւրաքանչիւր ամսի 10-ից ուշ ուշ, որպէս-զի առաջիկայ համարն ուղարկուի նոր հասցէով: Նոր հասցէի հետ պէտք է այտնել նաեւ հին հասցէն:

ԵՐԿՈՒ ՊԱՏԿԵՐ

Մարգար Ժամհարեանի յիշատակին

1

Գեաւուր-Բօղան:

Անունը վրան:

Ոչ մէկ հայ կը յանդգնի երբեք թափանցել այդ դա-
ժան գոեհներուն մէջ, ուր քաղքին թրքութեան էն հա-
րազատ մասը խտացած է:

Հսկայական աղբակոյտ մը, որու մէջ հիւղակները
— աւելի որջերու քան մարդկային բնակարաններու նման
— այնպիսի ծառածուռ ու անկարելի դիրքերով խրուած
են, որ կարծես անծանօթ տիտան մը ժամանակին ամ-
բողջ քաղաքը աւլած և աղբիւսը իր վիթխարի թիովը
միջնաբերդի բարձունքէն վար նետելով ակամայ հիմա-
դիրը եղած է այս թաղին:

Իրիկուն է:

Գեաւուր-Բօղանի համբաւաւոր մեզերաներէն պառաւ
Փաթման ըստ սովորականին հառած է իր խրճիթին շէ-
մին վրայ, ոչ թէ վերջապէս վայելելու, այլ անցորդ-
ները դիտելու և մանաւանդ պաշտպանելու համար իր
հաւերը, որոնք օրուան այս պահուն մասնաւորապէս
ենթակայ են փողոցի լակտներու քարկոծումին: Գրկին
մէջ հանգստաւէտ դիրքով մը բազմած է իր սիրասուն
թոռնիկը, մերկ, ցեխոտ սրունքները մամիկին ծունկե-
րուն վրայ կախած և ձուած և ճղճիմ զլուխը անոր կուրծ-
քին հանգչեցուցած: Մորթը աղտի ստուար խաւի մը
տակ կորսուած, եւանկիւնի լայնանիստ քթով, մանրիկ
Յունուար, 1906.

ճպտաւ աչքերով երեխայ մը, որուն մերկութիւնը աղտոտ շապիկ մը միայն կը ծածկէ, իսկ գլուխը նոյնչափ աղտոտ գգակ մը, որու վրայ սակայն խնամոտ ձեռքեր մետադէ կիսալուսին մը և բազմաթիւ ուշուրէններ ու յուսովներ կարած են չար աչքէ գերծ պահելու համար:

Ու պտուաւը դժուարին կացութեան մէջ է:

Կը ջանայ մէկ կողմէ հայհոյանքի ոյժով իր հաւերը պաշտպանել փողոցի քարապէն որսորդներուն դէմ, միւս կողմէ անոյշ լեզուով սղոքել իր թոռնիկը, որ նորաբողբոջ ցուցամասովը միջնաբերդի շրջա աշտարակներուն միջև փայլող արեւուն շիկակարմիր սկաւառակը կը ցուցնէ շեշտակի և կը պահանջէ վայրկեանաբար իրեն բերել այդ խոշոր աղւոր սեխը:

Իսկ արեր՝ այդ փոքրիկ որկրամու բռնաւորին վաճառողաւոր ախորժակէն սարսափահար՝ արագ քայլով դէպի մարը կը փախչի:

Փոքրիկ Դուրսունը թէև գեռ հագլու երեք տարեկան, բայց արդէն բէկ ախորժոր ստացած է իր մամիկէն: Ոչ միայն որովհետեւ ամէն թիւրք աւելի կամ պակաս բէկ կը ծնի արդէն, այլ և ֆաթման իր փորձառու աչքերով այժմէն իսկ գտած է այն բնորոշ նշանները, որոնք կը խոստանան առանձնապէս արժանի հանգիստցնել իր թոռնիկը այս ախորժին:

Ահա այդ կարգի խոսամտալից նշաններու ճոխ հաւաքածոյին վրայ կուգար աւելնալ նաև Դուրսուն բէկին այս իրիկունն խորախորհուրդ պահանջը և այս առթիւ զգացած ներքին հրճուանքն է պատճառը, որ պտուաւը փոխանակ սրտնեղելու և յանդիմանելու, ընդհակառակը ջերմ համբոյրներով կը լուայ իր թոռնիկին անուշայ դէմքը և հետեւալ բացատրութեամբ կը զսպէ անոր հոյակապ ախորժակը:

Երկու մինարէներուն միջև փայլող այն կլորակ բանը սովորական սեխ մը չէ, այլ համակ սեկիէ վիթխարի սեխ մը, որ հեռուն շատ հեռուն շղթայով մը

կտրուած է երկինքէն և որուն տն միայն կրնայ տիրանալ, ով որ իր ձին մինչև հոն քշելու և իր սուրին մէկ հարուածովը այն շղթան կտրելու արիութիւնն ու ոյժը ունենայ:

Այս խորիմաստ բացատրութեան վրայ լակտար թաթիկներովը աչքերը կը սրբէ և արեւ պահ մը ապշութեամբ գիտելէ ետքը.

— Անա, ազ ըսածդ ևս չեմ կրնար ընել, երբ որ քիչ մը մեծնամ բաբայիս դահգահին վրայ կը հեծնիմ, բաբայիս մեծ սուրը կ'առնեմ կ'երթամ շղթան կը կտրեմ, կրնամ չէ՞ տնա:

— Հարկաւ կրնաս, հոգիս, հարկաւ կրնաս, միայն թէ առաջ լաւ ձի հեծնել և լաւ սուր խաղցնել պէտքէ սորվիս:

Իսկ այս հաւատարիքին վրայ Դուրսուն բէկ արդէն յափշտակուած՝ խնոտ շրթունքները կը լցէ, որովհետեւ անմիջապէս աչքին տուջի կը պատկերանայ այն ցանկալի օրը, երբ ինք ձիուն վրայէն սուրի ուժգին հարուածով մը շղթան կը կտրէ և... ոսկեղէն սեխը փակթ վար կ'իյնայ մէջէն չորս կտոր եղած, կրծուելու պատրաստ:

Բայց ապագայ հերոսը յանկարծ կը սթափի իր անոյշ երազանքէն սուր ձիչ մը արձակելով:

Խոշոր սև շուն մը, որ փողոցին վերի ծայրը գիդուած մեծ աղբաւոյտը մութը կոխելէ առաջ վերջին անգամ մըն ալ քրքրելու զբաղած էր, իր բարերարունին նկատելուն պէս գործը ընդհատած և պոչը փարտելով վազած ու մէկ ոտսումով անոր գիրկը նետած էր իր տուջի թաթերը:

Պառուը, որ այս անգամ նոյնպէս յանկարծակիի եկած է այդ սովորական ողջոյնէն, կռուիի հարուածով մը շունը կը վանէ և կը ջանայ սրտապնդել իր թոռնիկը, որ կռիւրդալիւր կը հեկեկար, աչքերէն ու քթէն առուակ մը հոսեցնելով գէպի բերանը:

—Մի վախնար, ձագս, մի վախնար, փափագն է՝ շուն փափազը:

Շունը, որ քանի մը քայլ հեռանալով պոչը ոտքերուն մէջ առած ապշութեամբ կը նայէր, չլինալով մեկնութիւն մը առ իրեն եղած այս կողիւ ընդունելութեան, իր անունը լսելուն պէս կամաց կամաց կըսկըսի նորէն մօտենալ:

—Ծօ փափագ, մունդառ փափագ եկնուր:

Պառաւին այս անակնկալ հրաւերին վրայ շունը վերստին պոչը կը անկէ և մօտենալով իր կողը կըսկսի քերել անոր սրունքներուն վրայ:

Փաթման մէկ ձեռքով փափազին դուլը կը բռնէ, իսկ միւս ձեռքով իր սարսափահար թոռնիկին աջ դաստակը աւնելով անոր թաթիկովը կըսկսի շան կոնտիկ հարուածել:

—Զարկ մի վախնար, զարկ սա շան դեմութիւն:

Դուրսուն բէկ սկիզբը գետ կը վախնայ ու կը շարունակէ լալ, ջանալով ետ քաշել ձեռքը: Բայց տեսնելով որ անասունը ձայն ձգտուն չի հաներ, հետզհետէ կը սրտապնդի և վերջապէս ողատ ձեռքով կըսկսի իջեցնել իր հարուածները: Փաթման իր դաստաւանդութիւնը կատարեալ ընելու համար գետնէն ձգտաւ մը կը գտնէ և թոռնիկին ափին մէջ կը դնէ, իսկ լակոտը այս գէնքով աւելի խրախուսուած, իր անգոր բազուկներուն ամբողջ ոյժը կը թափէ տքալով ու քիթը վեր քաշելով: Եւ իվերջոյ կատաղութիւնը այն սատիճանի կը հասնի, որ ձգտաւ մէկդի նետելով շանը մէկ ափանջը կը բռնէ և բոլոր ոյժովը կըսկսի քաշել: Խեղճ փափազը ալ չլինալով գիմանալ կողկանձելով կը փախչի, իսկ յախթական Դուրսուն բէկը հրճուանքի բացազանջութիւններ կ'արձակէ անոր ետեւէն և թեւրը շարժելով մամիկէն կը պահանջէ ետ բերել զայն:

Փաթման իր աննման թոռնիկին քաջասրտութեան այս նոր տալանոյցէն զզլած, պինդ մը կուրծքին կը

աեղմէ զանի և անոր թիւերն ու ձեռքերը կը համբուրէ բացազանչելով՝

— Թեերդ զօրանան կտրիճ ձագս, թեերդ զօրանան:

Այդ միջոցին փողոցին ծայրէն աղմուկ մը կը բարձրանայ:

Ճերմակ փաթթոցաւոր երկու լակոսներ վազելով ու պոռալով կը մօտենան և պառաւին առջևը կը նետեն չոր խոտի ու փայտի կտորուանքներու խոշոր տրոջակ մը:

— Ծօ՛ տա ի՞նչ է, ուրկէ կուգաք այսպէս հեալով. կը հարցնէ Ֆաթման գարմացած:

— Անա՛ զեալուրի լակոս մը ծեծեցինք, բթէն բերնէն տրին բերինք շան ձագին և առ ձեռքէն խլեցինք:

Կը պատասխանեն թղուկ հօճաները մէկ բերան, բերած տրցակնին ցոյց տալով:

Ֆաթման տոբի կ'ենէ և մէկ ձեռքով տրցակը կշռելէ ետքը.

— Ապրի՛ք տղաքս, շատ ապրիք, տեսէք եթէ ամէնօր այսպէս լեցուն ձեռքով զաք՝ շատ աչքս կը մանէք հա: Բայց հայրերնիդ ուր է:

— Բաբաս այսօր քիչ մը ուշ տուն պիտի գայ, տեղ մը կ'նաց, բայց մենք անօթի ենք անա՛. կը պատասխանէ մեծ տղան:

— Է՛՛ լաւ, եկէք ներս քիչ մը հաց տամ. կ'ըսէ տառաւ և աւարը առնելով տղոց հետ տուն կը մտնի:

Ներսը մինչդեռ աղաքը հացի մէյմէկ շերտ խածնելով իրենց շահատակութեան մոնրամանութիւնները կը պատմեն, Ֆաթման և իր մանկամարդ հարսը հիացումէ հիացում գլտորելով վերջապէս այն աստիճան կ'ողևորուին որ մէյմէկ կտոր ալ պանիր կը նետեն անոնց առջևը:

Ձէթի ճրաղը արդէն սկսած է հշուել և հարսը օջախին մէջ աղոց բերած փայտին կըտկովը ընթրիքի պտուկը կ'եռացնէ, երբ գոնէն ներս կը մտնէ երիտա-

սարդ հօճա մը. ֆաթմայի որդին, հարսին ամուսինը և սղոց հայրը:

Ֆաթման անոր ընդառաջ փութալով.

—Հօճա ուր մնացիր, եկուր տես սղաքդ ի՞նչ են բերեր—և սղոց դառնալով—ծօ մէյմըն ալ պատմեցէք հայրերնիդ լսէ:

Ու սղաքը հազիւ աւարտած իրենց զիւցազներգութիւնը, պառաւը, որ զխամամբ էն վերջուան պահած էր ամենամեծ անակնկալը, յաղթութեան նշանի մը պէս Դուրսուն բէկը զլխուն վրայ բարձրացնելով կը բացագանչէ.

—Հասաւ աս սղալիկս, չէք հարցներ թէ ինչէր ըրաւ, ինչէր, ինչէր:

Նւ հէքեաթի մը ճոխութեամբ կը պատմէ բէկին թարմ սխրագործութիւնները, արևուն փախուստէն ըսկըսած մինչև փափազին պարտութիւնը, հետեեալ վերջաբանով:

—Միշտ ըսեր եմ և նորէն կը կրկնեմ որ նմանը չտեսնուած կարիճ մը պիտի ըլլայ աս ձալուկս:

Հօճան իր երեք գուռներուն ևս իրենց արժանիքաշալերանքը տալէ յետոյ, ինք ալ իր կողմէն կ'աւետէ թէ կոստորածին աւարը այս իրիկուն բաժնուած և քսան հաս կարմիր ոսկի բաժին ինկած է իրեն:

Այս աւետիսին վրայ քիչ մնայ ուշաթափ ըլլան կիները, որոնք աչքերնին կը փակեն ու չեն կրնար քսան հաս ոսկին մէկտեղ երևակայել և անպատճառ տեսնել կ'ուզեն: Բայց հօճան խոհեմութիւն կը համարէ առայժմ հինգ հատէն աւելի մէջտեղ չհանել, խոստանալով մնացածն ալ մաս առ մաս յուցնել:

Ընթրիքի դպալներուն աղմուկը հազիւ դադրած փոքրիկները արդէն անմեղութեան քունը կը խռկան, հարսը քովի խցիկին մէջ հեշտանքի անկողինը կը փռէ, Ֆաթման ամանները կը լուայ:

Իսկ հօճան չիբուխ մը քաշելէ յետոյ դուրանը ձեռք կ'առնէ և ձէթի ճրագին աղօտ լոյսին տակ—թէև ճրա-

գիւ ամենեւին պէտք չունի, որովհետեւ զոց պիտէ արգէն
—յուզուած ու գեղեցկաձայն կ'եղանակէ.

«Փառաքանէ անունը քու Տիրոջդ՝ Բարձրելոյն,

«Որ ստեղծած է ամեն ինչ և հաւասարակշռու-
թիւն հաստատած ամեն ըմպի մէջ,

«Որ ուրշած է ամենքին Ճակատագիրը և Որ ամենքը ղէպի նպատակ մը կը վարէ...

Գուրպը մութ գիշերին մէջ շներու ամբողջ փոմա-
կը կատաղօրէն կը հաջէ, հեռաւոր խուլ ու չարաշուք
սոնետի մը զիմելով:

II

Մարթան դրան առջև անհանդարտ շարժումներով
փողոցին երկու ծայրերը կը պիտէ:

Շաբաթ մը կայ ու ամբողջ ընամանիքով տաք կե-
րտուր չեն դրած բերաններն: Փայտը արգէն ամեն տա-
րի սուղ, այս աշնան աղքատին համար անմատչելիութիւն
մը եղած է: Եկեղեցիէն քիչ մը բրինձ բաժներ էին և
թշուառ կ'ենը այս երեկոյ տաք ապուր մը կ'ուզէր կեր-
ցնել իր սիրելիներուն, այդ պատճառով մեծ որդին՝
տամսերկու տարեկան Արամը՝ զրկած էր փողոցներէն
քիչ մը վառելիք հաւաքելու:

Բայց օրը արգէն իրիկուն եղած է և աղան գեռ
մէջտեղ չկայ:

Այլ յուսահատ՝ չարշափր վրան կ'առնէ տղուն ե-
տեէն երթալու համար, երբ ան վերջապէս կը յայտնուի:

Հագուստները բզկտուած, գէմքը արիւնլուայ և խո-
շոր գեղեցիկ սև աչքերէն մէկը ուռած՝ ներս կը մտնէ
գոնէն:

Մայրը գորհուրած վրան կը վազէ.

—Տղայ առ ի՞նչ է, ի՞նչ ես եղեր:

Փոքրիկը ձեռքերովը գէմքը կը ծածկէ: Այտերուն վը-
րայ արցունքները գեռ չեն չորցած, բայց մօրը ներ-

կայութեան աւելի կը փոփոխուի և բուռն հեղեղանքով հազիւ կը թոթովէ.

—Մայրիկ... թուրք աղաքը ըրին... շատ փայտ հաւաքեր էի... մէյդանէն... կուգայի... Երկու... թուրքի աղայ... դէմ ելան... փայտը ուզեցին... չստի... ուզեցին խել... փախայ... ետէս վազեցին... չկրցան հասնիլ... վերջէն... վերջէն... մեծ բխաւոր թուրք մը դէմ ելաւ... բռնեց ինծի... աղոցը ձեռքը տուաւ... փայտ խեցին... ինծի ալ... ծեծեցին:

—Ախ հազիւ, Աստուծոյ զանան, ի՞նչ կրնանք ընել, Աստուծոյ զանան, կը հառաչէ Մարթան աչքերը լեցուած և ձեռքը ծունկին դարնելով, իսկ պոսիկ տրդան՝ երկամեայ Տիգրանը՝ մօրը փէշին փակած ահօնիլ լաց մը կը փրցնէ:

Ու մինչդեռ խեղճ կիներ բռնկին մէջ մեծին վերքերը լուալու և փոքրիկին ձայնը կտրելու տագնապին մէջ է, գուրտէն կուգայ ամուսինը, որ այս տեսարանին տույն աւելի դայրացած քան յուզուած՝ կը պոռայ.

—Աս ի՞նչ է կնիկ, ի՞նչ կըլլանք նորէն:

—Բան չկայ սոքո՞ւ պահենմ, գնա ներս նստէ, կը պատասխանէ կիներ վախի և աղերսանքի շեշտով մը:

—Ի՞նչ լսեք է բան չկայ, կը գոռայ մարդը ձայնը աւելի բարձրացնելով, աս ի՞նչ արին է, աս ի՞նչ լացուկո՞ծ է նորէն:

—Սիրող թունդ մի՞ հաներ, մեծ բան մը չէ եղածը—կը ջանայ հանդարտեցնել Մարթան—Արամը թուրքի աղոցմէ ծեծ է կերեր, քիթը արիւնք է քիչ մը:

—Թուրքի լաճերու ուր է հանդիպեր, ի՞նչ գործ ունի գուրտերը, չի՞ կրնար շնթոկիլ տունը նստիլ, ինչո՞ւ կը թողուս որ գուրտ ելայ:

—Կ'աղաչեմ հերիք է ալ մի պոռար, մենք ի՞նչ յանցանք ունինք, աղան գուրտ զրկեր էի որ փողոցներէն քիչ մը ցախ ժողուէ տէ ապուր մը եփեմ իրիկուներ, տուն գալու տանի թուրքի լաճեր ծեծեր ժողվածը ձեռքէն առեր են:

—Օ՛խ, շատ ասէկ են ըրեր, ասուր չէ չօւին մեծը ուտէինք տէ օր մը առաջ սասկէինք ազատէինք:

Այս խօսքերով դառնացած սրտին ժահրը քիչ մը թափելէ յետոյ, մարդը ներս կ'երթայ, պատուհանին առջև կը նստի և գլուխը կտխ կը ծխէ ու կը հազայ: Արհեստով ոսկերիչ է ինք, վարպետ արհեստաւոր և ընսանիքի գործվազութ հայր, բայց ահա ամիս մը առաջ Չարին ձեռքերը յանկարծ երկնցան և մէկ հարուածով խանութէն իր հարստութիւնը և տունէն իր երջանկութիւնը յափշտակեցին...

Մարթան իր սղուռն վերքերը լուայէ ու փաթաթելէ ետքը քովի սենեակը անկողին կը դնէ գանի փոքրիկին հետ:

Վիշար խեղբած է ամէնքին ալ ստամոքսի պահանջը: Տղաքը հոս խոր քունի մէջ կը հանգչին, մարդը անդին նստած սեղը վշտակոծ գլուխը կուրծքին վրայ կը հակէ: Եւ ամէն ինչ կը լուէ:

Ու խորին լուսթեան մէջ յանկարծ ձայն մը կը բարձրանայ մեղմ ու տխրանայ.

Քամին ելաւ էրան էրան,

Մշոյ մայրեր սևաւորան

Մարթան՝ տղոց սնարին քով իր վշտին մէջ ընդարմացած՝ մէկէն կը սթափի: Պահ մը ուշադիր մտիկ կ'ընէ, Մշեցի գաղթական կիներն են որ կ'երգեն քովի տնէն.

Հազարապետ ընկաւ թաղեր

Ծառեր կտրեց, տարաւ ճղեր,

Մայրիկ, մայրիկ,

Մայրկայ դարգեր սարերովն

Անուշ, անուշ.

Ու կրկին փոփկելով կը սկսի արատաւել, ձեռքերը իրար միացուցած և աչքերը յառած առաստաղին, ուր մրտա գերաններու միջև սարգերը հապճեպ իրենց սատայները կը հիւսեն վաղուան որսին համար:

Առանձար

ՈՒՐԻՇԻ ՀԱՄԱՐ

(Դրամն 3 արարով 1)

ԵՐՐՈՐԴ ԱՐԱՐ

Ա. Տ Ե Ս Ա Ր Ա Ն

Սիրան. (կը համրէ շապիկները սեղանին վրայ ու կուտայ Արթինին, որ թեթեւ մը կը նայի բանուացքին ու կը դնէ իրար վրայ:) Երեք, չորս, հինգ, վեց, աս ալ հօթը. երեք հատը անցած անգամ տալիք, եղաւ տասը. մնաց երկուքը: Սեղանէն ետ քաշուելով եւ խոր շունչ առնելով՝ տեսակ մը կրկնուած) Ան ալ ետքը. չկրցայ հասցընեմ. այս քանի մը օրը... այնպէս գործերս... գլուխս խառն էր շատ:

Արթին. (փաթեթելով շապիկները իր սեւ կապոյցին մէջ) Աղէկ. ուրեմն մնաց երկուքը: Որ իզուր խօսք չըլլա, կ'ըսեմ՝ հիւանդ էր:

Սիրան. Ըսէ: (Չարացած) Գուցէ քսածդ սուտ ալ չըլլար:

Արթին. Աստուած չընէ, աղջիկս:

Սիրան. (Մտածկոտ) Է՛ ա՛մենէն ճիշտը ատիկա է: (Չարոյթով ու չոր) Թէ՛ չէ՛ ինչո՞ւ համար հիմա հոս (կուրծքին կարնելով) այսպէս անհանգիստ է ըլլալու ու այսպէս սեղմուած: Ա՛յ, կարծես ճանկ մըն են խրեր ներս ու կը քաշեն. ինչո՞ւ, ի՞նչ է եղեր, ի՞նչ եմ ըրեր, եթէ հիւանդ չեմ:

Արթին. Պարանոց խօսքեր: Մի վախնար. քեզի պէս աղջիկը Աստուած կը պահէ. ամբողջ տան մը նեցուկն ես դուն, պառաւ հայրիկիդ, աղբար-քուրիկիդ: Աստուած է օրհներ քու ծնունդդ:

Սիրան. (Բարկացած) Հապա, օրհներ է:

* * *

Մարիամ. (Կողմնակի դռան մէջ) Դեղս դեռ չեկա՞ւ: Բարեւ, Արթին աղա:

Արթին. Բարե՛ւ, հորէ՞ն դեղ:

Սիրան. Տոմար տուի հայրիկին, որ դեղատուն տանի:

Մարիամ. (Ներս գալով) Օ՛հ, ինչո՞ւ ես թողեր անոնց վրայ. անոնց որ մնայ՝ տասը տարի սպասէ. հոգերն ի՞նչ է: (Նրստուկով, հիւանդ) վա՛յ:

Արթին. Գիտես, այդչափ դեղը աղէկ չէ:

Սիրան. (Նեղսիրտ) Հազար անգամ ըսեր եմ՝ դեղ ու բժշկ
փոխելով բան չի դառնար:

Մարիամ. (Գրգռուած) Է՛, ան մէկալ բժիշկը ոչինչ ալ
չէր հասկընար. աս մէկը նորէն բանի մը նման է, կարծես:
Տեսնենք: Է՛, ճակտիս սև են գրեր, Արթին աղա:

Արթին. Բան չի կայ. կ'անցնի: Շուտով կը հաշտեցնենք
քեզի մարդուդ հետ, կը հանգստանաս, կու գան ուրախ օրեր:

Մարիամ. Ինծի համար ուրախ օրեր չկան: Ուրախ օ-
րերը Աստուած տուեր է ուրիշներուն, տուեր է ասոնց, տուեր
է ամենքին, մոռցեր է միայն ինծի: Դուն իմ մարդս չես ճան-
չար. անիկա մնալով չէ, դե է անիկա. սասանան հաշտուի ա-
նոր հետ: Ախ՛, Աստուծո կրակին դայ, որ ինծի աս օրը հասցուց:

Արթին. Մի՛ ըսեր, մի՛ ըսեր:

Մարիամ. (Լացկոտ) Է՛, երբ պիտի Աստուած մահ ապ
ինծի, որ ազատուիմ: Ե՛ս ալ, ասոնք ալ, աս աղջիկն ալ:

Սիրան. Մտրիամ.

Մարիամ. Գիտեմ, գիտեմ. ես բեռ եմ ամենքի վրայ,
բեռ և քեզի համար: Եւ վերջապէս թի՛ կ'ուզէ մինչև վերջը իր
զլխուն ինծի նման անպէտք, արանջող ու ցաւազար կնիկ մը
ունենայ: Կը մեռնիմ, կը մեռնիմ, կ'ազատուիք ամենքդ ալ. կ'ա-
զատուիս դուն ալ: Բայց քանի դեռ կամ, քու բարի ճրոջդ
վրայէս անպակաս ըրէ, Սիրան: Ա՛յ, այս երկու օրը ալ ճան-
ճրացեր ես, ինչ է, քիչ մը որ ուշ չես դարձներ, ո՛չ դեղս կայ,
ո՛չ ժամանակս կը նային, ո՛չ հոգ ընող կայ. բոլորովին ծովը
նետելու բան եմ դարձեր:

Սիրան. (Շփոթ) Ես... ես...

Մարիամ. Հագուդ վարձ է, Սիրան:

Սիրան. (Անշարժ, զլուխը կախ, աչքերը կետի մը):

Արթին (Ոտքի ելնելով ու պատրաստուելով իր կապոցը վերցրնե-
ռ) Աստուած իր ստեղծածը հրքէք չի մոռնար, Մարիամ: Ա-
տանկ սև մի նայիր աշխարհըին. ատիկա մեղք է, մեծ մեղք:

* * *

Նուարդ. (Արագ կը նետուի ներս՝ կուրծքն ու մարմինը մեծ դո-
գնոցի մը մէջ. ձեռքին աման մը: Կտերիմ ժպտով զլխով կ'ընէ Արթինին)
Բարեւ: (Գտնենալով Սիրանին) Այսչափ հերթք է, բրե՛նձը:

Սիրան. (Յնջուկով) Ի՞նչ...: Տեսնեմ: Կնւզես՝ քիչ մըն ալ
աւելցուր. բայց շատ քիչ:

Արթին. (Որ հայեացքով կը դիտէր աղջիկը) Տեսէք, տեսէք, ա՛յ,

իմ անուշիկ սիրունիկս, այս ի՞նչ հիանալի տանտիկինն ես դարձեր: Տեսնեմ, տեսնեմ (տեսակ մը շուրջը դառնալով):

Մարիամ. (ծպտուն) Հա, առ երկու օրը հավէտի է եկեր. ինկեր է Սիրանի կռեէն, թէ ձգէ ես եմ եփելու, թո՛ղ սոր-ւիմ:

Արթին. (Քնքանքով կը շոյէ աղջկան մազերը) Սորվէ, աղջիկս, սորվէ, ոսկի մազերդ սիրեմ: (Նրավկոտ, հառչանքով) Իսկը, իսկը, քո մայրդ, Աստուած ողորմի հոգուն: Դէ, մնաք բարով:

Մարիամ. Ինձի նայէ, Արթին աղա, չէ՛ր կրնար անգամ մը դեղաբանը հանդալիս:

Արթին. Հանդալիմ:

Մարիամ. Հոգիդ սիրես, կ'ըսես որ... (Միասին դուրս):

* *
*

Սուարդ. (Կեցած է լարուած, մէկ ձեռքի ամանին, մէկ քրօջը նայ-ելով. քան մը քսել կ'ազէ, որ կը դժուարանայ:) Սիրան... Արթին ա-ղային ըսէիր, որ ինձի համար ալ բերէ ատոնցմէ. զժուար բան մը չէ. դուն ալ որ քիչ մը օգնես, կարգին կը բանիմ:

Սիրան. (Կ'ուղղուի, շեշտ կը նայի քրօջը, որ զուկը կը կախէ ու կը խաղա քրինձին հետ: Քիչ ուռ: Քայլ մը անոր մօտենալով:) Ըսէ, նայիմ, քեզի ի՞նչ է պատահեր: Այդ փոքրիկ զլխուզ մէջ բա-ներ մը կը դառնան:

Սուարդ. Ոչինչ. ի՞նչ պիտի բլլա, կ'ուզեմ բանիմ:

Սիրան. Եւ ինչո՞ւ:

Սուարդ. Դուն ինչո՞ւ կը բանիս:

Սիրան. Ես... ես ուրիշ: Հապա նկարե՞լդ:

Սուարդ. (Անհանդիստ) Ան... ան դեռ երկար ժամանակի բան է. ան... դեռ... առայժմ. չգիտեմ, տեսնենք, (Յանկարծ կտրուկ) Է, ձգէ, ձգէ: Մէկ կողմ գիր հիմա ինձի. հիմա իմ մասին խօսելու ժամանակ չէ. հիմա...

Սիրան. (Խիստ) Հապա:

Սուարդ. Ո՛չ, Սիրան, ո՛չ. չեմ ուզեր, կը լսեմ, չեմ ուզեր. ալ մի՛ մոռա՜նք իմ մասին. հոգ մի՛ ըներ, մի՛ մոռա՜նք մեր մա-սին: Որքան մեզի համար չարչարուեր ես՝ հերկը է: Կ'ըսէիր, որ քեզի համար չես ապրած, որ քեզի ոչինչ չի յաջողիր, որ անբախտ ես: Մնւտ է, գնա, տես: (Ողևորուած) Գնա, Սիրան, գնա. ոչինչ հոգ չընես. ես կ'ընեմ բոլոր ձեռքես եկածը: Գնա այդ քու սիրած լեռներդ, հոն գիմացը, որ Օհաննէսն ալ այնչափ կը սիրէ: Ա՛խ, ի՞նչ լաւ, աննման տղայ է Օհաննէսը: Ես կ'ու-

դեմ, որ դուն երթաս, կնւզեմ, որ դուն գո՛հ ըլլաս, բաղդաւոր-
ըլլաս ուրախ, երջանիկ: Գնան, Սիրան, գնան:

Սիրան. (Որ կը լսէր լուռ ու աչքերը լայն բացած, յանկարծ կ'ը-
սկսի բռնն ու անզուտոյ ծիծաղ մը: Ու ծիծաղին մէջէն) Գնամ... ըլլամ
երջանիկ, բաղդաւոր... Գէշ չէ... Գէշ չէ... Բաղդաւոր,
երջանիկ...

Նուարդ. (Ապշած) Ինչ կայ հոստեղ խնդալու:

Սիրան. (Յանկարծ խնդուքը կտրելով ու հրամայական) Գնան,
գնան դուն ինքդ, գնան ու բրինձդ լուսն:

Նուարդ. Բայց... ես...

* *
*

Սահակ. (Ներս մտնելով) Կարելի՞ է:

Սիրան. (Ստան) Վա՛յ: Խնդրեմ: (Հեղնոտ) Այս անգամ արդէն
ճիշտ ժամանակին եկար:

Սահակ. Ինչպէ՛ս թէ: Մի վախենար՝ ես քեզի չեմ անհան-
գստացընելու. վայրկեանս ժը միայն: Ա՛յնպէս, փոքրիկ հաշիւ
ժը, որ պէտքէ կարգադրէի:

Նուարդ. (Յանկարծ բռնն շարժումով մը կը դառնայ ինքն իր ա-
ռանձրին վրայ ու զուրս:)

* *
*

Սիրան. Հաշիւ:

Սահակ. (Սնդանի վրայ քանի մը ոսկի գնելով) Ասիկա առեր-
եմ քեզմէ՛ զանազան ժամանակ: Ուղեցի երէկ րեւեմ, բայց որ-
չափ այս ու այն կողմ ինկայ չկըցայ ամբողջացընեմ: Շատ շնոր-
հակալեմ:

Սիրան. (Գառն ժպտով) Նա, իհարկէ, կը հասկընամ: Փո-
քրիկ հաշիւները պէտք է մաքրուին: Աղէկ: Ուրեմն... Ուրեմն
վճուեր ես ժաքրես ինծի հետ քու բոլոր հաշիւներդ:

Սահակ. (Ուտերը ցնցելով) Վճողը ես չէի. դուն վճուցիր:

Սիրան. Բայց խոստացար՝ որ բարեկամ ենք մնալու:

Սահակ. Վրձա կը խնդաս, Սիրան: (Լուրջ) Ես այս տան
մէջ այլ ես զործ չունիմ: Ես... ես... Է... (Գէպի դուռը)

Սիրան. (Հրամայական) Սահակ:

Սահակ. (Կանդ առնելով) Ի՞նչ է:

Սիրան. Մօտ եկուր:

Սահակ. Է՛, ի՞նչ հարկ կայ: Թող ինծի, Սիրան, թող ինծի՝
երթամ:

Սիրան. Ո՛չ, չես երթար:

Սահակ. Կը տեսնեա, ինչպէս քու ձեռքիդ մէջն եմ դնա: Ես վճուեի էի դամ, յանձնեմ ու հեռանամ: Այս վայրկեանիս ալ չեմ ուզեր մնամ. աւելորդ տեղը իրարու սիրտ պիտի ծակենք: Բայց... բայց դուն կ'ըսես՝ ոչ, և ահա դամուներ եմ, չեմ կրնար երթար, չեմ կրնար իմ բոլոր կամքիս հակառակ: Ախ՛, Սիրան, դուն հետս շատ գէշ խաղ խաղացիր, շատ:

Սիրան. Խնդ:

Սահակ. Բայց ոչ, ոչ, ես քեզի չեմ մեղադրեր, ոչ: Քեզի խելքէ հանեցին:

Սիրան. Ինծի:

Սահակ. Կը կարծես ես աչք չունիմ: Ես առաջուց ալ այդպէս բան մը զգացեր էի կարծես: Անիկա առաջին օրէն իր օղերը փաթթեց քու շուրջդ. բայց ես վստահ էի քու վրադ, վստահ, ինչպէս Աստու վրայ: Բայց ոչ, ոչ, ես քեզի չեմ մեղադրեր, երբէք: Մեղաւորը ես եմ. ես գիտեմ, ես մեր, ան ուր. ժամանակտ մարդ, ձեռներէց, բնց ապագայ, իսկ ես. խեղճ-ողորմելի սրբազրիչ մը. ես ինչ:

Սիրան. Ամօթ է:

Սահակ. Է՛, ես գիտեմ: Ես գիտեմ որ քեզի արժանի չեմ. բայց ինչու ինծի յոյս տուիր, Սիրան, ինչո՞ւ ինծի քեզի կապեցիր. ինչո՞ւ թողուցիր, որ ես քու մէջդ մարմնացնեմ իմ ամբողջ կեանքս. ինչո՞ւ, եթէ այսպէս մէկ հարուժով խորտակելու էիր բոլոր յոյսերս, մխիթարանքս, կեանքս, բայցա: Ոչ, դուն միայն իմ սէրս չէ, որ ստքի տակ տո՛ւիր, այլ և ամբողջ հաւատս. ալ ոչ մէկ մարդու չեմ հաւատար ես, ալ ոչ մէկ բարու-թեան չեմ հաւատար ես, ալ չեմ հաւատար ոչ մէկ վեհութեան, ոչ մէկ անձնուիրութեան. բոլոր մարդիկը նոյն են, միայն իրենց հաճոյքը. բացառութիւն չի կայ. տներեոյթս է միայն:

Սիրան. (Չոր) Ըսէ, ըսէ, իրաւութ ունիս: Վե՛րջը:

Սահակ. Ո՛չ, Սիրան, ես քեզի չէ, որ կը մեղադրեմ: Ո՛չ: Երեւի կեանքն է այդպէս. բայց եթէ հիմա սիրտս տեսնել կարողանայի՛ր: Ալ ինչո՞ւ եմ ապրելու. եմ կեանքս արդէն հրե՛ք ոչ-մի խորհուրդ չէ ունեցեր, չէ հետաքրքրեր ոչ-որի. իմ սառն, իմ միայնակ կեանքս: Դուն էիր միայն, որ ձեռք զպցուցիր, դուն էիր միայն որ ջերմութիւն ու յոյս թափեցիր մէջս, որ թափ տուիր հողիս, հաւատ ներշնչեցիր: (Յուսահատ) Ինչո՞ւ: Ես թոյլ աղայ եմ, գիտեմ. կեանքի համար անպէտք, գիտեմ. բայց ինչո՞ւ այսպէս երեսիս զարկիր իմ ջնջին ու անպէտք ըլլալս. ես գոնէ պատրանքի մէջ էի, ես գոնէ կարեւորութիւն էի տուեր ինծի. չէ՞ որ դուն, քու հողիդ ունեցող կին մըն էր

ինձի կապուած: Եթէ գիտնաս՝ ինչպէս հպարտ էի ես... (Արտասուքից խեղդուելով) Ես քեզի կը պաշտէի, ես քեզի տասուած էի շիներ... (Յանկարձ քնզհատելով) Է՛, չգիտեմ, ինչու այս բոլորի մասին քեզի կը խօսեմ հիմա. ինչո՞ւ ստիպեցիր, որ խօսիմ. հաճոյք կ'զգաս միթէ, որ ինձի աւելորդ անգամ մը կը նւատապընեմ առջևդ: Թո՛ղ, թո՛ղ երթամ: Երջանիկ եղբր, եթէ կըրնաս. կը ցանկամ որ երջանիկ ըլլաս. բայց պարզ ըսեմ քեզի՝ չեմ հաւատար, որ երջանիկ ըլլաս: Ան... այն միւսը քեզի համար չէ: Իսկ եթէ պատահի... որ քեզի օր մը թշուառ զգաս, եթէ պատահի, որ վշտակից մարդու մը սիրտ բանալու պէտքը ունենաս, յիշէ՛ այն ատեն ինձի, յիշէ՛, որ կայ մէկը, որ միայն քու յիշատակովդ կ'ապրի, քու անուշովդ... Մի վախճար, ես անհանգիստ չեմ ընելք քեզի. ալ աչքիդ անգամ չեմ երեւար. հեռո՛ւ, որքան կարելի է հեռու:

Սիրան. (Ար մինչեւ հիմա կը լսէր խոժոռ ու անշարժ, յանկարձ զայրացիւտ, հատու շարժումով մը կեցնէ ոտրի) Ո՛չ. տախկա վեր է իմ ուժերէս, վեր է, վեր... (Աւ կանգ կանոնէ բռնեցքները սեղմած, աչքերը անմարծ):

Սահակ. (Վախցած) Ներէ, Սիրան, եթէ քեզի վշտացուցի: Դո՛ւն էիր ինձի խօսել տուողը: (Աւ ինքն ալ կը կենա անոր դէմը ջուար ու անշարժ, չիմանալով ինչ ընէ: Քիչ լուռ):

Բ. Տ Ե Ս Ա Ր Ա Ն

(Ել ժոնէ Յակոբ, ետեւէն հայրը:)

Յակոբ. (Գլխարկը հանելով) Ես մարդու վրայ մէկ անգամ որ նայիմ՝ հերիք է: Հ'ը հիմա կը տեսնե՞ք, որ կ'ըսէի՞:

Հայրը. Դէ, ըսէ, հոգի հանեցիր. ի՞նչ է որ:

Յակոբ. Ոչինչ, ի՞նչ պիտի ըլլայ: Տեսած օրէս չսիրեցի ես այդ մարդը. այդպէս ետական, ինքնավստահ, քիթը վեր: Եւ վերջն ալ այսպէս խայտառակ կերպով ինքըզինքը ծախէ՛, այսպէս ափ-աշկարա մի-երկու հազարի համար:

Սահակ. Աս ո՞վ, է:

Յակոբ. Ով պիտի ըլլայ: Ա՛յ, ասոնց յարգած ու պատուած պարոն Օհաննէսը: Դուք զեւ ձեր զլխուն զրէք ու անոր տափակ ֆրագներովը հիացէք:

Հայրը. Ի՞նչ է եղեր որ Օհաննէսը:

Յակոբ. Յովսէփեանին աղջիկը գիտե՞ս, չէ՞, սա մեծ քիթով: Նո՛ւ, աշունիկ լոյս. շուտով հարսնէ որ ենք գառնալու: Է՞, ի՞նչ կ'ըսես, Սիրան:

Սիրան. (Հանդիստ) Աղէկ. դիցաւք թէ. չգիտեմ՝ ի՞նչ կայ
զարմանալու:

Հայրը. Շիրակ կ'ըսէ, ի՞նչ ես իրար անցեր. շնորհքով
աղջիկ, վրան ալ հարստութիւն:

Յակոբ. Շնորհքով, այժմ. մինչև անգամ չափազանց շնորհ-
քով. այնքան շնորհքով, որ իր շնորհները... Բայց, է, ի՞նչ վը-
նաս. թէ՛ կան կոտորաւոր ամուսիններ. զոնէ ասոր կոտորները
ոսկիէ պիտի ըլլան:

Սիրան. (Ձգուանքով) Ամօթ է: Չէ՞ որ դուն էիր շարունակ
Յովսէփեանի աղջիկը գովողը. հիմա եղաւ գէշ: Ասոր կ'ըսեն՝
աղտոտ բամբասանք: (Գուրս):

*
* *

Յակոբ. Բամբասանք: Հնա, ատիկա էր պակաս, պիտի
բամբասէի որևէ քարրիէրիստ պարոն Օհաննէս մը:

Հայրը. Գնա, գնա բանիդ: Ծանօթ տղայ է. ի՞նչ հարկ
կայ դէշ-մարդ ըլլալու: (Գուրս):

*
* *

Յակոբ. Տեսնա՞ր դուն ճարպիկ մարդը: Գործերը շտկեց,
քաշուեցաւ մէկդի: Ասկէ հոքը պատրաստ զրամ. կեր, խմէ ու
բէֆդ նայէ:

Սահակ. (Տեսակ ժը սնածիկով) Կեցի՛ր. ուրիշն սա հառ-
տատ վերջացած բան է:

Յակոբ. Հապա ի՞նչ: Թէ՞ կը կարծես պիտի սպասէր,
մինչև երթայինք ու մեր բարեհաճութիւնը յայտնէինք:

Սահակ. Խեղքս ոչինչ... ոչինչ չի կտրեր: Եթէ այդպէս
է, ես... (յանկարծ կ'ընդհատէ):

Յակոբ. Դուն ի՞նչ:

Սահակ. Ես այս վայրկեանիս մեծ սխալ մը ըրի, մեծ,
ապուշ սխալ մը:

Յակոբ. Ի՞նչ սխալ: (Անփութ) Է, ի՞նչ որ ալ ըլլա. հոգդ
մի՛ ընիր. քու ամբողջ կեանքդ մեծ ապուշութիւն մըն է արդէն
ինքնին. քու ու իմ, ու մեր նմաներուն: Ճարպիկ պէտք է
ըլլաս, ճարպիկ, այս աշխարհիս երեսին, ու միայն քու մասին
պէտք է մտածես: Ինչացո՞ւ է խելքը, տաղանդը, հասարակու-
թեան ցաւերուն համար չարչառուիլը, ուրիշներու մասին մտա-
ծելը. ինչացո՞ւ է հողեկան բարձրութիւնը, նուրբ զգացումներ
ունենալը: Ահա, այ, գրպանին ծակ կը պտտւինք քեզի հետ:

Սահակ. (Յրիւ) Այո, այո: Բայց... ուրեմն կ'ըսես.
ուրեմն... (Յանկարծակի բռնն ուրախութեամբ) Վահ, ան տանն ըսել
է ամէն բան կորած չէ՞ դեռ, կորած չէ՞ դեռ:

Յարութ. Ա՜յ յիմաւ, ինչեր կը խօսես: Ինչ՞ը չէ կորած.
խեղճ: (Յանկարծ ակամջ զննելով) Լսէ, լսէ. սա անոր ձայնը չէ:
(Քարկացած) Ֆու: Ո՛չ, սա տղսպէս չի վերջանար: Ես քու ոտքդ
այս տունէն կը կտրեմ: (Գուրս կողմնակի աջէն):

*
* *

(Հակոբի դռնէն կը մտնեն Սուարդ ու Օհաննէս):

Սուարդ. (Խնդումով) Խնդրեմ, խնդրեմ: Այո, ի՞նչպէս
չէ: Այս վայրկեանիս իմաց տամ: (Աշխուժ) Իսկոյն, իսկոյն
(Գուրս կողմնակի ձախէն):

*
* *

Սահակ. (Արախ դէմ կ'երեւայ, հանդիսաւոր ու ջերմ) Բարեւ.
ձեզի, պարոն Ծալեան: Սա ի՞նչ նորութիւններ, ի՞նչ անակըն-
կալ: Կը շնորհաւորեմ բոլոր սրտովս, կը շնորհաւորեմ:

Օհաննէս. (Զարմանքով) Ի՞նչ բան:

Սահակ. Ազէկ, ազէկ, ալ ի՞նչ հարկ կայ ծածկելու. ձեր
զաղտնիքը խլիլ ենք արդէն: Արդէն դիտենք որ նշանուած էր:

Օհաննէս. (Ապշած) Ո՞վ ըսաւ ձեզի:

Սահակ. «Հաստատ աղբիւրէ», «հաստատ աղբիւրէ», ինչ-
պէս որ կ'ըսենք մենք մեր լրագրական ոճով:

Օհաննէս. Երեւի, օրիորդ Սիրանը...

Սահակ. (Դիմադրելով) Դիցուք, զիցուք և օրիորդ Սիրանը:
Է՛, հիմա ի՞նչ կ'ըսէք. հիմա ալ կը ժխտէք:

Օհան. (Վարան, տեսակ մը դժգոհ) Քանի որ ձեզի յայտնողը
ինքը օրիորդն է:

Սահակ. Ուրախ եմ, հաւտացէք, բոլոր սրտովս ուրախ:
(Խլելով անոր ձեռքը) Կը ցանկամ ձեզի բաղդաւոր կեանք, յաջա-
ղութիւն, երջանկութիւն:

Օհան. (Ինքնամիտ) Շնորհակալ եմ:

Սահակ. Իսկ առայժմ ցտեսութիւն: Մնաք-լարով: (Աշ-
խուժով դուրս):

*
* *

Օհաննէս. (Կախ զարմանքով կը նայի անոր ետեւէն, վերջը կը
Յուհոսար, 1906.

ցրնցէ ուսերը, զլիարկը կը նետէ սեղանին ու տեսա՛լ մը անհանդիմ կը դառնալ միւս դռանը։

Սիրան. (Կը մտնէ, ծանր, գունատ ու զուսպ ու ձեռք կու տայ Փնանկսին, հնար եղածին չափ հետու մեկնելով ձեռքը)

Օհաննէս. (Վարտափած) Սա թնչալէս փոխուեր էք, օրինարդ։ Ի՞նչ ունիք։

Սիրան. Ոչինչ, ոչինչ։ Շատ ուրախ եմ, որ եկար այսօր։ Շատ շնորհակալ եմ. թէ չէ այս հոգեկան դրութիւնը ալ անտանելի է ինծի։ Սա չարչարանք է. վերջը որչափ շուտ, այն քան աղէկ։

Օհաննէս. Բայց թնչ է պատահեր։

Սիրան. Անցած օր... անցած օր դուք ինծի ինչ որ ըսիք ինչ որ յայտնեցիր, այդ բոլորի համար ես ձեզի շնորհակալ եմ իմ բոլոր սրտովս. դուք ինծի մեծ, շատ մեծ պատիւ ըրիք ատով, ես հպարտ եմ ուղղակի, որ շահեր եմ ձեր համակրանքը։ Միայն... միայն չեմ կըրնար... ձեր... ձեր... ես վճռեմ եմ երբէք, երբէք չամուսնանամ։

Օհան. (Ապշած) Ինչո՞ւ։

Սիրան. Է՛, թողէք այդ միեկնոյնն է։ Ամէն մարդ իր ճամբան ունի գնալիք, իր ճամբան, իր խաչն ու իր ճակատադիրը։ Եւ վերջապէս, իսկապէս թնչ եմ տալու ես ձեզի. միայն խանգարեմ պիտի ձեր առաջգիմութիւնը. դուք ունիք աստուծոյ ծրագրերն, ձեզի պէտք է զբամ, պէտք է հող. ուրիշները ձեզի բերեն պուցէ, ես իզուր արգելք իմ ձեր ճամբին։ Ո՛չ։

Օհան. Բայց իմ փրկարածս ձեր փոխադարձ զգացումն է, ձեր ընկերակցութիւնը, ձեր սէրը։

Սիրան. (Գլուխը հակած, յուսահատ) Կան մարդիկ, որոնք սիրելու ալ իրաւունք չունին։

Օհան. Այսինքն ձեզի թնչալէս հասկընամ։ (Գլուխը թափ տալով) Է՛, այդ տեսակ հանելուկներէն ես բան չեմ հասկընար։ Ըսէ պարզապէս, ուղղակի երեսիս, ըսէ որ չես սիրեր. և ես իսկոյն կտրեմ յոյսս, կտրեմ ու գիտնամ ընելիքս։

Սիրան (լուռ ու յուզուած կը սեղմուի սեղանին)։

Օհան. (Աշխուժ) Կը լոկոս, կը լոկոս։ (Կը քոնէ ձեռքէն)։

Սիրան. (Աղաչանքով) Թողէք ձեռքս, հեռացէք։

Օհան. (Յաղթական) Թողնեմ. ոչ. երբէք, եթէ կ'ուզես որ թողնեմ, ըսէ, ըսէ պարզ։

Սիրան. (Գողալով, վշտանար) Ա՛...

Օհան. Ըսէ. կը սիրե՞ս ինծի, թէ ոչ։ (Վրիժադիլով) Հաղա, չըսե՛ս։ Ուրիշ ոչ մէկ պայմանով ես հոսկէ հեռացողը չեմ։

Սիրան. (Ձեռքը ազատելու թող ձեռքով մը) Քանի որ կը պահանջէք... քանի որ ուրիշ ելք չունիմ... քանի որ...

Օնան. (Գիծաղկոտ, վտառ) Դէ, թողէք այդ քանի-որ-երը: Կարճ, շուտ, այո՞, թէ ոչ:

Սիրան. (Վերջին մարտում մը. շունչը բռնած. ակոսներն ու բոռնցքները սկզբնային)

Օնան. Էջ:

Սիրան. (Գոռար, բայց հաստատ) Ո՛հ:

Օնան. (Կտրուկ բաց կը թողնէ արջիկայ ձեռքը. բոլորովին փոխաւորով) Ա՛խ: (Փայլ մը ետ. քիչ լուռ) Դա արդէն ուրիշ բան է. կը ներքէք. ես, երեւի, աւելի իմ զգացմունքներովս կը տեսնէի, քան աչքերովս: Ինչէն: Ներքէք, որ ձեզի ալ, ինծի ալ այս յիմար զրութեան մէջ զրի: Իմ միակ արդարացումս այն է, որ իմ զգացումներս գէպի ձեզի, երեւի, շատ խոր են եղած, խոր ու կայր:

Սիրան. (Ընդուտ, բռն) Ո՛հ, ոչ. չեմ կրնար, չեմ ուզեր, չեմ ուզեր կեղծեմ: Մնա է. ես ձեզի սիրեր եմ, սիրեր եմ սրանց, ես կը սիրեմ ձեզի: Ես... ես աշխարհիս ամենաերջանիկ կիներ կը դառնայի, եթէ կարող ըլլայի կեանքս ձեզի կապելու: Դա կ'ըլլար իմ ճշմարիտ կեանքս:

Օնան. Ուրեմն... ուրեմն...

Սիրան. Նրա՛նք անոնց, որոնք շատ աջ ու ձախ չեն նայիր, երբ ապրիլ կ'ուզեն. ատենը ատողջ մարդիքն են: Ա՛յ, դուք ալ ատենցմէ էք, պարտն Օհանէս. դուք ալ ուժի մարդ էք. ցնացէք ձեր ճամբան վտառ ու հպարտ: Դուք պարտական չէք խնայելու. դուք պարտական չէք միայն ապրելու, դուք պարտական էք միայն գործելու: Գնացէք, աշխատեցէք, ապրեցէք, ապրեցէք: Նրանի՛ ձեզի:

Օնան. Աղէ՛կ՝ եկուք աշխատինք, ապրինք միասին:

Սիրան. Ա՛, ոչ. ես չեմ կրնար ձեր ճամբովը: Իմ ամբողջ կեանքս անցեր է ուրիշներու համար, ուրիշներու հոգերով. երեւի, արդէն դա ինծի բնութիւնն է դարձեր: Ես չեմ կրնար չի խնայել: Ինծի ճամբայ բանալու համար պէտք է հրեմ ուրիշները, պէտք է հրեմ անոնք, որոնց համար ապրեր եմ մինչև հիմա: Ո՛հ, ամէն մարդ իր ճամբով. դուք ձերը, ես ալ իմս: Կը ցանկայի միայն, որ մեր ճամբաներու վրայ ալ իրարու չհանդիպէինք մենք:

Օնան. Սիրան, կը հասկընամ, ինչ կը խօսիս: Հիմա, բաժնուէն հիմա, երբ քու այդ գեղեցիկ գլխոտ հոգիդ այդպէս անքող դրած է առջևս, ու սիրտդ այդպէս մերկ: Չէ, Սիրան

(վրայ դալով) ալ բայ չեմ թողներ քեզի թեկերէս: Այս վայր-
կեանէս դուն իմ կինս ես:

Սիրամ. (Տեսակ մը վախցած, ետ քաշուելով) Ուրեմն... ուրեմն
ինծի չէք հասկնար, ուրեմն...: Եւ փոխանակ ինծի օգնելու,
ինծի ձեռք տալու... (Չարացած) Եւ կ'ըսէք թէ ինծի կը սիրէք:

Օհան. Ամէն, ամէն բան ընեմ, Սիրան, բայց այս բոլորէ
վերջը թողնեմ ու ետ քաշւիմ: Գիտե՞ս, թէ ինչ կը պահանջես:

Սիրամ. (Սառն ու կարծես ինքնիրեն) Ես ձեզմէ ոչինչ չեմ
պահանջեր: Սխալ է՝ մեր հոգիները օտար են իրար:

Օհան. Բայց մտածէ, Սիրան, մտածէ: Ինծմէ անկարելին
կը պահանջես:

Սիրամ. (Քիչ կը նայի անոր. դիրքն ու կեցուածքը՝ կը թունայ.
կոտրուած ձայնով) Անկարելին...: Ներքէ. այո, անկարելին: Չէ,
ալ չեմ պահանջեր. (աւելի խոր ու սրտառուչ) բայց կը խնդրեմ,
կը պաղատիմ քեզի, Օհաննէս. կ'աղաչեմ քեզմէ այդ անկարե-
լին: Կտրէ, կտրէ մեր մէջ ամէն կապ. ալ մի՛ գար, մի՛ խօսիր
մի՛ տեսնուիր ինծի հետ: Ես ալ ես ուժ չունիմ քեզի դիմա-
դրելու. ես քու ձեռքդ եմ. բայց պէտք չէ, լաւ չէ. կ'աղաչեմ
քեզի: Ի՞մ սիրուս համար: Եթէ կաթիլ մը յարգանք ունիս
դէպի ինծի: Խօսք տուր, խօսք տուր:

Օհան. (Խոժոռ, ունքերը կիտած: Աւտորը թափ կու տայ):

Սիրամ. Ուրեմն խօսք կու տամ, այո:

Օհան. (Հեղնոտ կը ժպտի) Հ'ը. ուրիշ ի՞նչ կ'ընամ ընելու:

Սիրամ. (Երկիւղած կը մօտենայ տղուն ու ձեռքը մեկնելով)
Շնորհակալ եմ: Տէք ձեռքերնիդ, տէք, մի՛ մերժէք: (Չեղբ
սեղմելով յոգումէն խեղդւած) Ներեցէք ինծի:

Օհան. (Վշտաբեկ) Սիրան...

(Ակրնձարձ մը կը նային իրար լուռ:)

Սիրամ. (Յանկարծ ներուի լալով տղու վիպր:)

Օհան. (Ձերմ) Սիրան... Սիրան...

(Պահ մը անշարժ գրկւած:)

Սիրամ. (Կամայ մը ետ քաշուելով՝ զգուշ ետ կը հրէ տղան. շուտ
կու տայ դէմքը միւս կողմ, ուժասպառ ու ցած ձայնով) Դէ, գնան, գնան:

Օհան. (Կը նայի անկամ մը շեշտ. յանկարծ կտրուկ կը վերցընէ
զիտարկը. ու նորէն կանգ կ'առնէ:)

Սիրամ. (Առանց ետ դառնալու, զգալով տղու կեցած ըլլալը, ձեռ-
քի՝ թեթեւ նշան մը կ'ընէ ու հաղիւ լսելի) Գնան...

Օհան. (Չայրացրոտ շարժումով կը դնէ զիտարկը ու դուրս:)

* *
*

Սիրան. (Կանգնած է խորտակուած, արձանի պէս անշարժ։)

Տիրուհի. (Փառձուած ամբողջապէս իր շալին մէջ՝ կը մտնէ փողմնակի դռնէն, ու նայուածքը Սիրանին՝ կը մօտենայ խորհրդաւոր, թեթեւ մը ծեռքը կը դնէ անոր ուսին ու կը շըջընչէ) *Քեզի ըսի՝ հոտ չնայիրա։*

Սիրան. (Ամբողջ մարտնո՛վ կը ցընցուի, կը քաշէ ուսը ու կը նայի հոտ։)

Տիրուհի. (Միշտ շրջունչով ու տեսակ մը չարախնդայ) *Ետ չնայիրա, բար կը կտրիր։*

(Եւ երկուքն ալ յամառ ու անմարմ կը նային իրար աչք-աչքի, չար ու վայրի նայուածքով։)

Լիւսն Շանթ

ԿԱՐԼ ՄԱՐՔՍԸ ԵՒ ՄԱՐՔՍԻԶՄԸ ^{*)}

Ինչպէս որ Դարվինը գտել է օրգանական
կեանքի զարգացման օրէնքը, այնպէս էլ
Մարքսը գտել է մարդկային պատմութեան
զարգացման օրէնքը։

Ֆրիդրիխ Էնգելս.

Կարլ Մարքս—սա մի անուն է, որի անվուգական կեանքն ու քաղաքական-գիտական անսպառ գործունէութիւնը աւելի քան կէս դար շարունակ զբաղեցնում է քաղաքակիրթ աշխարհի լաւագոյն տնտեսագէտներին ու սոցիոլոգներին։ Իրաւ, տուա՛շաւոր մարդկութիւնը չունի 19-րդ դարու տարեգրութեան էջերում բացի Դարվինից մի այլ անուն, որի շօշափած կեն-

*) Մի շարք յօդուածներով պէտք է մեր ընթերցողներին ծանօթացնենք գիտական սոցիալիզմի էութեան հետ։ Այս յօդուածներից յետոյ տպելու ենք Բերնշտայնի քննադատութիւնը։

սական խնդիրները ու մշակած նշանակալից թէօրիաները այն աստիճան յեղաշրջող ուժ ու թափ ունենային և խոր հետքեր թողած լինէին, որքան Կարլ Մարքսի քաղաքական, սոցիալական, անտեսադիտական և պատմա-փիլիսոփայական գործունէութիւնն է ունեցել:

Սակայն միայն գիտնական-կարիքնետային հոգակը չէ, որ աչնքան մեծ ու համատարած չափով բաժին է ընկել ինչպէս ընկալելու Դարվինին, այնպէս և տնտեսագէտ ու սոցիալ-փիլիսոփայ Մարքսին: Մարքսի սոցիոլոգիական ուսմունքը պոզիտիւ հիմքեր է տուել մի քաղաքական գաւառանքի, որը իր զբօշակի տակ է համախմբել բոլոր քաղաքակիրթ երկրների ամենահարմատական ու պրոգրեսիստ տարրերին: Այսօր Մարքսի ահուան հետ շաղկապուած է և նրա ուսմունքի վրայ յենած ունի իր գոյութիւնը մի միջազգային կուսակցութիւն սոցիալ-դեմոկրատիան—որ քաղաքական անխնայ պայքար՝ դասակարգային կռիւ է մղում գոյութիւն ունեցող անտեսական-իրաւական սխառեմի և սոցիալ-քաղաքական կարգերի դէմ: Ուրեմն եթէ Մարքսի գիտնական անուրանալի հոգակին յարակցենք և նրա սոցիալ-քաղաքական-նրապարակական հոգակը, այն ժամանակ ոչ միայն անտեղի կը լինի Մարքսին Դարվինի հետ համեմատելը, այլ և առհասարակ աւելորդ աշխատանք կը լինէր՝ բրբրելու պատմական տարեգրութեան էջերը, մի նմանօրինակ գէժը գտնելու համար: «Եւ կարիքնետային խոր ու սխառեմատիկ մտածող—ասում է գոկտոր Նաստրովը—և նրապարակական վտ ու վայրուն յեղափոխական-էր Մարքսը»¹⁾: Իսկ սրանք այնպիսի, սովորաբար անհամակերպելի յատկութիւններ են, որոնց միաձոյլ կաղապարումը՝ իր լիուլի չափերով, կարելի է միայն Մարքսի մէջ գտնել:

Բնդհանրապէս անհամակերպելի և սովորական մահկանացուին չ'միճակուած հազուագիւտ յատկութիւնները—վառվռուն յեղափոխականութիւնն ու խորաթափանց գիտնականութիւնը—կազմել են Մարքսի մտաւոր-հոգեկան բովանդակ պարունակութեան բնորոշ կողմերը: Սակայն որքան էլ նրանք անբաժան և զուգահեռաբար աճած ու առաջ ընթացած լինէին Մարքսի մէջ, այնուամենայնիւ նրանցից մէկը թէ միւսը ունեցել են իրանց յատուկ տիրապետութեան որոշ շրջանները:

Որքան Կարլ Մարքսը տաք, կենդանի ու անպարտելի յեղափոխական է եղել իր երիտասարդութեան օրով՝ 19-րդ դարի 40—50-ական թուականներին, նոյնքան հա խոր ու սխառե-

1) Dr. Jastrow, «Die sociale Frage» (դասախ. Բերլին, 1903 թ.)

մատիկ մասծող է եղել, հետադատող, քննադատող ու հիմնաւորող իր առնական ու ձերութեան հասակում՝ 60—80-ական թուականներին: Այդ երևոյթը պայմանաւորուած էր տարբեր ժամանակաշրջանի և տարբեր միջնավայրի առանձնայատուկ կողմերով: 40-ական թուականներին ցամաքային Եւրոպայի յեղեղուկ իրականութիւնն էր, որ ուժգին թափով լարում էր խորագլայ Մարքսի յեղափոխական երակները և նրա մտադրադ առաջնակարգ նիւթը դարձնում քաղաքական կեանքի խոշոր փոփոխութիւնները: Այլ էին 60-ական և 70-ական թուականները: Կապիտալիզմի կլասիք հայրենիքը՝ Անգլիան, և նրա քաղաքական կեանքի նորմալ, խաղաղ ընթացքը դարձրել էին Մարքսին առաջին կարգի կարիւստային զիտնական, սխտեմատիկ, մասնագէտ մասծող:

Սակայն սխալ կըլինէր միանգամայն, եթէ զրանից եզրակացնէինք, որ Կարլ Մարքսը իր կեանքի առաջին շրջանում գուրկ էր երկրորդ արժանաւորութիւնից, իսկ երկրորդ շրջանում՝ դուրկ առաջին արժանաւորութիւնից: Ամենեւին ոչ: Այս ինդըում ևս Մարքսը եզակի մեծութիւն է: Նա յեղափոխական էր, որովհետեւ գիտնական էր, և գիտնական էր, որովհետեւ յեղափոխական էր: Մարքսի, ինչպէս և Լենգելսի, յեղափոխականութիւնը շատ հեռու էր ժամանակակից բուրժուական իդէալիստների և քաղաքական սադիկալների իլլուզիօնիզմից, նա յեղաշրջուող իրերի վրայնայում էր կշտադատող, քննող ու քննող ընտելիստի ու մատերիալիստի ակնոյնեցումով, այսինքն գիտնականի հասկացողութեամբ, և երևոյթները ու յարաբերութիւնները փոփոխութիւնները հնարասոր համարում միայն այնքան, որքան դա կարող է պատմական անհրաժեշտութեան արդիւնը համարուել:

Միւս կողմից Մարքսի գիտնականութիւնը, ըմբռնողութեան մտաւոր հորիզոնը շատ հեռու էր միջակաթիւնից, պերմանական ֆիլիսոփայութիւնից: «Կապիտալի» էջերում, գիտնական ալդ կոլոսալ վաստակի մէջ, իշխում է նոյն յեղափոխական ոգին, որքան «Կոմունիստական Մանիֆեստի» մէջ, միայն այն տարբերութեամբ, որ 40-ական թուականներին արտայայտած կլասիք թեզերն ու ֆօրմուլաները 60—70-ական թուականներին հիմնաւորուած ու լուսաբանուած են ճիշտ ուսումնասիրութեամբ և խորագնինն անալիզներով: Թէ մէկի և թէ միւսի մէջ Մարքսի յեղափոխականութիւնն ու գիտնականութիւնը փոխադարձաբար պայմանաւորուած են իրար:

Այդ բացառիկ դէմքի—գիտնական-յեղափոխականի—և նրա մշակած բարդ սխտեմի մասին բացակայում է մինչև օրս

մի խոր ու բազմակողմանի աշխատությունները: Չնայելով որ Մարքսի մահուանից սկսած՝ առկա էր քան քոսն տարուայ ընթացքում, թէ մարքսիստական և թէ բուրգեբական (հակամարքսիստական) բանակից այնքան բազմաթիւ զլուխներ զբաղուել և զբաղւում են Մարքսով ու մարքսիզմով և այսօր վիթխարի ծաւալ է ստացել մարքսիստական գրականութիւնը, այնուամենայնիւ դեռ ևս բացակայում է թէ Մարքսի լիակատար կենսագրութիւնը և թէ մի աշխատութիւն, որ իր մէջ ամփոփէր Մարքս-էնգելսի բոլոր թէօրեանների—բովանդակ մարքսիզմի խոր ու բազմակողմանի լուսարանութիւնը՝ եղաւ այդ դասախօսարար (referierend), թէ քննադատարար ներկայացրած: Մարքսիստական մի այդ կարգի ունիվերսալ երկասիրութեան յաջողութիւն թոււմ է ոչ անհատական ձեռնհասութեան մի գործ և ոչ էլ հաւանական մինչև անհատականների ապագայ: Նոյնիսկ մինչև այժմ բացակայում է—անգամ սոցիալիզմի կլասիկ հայրենիքում՝ Գերմանիայում—Մարքսի բոլոր երկերի լիակատար ժողովածուի հրատարակութիւնը, որի մէջ ամփոփուէին նաև նրա ժուրնալիստական աշխատութիւնները (լրագրերներում թէ հանգէններում):

Կարլ Մարքսի կեանքի և գործերի մասին նոյնիսկ չափաւոր սահմաններում գրել, նշանակում է մի մեծ զբոյժ ծաւալ բռնել: Սակայն մենք չպիտի այս էջերում այդքան հեռու գնանք: Մենք պիտի աշխատենք համառօտ գծերով ամփոփ գաղափար տալ ընթերցողին Մարքսի կեանքի, սոցիալ-քաղաքական գործունէութեան և գրական-գիտական ծառայութեան մասին, շօշափելով նրա հիմնական թէօրեանների էական կողմերը:

Որպէսզի դիւրութիւն տուած լինենք այն բոլոր ընթերցողներին, որոնք կ'ազնային սխտեմատիկարար գրադուել մարքսիզմով—ներկայում ամենամեծ կենսական պահանջ դարձած վարդապետութեամբ—առկորդ չենք համարում առաջ բերել այստեղ մի շարք կարեւոր աղբիւրներ: Մարքսիստական հակայական գրականութիւնից կը թուենք այստեղ միայն ամենայայտնի աշխատութիւնները, այն ևս գրեթէ բացառապէս դեբյանական աղբիւրներ: Չկայ եւրոպայում մի երկիր, ուր թէ բանակով և թէ որակով այնքան բազմաթիւ ու խորագոյնին ուսումնասիրութիւններ լինին մարքսիզմի մասին, որքան սոցիալիզմի կլասիկ հայրենիքը—Գերմանիան—ունի: Մենք կը թուենք այստեղ ընագիրները և փակագծում հայերէն թարգմանութիւնները (ոուսերէն թարգմանուած երկերի վրայ կը դնենք աստիճան * նշանը):

Սխտեմ պահպանելու համար բաժանենք աղբիւրները մի քանի կաթեգորիաների:

Ա. Մարքսի կենսագրութեան համար յանձնարարուած ենք

1. «Karl Heinrich Marx» von Fr. Engels (im Handwörterbuch der Staatswissenschaften, հատ. V, եր. 704): 2. «Karl Marx zum Gedächtnis. Ein Lebensabriss und Erinnerungen *», von W. Liebknecht («Յուշեր Կարլ Մարքսի» մասին, մի կեանքի ուրուագիծ և յիշողութիւններ Վիլհելմ Լիբկնեխտի: 3. «Karl Marx. Persönliche Erinnerungen» * von Paul Lafarge, («Կարլ Մարքս. Անձնական յիշողութիւններ» Պոլ Լաֆարգի):

Բ. Մարքսի սովորջական սխտեմի մասին.—1. «Marx» von Wanckstern («Մարքս» Վենկշտերնի): 2. «Die philosophischen und soziologischen Grundlagen des Marxismus von Masaryk («Մարքսիզմի փիլիսոփայական և սոցիոլոգիական հիմքերը» Մազարիկի): 3. «Die Marxistische Sozialdemokratie» von Max Lorenz. («Մարքսիստական սոցիալդեմոկրատիան» Մաքս Լորենցի): 4. «Der Marxismus und das Wesen der sozialen Frage» von Paul Weisengrün (Մարքսիզմը և սոցիալական խնդրի էութիւնը» Պաուլ Վայզենգրինի):

Գ. Աղբիւրներ Մարքսի դիրքի մասին՝ սոցիալիզմի պատմութեան և սոցիալական շարժման վերաբերմամբ.—

1. «Sozialismus und soziale Bewegung im 19 Jahrhundert» * von W. Sombart («Սոցիալիզմը և սոցիալական շարժումը 19-րդ դարում» Վ. Ջոմբարտի): 2. «Die Arbeiterfrage *» von Herkner («Բանուորական հարցը» Հերկների): 3. «Geschichte der deutschen Sozialdemokratie» von Fr. Mehring («Գերմանական սոցիալդեմոկրատիայի պատմութիւնը» Ֆր. Մերինգի):

Դ. Գաղափարական երկեր Մարքսի սխտեմի զանազան մասերի վերաբերեալ: 1. «Karl Marx' ökonomische Lehren *» von K. Kautsky («Կարլ Մարքսի տնտեսական ուսմունքները» Կ. Կաուցկու): 2. «Der dritte Band des «Kapital» von C. Schmidt («Կապիտալի» երրորդ հատորը» Կ. Շմիդի): 3. Նոյնը Էդ. Բերնշտայնի, գրուած «Neue Zeit»-ի մէջ (XIII տարի 1 հատ.):

Ե. Քննադատական գրականութիւն Մարքսի սոցիալփիլիսոփայական աշխարհայեացքի, մասնատրապէս պատմութեան մատերիալիստական հասկացողութեան մասին:

1. «Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung» * von R. Stammler («Տնտեսութիւնը և իրաւունքը ըստ պատմութեան մատերիալիստական հասկացողութեան» Բ. Շտամլերի): 2. «Ethik und Politik» von Staudinger («Բարոյա-

գիտութիւնն և քաղաքականութիւնն» Շտաուգլինգերի: 3. «Die Philosophie der Geschichte als Soziologie» * von P. Barth («Պատմութեան փիլիսոփայութիւնը, որպէս սոցիոլոգիա» Պ. Բարթի): 4. «Die Marxsche Theorie der sozialen Entwicklung» von Peter v. Struve (im Braun's Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik 14 հատ. Berlin, 1899. «Մարքսի թէօրիան սոցիալական զարգացման մասին» Պետեր Ստրուվէի): 5. «Der historische Materialismus» * von L. Woltmann («Պատմական մատերիալիզմը» Լ. Վոլտմանի): 6. «Holbach, Helvetius und Marx» von G. Plechanow («Հոլբախ, Հելվեցիուս և Մարքս» Գ. Պլեխանովի, մարքսիստական տեսակէտից): 7. Նոյն հեղինակի՝ Моментальный взгляд на историю. 8. «Die soziale Frage im Lichte der Philosophie» * von L. Stein («Սոցիալական հարցը փիլիսոփայական լուսարանութեամբ» Լ. Շտայնի): 9. «Marx als Philosoph» von Weryho («Մարքսը որպէս փիլիսոփա» Վերիհօ): 10. «Zur Kenntniss des Marxismus» von Mülberger («Ծանօթութիւն մարքսիզմի մասին» Մյուլբերգերի):

2. Բննատաւական գրականութիւնն Մարքսի տնտեսագիտական իմաստական թէօրիաների՝ մասնատրտալէս արժէքի և յանելիալ արժէքի թէօրիաների մասին: 1. «Zur Kritik des ökonomischen Systems von Karl Marx» von W. Sombart (im Brauns Archiv հատ. 7. 1886 թ.), («Քննադատութիւն Կարլ Մարքսի տնտեսական սիստեմի մասին» Վ. Ջոմբարտի): 2. «Zum Abschluss des Marxschen Systems» * von Böhm-Bawerk («Մարքսի սիստեմի վախճանի մասին» Բ. Բաւերկի): 3. Ernst Lange, «Karl Marx als volkswirtschaftlicher Theoretiker» («Կարլ Մարքսը որպէս տնտեսագէտ թէօրեալիկ» Էրնստ Լանգէի): 4. «Wert und Tauschwert» zur Kritik der Marxschen Wertlehre» von Riekes, («Արժէք և փոխտուութեան արժէք: Քննադ. Մարքսի արժէքի ուսմունքի մասին» Րիքեսի): 5. Ueber das Verhältnis von Wert und Preis im ökonomischen System von Karl Marx» von Diehl («Արժէքի և գնի յարաբերութեան մասին Կ. Մարքսի տնտեսական սիստեմի մէջ» Դիլի):

Է. Նէօմարքսիստական բննատաւական գրականութիւնը, շաղկապուած Բերնշտայնի անուան հետ: 1899 թուականին Էդ. Բերնշտայնի հրատարակած գիրքը՝ «Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie» («Սոցիալիզմի նախադրամանները և սոցիալդեմոկրատիայի գերը») վերնագրով—բեկիզիօնիզմի այդ անկիւնաքարը—աւիթ տուաւ գեռ մինչև օրս տեղով մի բանակուելի, որ տեղի էր ունենում ոչ միայն հանգէսների և լրագրների մէջ, այլև ծաւալ էր տալիս

առանձին գրքերի: Բեռնշտայնին պատասխանում է Կարլ Կա-
ռլսթեյնը իր յաջողութեամբ պսակած անտիկրիտիկայով՝ «Bern-
stein und das sozialdemokratische Programm» վերնագրով («Բե-
ռնշտայնը և սոցիալ-դեմոկրատական ծրագիրը»):

Այստեղ յիշուած բոլոր բաղմակողմանի երկերը, որ, կըր-
կնում ենք, մի համեմատ, բայց էական մասն են կաղմում ամ-
բողջ մարքսիստական գրականութեան, լոյս են առնել 1894
թուականից ի վեր, Մարքսի գլուխ գործոցի՝ «Կապիտալի»,
III հատորի հրատարակութիւնից յետոյ: Սակայն, շեշտում ենք
նորից, այստեղ թուած բոլոր աշխատութիւնները՝ զաստիճաս-
կան թէ քննադատական բնաւորութեամբ, ոչ միայն չեն կարո-
ղացել Մարքսի ամբողջ սխտեմը սպառելու չափ պատկերացը-
նել կամ քննադատել, այլև նրանցից ամենալաւ մոնոգրաֆին
իսկ չի յաջողուել Մարքսի որեւէ հիմնական թէօրիան (քաղա-
քական նախատեսումների մասին չէ խօսքը) իր պողկտիւ ար-
մատներով ջրելու, կամ անարժէք հրատարակելու:

Այս նախաբանից յետոյ անցնենք մեր բուն նիւթին:

1

Մարքսի կեանքը, սոցիալ-քաղաքական գործունէութիւնը և
գրական վաստակները:

Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!

(Հետեի՛ր ճանապարհիդ, և թող մար-
դիկ խօսեն, ինչ ուզում են):

Դանիէ:

1.

Մարքսի ծնունդն ու ծագումը:—Մարքսի հայրենիքը, նրա մանկական և
պատանեկական նպաստաւոր միջնավայրը:—Ժամանակակից Եւրոպայի քա-
ղաքական, արդիւնաբերական և փիլիսոփայական յեղաշրջումները:—Մարք-
սի ընտանեկան, միջնակարգ և համալսարանական կրթութիւնը:—Մարքսի
նշանուէլը:—Նրա փիլիսոփայական-մասնագիտական եռանդուն զբաղմունք-
ները, յատկապէս Գերմանիայի կլասիք փիլիսոփայութեամբ:—Մարքսը և Հե-
գելի գիտելիութեական մեթոդը:

Կարլ Մարքսը ծնուել է 1818 թ. մայիսի 5-ին Տրիերում,
գերմանական ամենահին քաղաքում: Մարքսը հրէական ծա-
ղում ունէր: Նրա հայրը՝ Հայնրիխ Մարքս, մի յարգուած ու
բարեկէրթ փառաբան ու նստար էր: Իսկ մայրը, որի ծա-
ղումը հոլլանդական հրէաներից էր, մի սիրալիր, հոգատար,

բայց մոտաորապէս ոչ այնքան կրթուած կին էր: Մարքսի ծըննդից վեց տարի յետոյ, հայրը հարկադրուած է լինում ընդունելու բողոքական դասնութիւնը, որովհետեւ ժամանակակից արտոլիտիստ Պրուսիան հրաման է արձակում բոլոր հրէայ պաշտօնեաների հասցէին՝ կամ քրիստոնեայ դառնալու և կամ հրաժարուելու գործունէութեան ասպարէզից:

Կարլ Մարքսի հայրենիքը՝ Հռենոսի շրջակայքը, իբրեւ Գերմանիայի արեւմտեան մասը, համարուած էր տնտեսական արդիւնաբերական (ինդուստրիական) և քաղաքական տեսակէտից ամենազարգացած երկիրը ամբողջ Գերմանիայի: Մարքսի ծննդավայրը օղակող միջնակէտն էր կազմում «մի կողմից՝ հսովմէական աշխարհաշէն կոլտուրայի բարձր կոթողների, իսկ միւս կողմից՝ ֆրանսիական այն յեղափոխութեան թարմ ու անջինջ հետքերի, որ մաքրել ու գտել է Հռենոսի երկիրը միջնադարեան ախտահոտ ճահճից» ¹⁾:

Մի կողմից Ֆրանսիայի, իսկ միւս կողմից Անգլիայի մերձաւորութիւնը, Հռենոսի ջրառատութիւնը, քարածուխի և մետաղահանքերի հարստութիւնը և այլն—այդ բոլոր բարեյաջող պայմանները նպաստել են Հռենոսի երկրամասում աւելի շուտ և արագ թափով, քան Գերմանիայի որեւէ մասում, զարգացնելու մեծ ինդուստրիա, կապիտալիստական տնտեսութիւն ու արդիւնաբերութիւն և ֆէօդալիզմի զէմ թշնամացած մի յեղափոխական բուրժուազիա, սակայն նաև մի ուժեղ պրոլետարիատ, որ հետզհետէ ծաւալում էր՝ իր մէջ դասակարգային գիտակցութեան սաղմային սկզբնաւորութիւնը: Հռենոսի ափերում մանր քաղաքացիութիւնը աւելի քիչ էր, քան Գերմանիայի որեւէ այլ մասում. մի քաղաքացիութիւն, որ ունէր թարմ անցեալի յեղափոխական տրագիցիաներ: Չէ՞ որ Հռենոսի երկիրը տասնեակ տարիներ շարունակ, մինչև 1815 թ., ենթակայ էր ֆրանսիական յեղափոխութեան անմիջական ազդեցութեան,—մասամբ որպէս ֆրանսիական տիրապետութիւն,—և այն հայեացքներն ու իրաւունքը, որ ձեռք էր բերել մեծ յեղափոխութիւնը, ունէին իրենց դիւ կատարեալ թարմ ու ուժեղ հմայքը Կարլ Մարքսի մանկութեան օրով:

Սակայն այդ ժամանակ ծաղկափթիթ շրջան էր տիրում նաև գերմանական փրիստիայութեան մէջ: 18-րդ դարու նուաճուն յեղաշրջումները ունեցան իրենց առանձնայատուկ արտայայտութիւնները արեւմտեան եւրոպայի առաջնակարգ երկրներում: «Մինչդեռ Անգլիայում ամենաարտայայտիչ ու ո-

¹⁾ W. Liebknecht «Karl Marx zum Gedächtniss», էր. 1.

րոշակի կերպով կատարուած էր ինդուստրիական յեղափոխութիւն, իսկ Ֆրանսիայում քաղաքական յեղափոխութիւն, Գերմանիայում առանձնայատուկ յարաբերութիւնների շնորհիւ յեղափոխութիւն կատարուած էր զլուս-նների մէջ—փիլիսոփայական յեղափոխութիւն: Մինչդեռ իրերի յեղափոխութիւնը տեղի էր ունենում Գերմանիայում շատ աւելի դանդաղ ու անկատարեալ ձևով, քան Անգլիայում ու Ֆրանսիայում, դրա փոխարէն այնտեղ առաջ էր ընթանում իդէաների յեղափոխութիւնը աւելի խոր ու հիմնական կերպով, քան այլուր ²⁾»:

Այս կարգի միջնավայրում ու ժամանակաշրջանում էր մաշուած Մարքսը իր մանկութեան, պատանեկութեան և երիտասարդութեան օրերը. թէ միջնավայրը և թէ յեղիեղով ժամանակը պէտք է անհրաժեշտօրէն իրանց յատկանիշ կադապարը գրօշմէին Մարքսի մտաւոր աշխարհի վրայ:

Այն սոցիալական անարգել միջնավայրը (Milieu) և շրջապատող ուժեղ ազդեակները, որոնց նպաստաւոր ազդեցութեան տակ ապրում էր Մարքսը, այնպիսի բարեյաջող պայմաններ էին, որոնք մի կողմից արագ թափով զարկ էին տալիս առողջ և ընդունակ, թարմ ու եռանդուն Մարքսի յառաջադիմութեան, իսկ միւս կողմից առաջնորդում էին Մարքսի մտաւոր զարգացումը բազմակողմանիութեան և շատուսրակշռութեան ուղիով: Նա գեւ աշակերտութեան օրով կարգում էր իր բարեկիրթ հօր սիրելի հեղինակներին՝ Լոկը, Լայբնից, Լեսսինգ և Վոլտեր, ապա Հոմեր ու Շեքսպիր. որոնք ամբողջ կեանքում մնացին նրա սիրելի բանաստեղծները. վերջիններիս կարգաւ ու սիրել սովորեց նա իր հօր ամենամտերիմ ընկերոջ՝ Փօն Վեստֆալեն անունով մի ազատամիտ ծերունի բիւրօկրատի, անմիջական ազդեցութեամբ:

1834—35 թ., այսինքն 16 տարեկան հասակում, Մարքսը աւարտում է Տրիերի գիմնազիան և տեղափոխուած Բօնի համալսարանը՝ իր հօր ցանկութեամբ իրաւաբանութիւն սովորելու: Բայց մի տարուց յետոյ թողնում է նա Բօնի համալսարանը և իր հօր թոյլաւութեամբ տեղափոխուած Բերլին, որ այն ժամանակ աւելի, քան այժմ, մտաւոր կենտրոնն էր կազմում: Սակայն նախ քան Բերլին գնալը, 18 տարեկան պատանին ընդունում է Փօն Վեստֆալենի Եմիլ անունով ազնկայ հետ, «ամենագեղեցիկ օրիորդը ամբողջ Տրիերի», որ Մարքսից 4¹/₂ տարով մեծ էր: Մարքսը սովորում է Բերլինի համալսարանում նախ իրաւաբանութիւն, ապա թողնելով այդ, նուիրւում է փիլիսո-

2) K. Kautsky, «Friedrich Engels», էր. 7.

փայութեան և պատմութեան: 1841 թ. նա զոկտորութեան քննութիւնն է տալիս, դասախօսութեան նիւթ ունենալով էպիկուրի փիլիսոփայութիւնը: 1842 թ. կարինետային աշխատանքի նուիրուած 24 տարեկան Մարքսը վճռում է ակադեմիական կոչում ստանձնել—Բօնի համալսարանում փիլիսոփայութեան դոցենտ դառնալ: Սակայն պրուսական այն ժամանակուայ խրտապահանջ բէակցիան յետ է մղում նրան իր մտադրութիւնից: Նոյն Բօնի համալսարանում թէօլոգիայի (աստուածաբանութեան) պրիվատ-դոցենտ Բրունօ-Բաուէրին—Մարքսի մրտերիմ ընկերոջը—պրուսական կառավարութիւնը դուրս էր քշել համալսարանից՝ բէակցիօններ չլինելու պատճառով:

Կարլ Մարքսը իր ուսանողութեան վերջին տարիներում խոր ու հիմնական ուսումնասիրութեամբ նուիրուել էր փիլիսոփայութեան, մանաւանդ գերմանական կլասիք փիլիսոփայութիւնը պսակող շրջանին—Հեգելի զպրոցին: Ոչ թէ Հեգելի վերամբարձ իդէօլոգիան էր, որ այնքան ինտենզիւ գրադեցնում էր երիտասարդ փիլիսոփայ Մարքսին, այլ Հեգելի դիալեկտիքական ճկուն մեթոդը, որի վրայից դէն ձգելով Հեգելիան մշուշապատ քօղը, Մարքսը զարգացրեց գիալեկտիքական մեթօդի յեզափոխական կողմը և զարձրեց նրան մի սայրասուր զէնք՝ սոցիալ-պատմական երևոյթների այնքան խոր ու վարպետօրէն ուսումնասիրութեան համար: Մարքսի զոկտորական դիսերտացիայի նիւթը՝ «Ինմոկրիտի և Լազիկուրի բնատիլիլատփայութեան տարբերութիւնը» մի այնպիսի գիտնական հրմուտ աշխատանք է, որ սկզբնական փորձը պիտի լինէր նրա սպադայ պատմա-փիլիսոփայական խոշոր հետազօտութիւնների: Հեգելիան զպրոցի աշակերտներից ոչ ոք—նոյնիսկ իդէալիստ բանալի պարագլուխ Բրունօ Բաուէրը—չի կարողացել այնպիսի խորութեամբ ուսումնասիրել և ըմբռնել Հեգելի զժուարամարս փիլիսոփայութեան էութիւնը, ինչպէս Մարքսը: «Նա (Մարքսը) անշափ շատ է կարգում—գրում է Ռուզէն՝ Մարքսի սպագայ ընկերը, Ֆոյերբախին,—նա աշխատում է մի անսովոր խորութեամբ, և ունի մի այնպիսի քննադատական տաղանդ, որ աս այժմ դորձագրում է այլաստուած գիալեկտիկայի թափ ու սաստկութեան վրայ: Սակայն նա գեռ ոչինչ չի կատարելագործում, այլ ընդհատում է ամեն բան և միշտ ու նորից կրկին խորասուզում գրքերի մի անսահման ու անվերջ օվկիանի մէջ: Ըստ իր գիտնական հակումների Մարքսը պատկանում է բոլորովին գերմանական աշխարհին, իսկ ըստ իր յեղա-

փոխական մտածողութեան ձևի, նա այդ աշխարհից կտրվում է»³⁾։

Եւ իրաւ, Մարքսը միացնում էր իր մէջ դերմանական փոխականութեան բոլոր ֆառաստական մղումները, նա առաջնորդում էր կեանքը փոխութեան մէջ, և փոխութիւնը՝ դէպի կեանքի ծալքերը։

2.

Մարքսի հրապարակախօսական գործունէութիւնը։—Մարքսը սրպէս յեղափոխական բուրժուազիայի արմատական իդէօլոգ։—Նրա տմուսնութիւնը։—Մարքսը Փարիզում, նրա առաջին գրական-քննադատական երկերը—Հեղելի փիլիսոփայութեան և հրէական հարցի մասին։ Մարքսը և Էնգելսը, Մարքսը և Փարիզի գերմանացի էմիգրանտները։ Մարքսի մտաւոր ինտենզիւ գրադմունքները՝ պատմութեամբ, սոցիալիզմով, անտեսողութեամբ և փիլիսոփայութեամբ։—Նրա աստիճանական էվօլյուցիան՝ իդէալիզմից դէպի մատերիալիզմը։—Մարքս-Էնգելսի միասին աշխատանքում առաջին գրուածքը։ Մարքսը Բրիտելում, նրա և Էնգելսի վերջնական հաշուեհարուցիւնը գերմ. կրասիք փիլիսոփայութեան հետ։—Մարքսի նշանաւոր բանալիւր Պրուզնի գէմ։

1842 թուականից սկսած երիտասարդ Մարքսի համար բացւում է գործունէութեան մի բեղմնաւոր ատպարէզ—գործնական հրապարակը։ Հոհնոսեան յառաջագէմ՝ երկրի յեղափոխական բուրժուազիան կարիք ունէր իր ռադիկալ մտքերի հրապարակական արտայայտութեան և դասակարգային շահերի պաշտպանութեան։ Կամպհաուզէնը և Հանգեմանը—լիբերալիզմի այդ առաջաւոր իդէօլոգները—հիմնում են Փեօլնում մի արմատական-դիմօկրատական օրգան՝ «Rheinische Zeitung» («Հուհոսի լրագիր») անունով, որին աշխատակցում էին Մարքսն ու Բաուէրը Բօնից։ Շուտով Մարքսը դառնում է թերթի շէֆ խմբագիրը։ Իր տաղանդաւոր, այնքան խայծող ու մերկացրնող զրջով՝ իբրեւ յեղափոխական բուրժուազիայի արմատական իդէօլոգ, անխնայ հարուածում էր արաօլիւտիստ Պրուսիայի բռնակալական ճնշումները։ Այդ շրջանից սկսած արդէն Մարքսը մտնում է հասարակական-քաղաքական գործունէութեան մի լայնարձակ տապարէզ, ուր բանի գնում, այնքան աւելի պրոգրեսիստ թափով էր մասնակցում նա սոցիալ-քաղաքական խնդիրներին և աւելի ու աւելի բմրոստանում նրա միտքը ընդգէմ գոյութիւն ունեցող հասարակական կարգերի։

3) Franz Mehring, «Geschichte der deutschen Sozialdemokratie», հատ. 1, էր. 210.

Մարքսը բացի զլիսաւոր խմբագիր լինելուց, վարում էր նաև թերթի «առևտրական, արդիւնագործական և քաղաքական» բաժինները: Նա շուտով ցոյց տուաւ իր հրապարակախօսական խորին հմտութիւնն ու թափանցողականութիւնը, թէ ինչպէս նա «մարդկանց զրաւել և նրանց տրամադրութեան վրայ տիրել զիտէ» ⁴⁾ ասում է Լիբկնեխտը: Սակայն ցենզորական ճնշող պայմանները շուտով վերջ են տալիս թերթի գոյութեան. առանձնապէս տուժում էին Մարքսի սուր ոճով գրուած մերկացնող յօդուածները, այդ պատճառով Մարքսը թերթը զաղարկելուց երկու ամիս առաջ, գրում է 1843 թ. մարտի 18-ի համարում. «Մընտլ յայտնում եմ, որ ներկայ ցենզորական պայմանների պատճառով ես հեռանում եմ «Rheinische Zeitung»,-ի խմբագրութիւնից: Դուկտոր Մարքս» ⁵⁾:

1843 թ., 25 տարեկան հասակում, Մարքսը ամուսնանում է Ենի ֆօն Վեստֆալենի հետ և անմիջապէս ուղևորւում է գէպի Փարիզ: Արնոլդ Ռուպէն հրաւիրում է Մարքսի աշխատակցութիւնը նոյն թուականին Փարիզում հիմնուած «Deutsch-französische Jahrbücher» հանդէսում (շարունակութիւնը Գերմանիայում զաղարկեցրած «Deutsche Jahrbücher» հանդէսի), որ պէտք է նուիրուէր երկու յառաջագէտ ժողովուրդների եղբայրութեան զաղափարին: Սակայն այդ հանդէսից լոյս է տեսնում միայն մի տետր, ուր Մարքսը հրատարակում է երկու մեծ ու խիստ հետաքրքրական յօդուածներ՝ «Kritische Revision der Hegelschen Rechtsphilosophie» («Հեգելի իրաւունքի փիլիսոփայութեան քննադատական հետազօտութիւն») և «Ueber die Judenfrage» («Հրէական հարցի մասին»): Բացի դրանից հանդէսի մէջ տպուած են Մարքսի յեղափոխական ոգով գրուած երեք նամակները, ուղղած Ռապէին:

Մարքսի վերոյիշեալ երկու մեծ յօդուածները պարզ գաղափար են տալիս մեզ, թէ ինչպէս յեղափոխական մտածողի մէջ արագ ընթացքով հասունանում են ապագայ կոլոսալ մարքսիզմի բեղմնաւոր սաղմերը—յատկապէս երկու թերթի վերլուծութեան դիալեքտիքական մեթոդը և պատմութեան մատենադաստիակային ըմբռնողութիւնը: Առաջին գրուածքի մէջ Մարքսը հակադրում է Հեգելի վերացական ու մշուշապատ օրինակներին իր գործնական-իրական ու մատչելի օրինակները: «Երկնքի կրիտիկայի փոխարէն՝ Մարքսը գնում է երկրի կրիտիկան, կրօնի կրիտիկայի փոխարէն՝ իրաւունքի կրիտիկան»

⁴⁾ W. Liebknecht, «K. Marx zum Gedächtnis» էր. 2.

⁵⁾ «Karl Marx» Festschrift von «Wiener Arbeiterzeitung» էր. 5.

և թէօլոգիայի կրիտիկայի փոխարէն՝ քաղաքականութեան կրիտիկան»⁶⁾։ Իսկ զա նշանակում է վերամբարձ իդէօլոգիայի աշխարհից իջնել ու մեխուել բնական երկրի և բէալ յարաբերութիւնների շրջանում։

Երկրորդ յօդուածում՝ «Հրէական հարցի մասին», զեռ այն ժամանակ սկսնակ մատերիալիստ Մարքսը խնդիրը ըմբռնում էր որպէս տնտեսական հարց, կապիտալիստական կարգերի բերմունքով առաջ նետուած, և նրանց չքացումով անյայտացող մի հարց։ Հրէաների հալածանքը—այն ժամանակ անտիսեմիտիզմ անունը զեռ մօզայում չէր—ուրիշ ոչինչ չէ, բայց եթէ քրիստոնէայ մանրավաճառի մրցութեան նախանձը հրէայ մանրավաճառի դէմ։ Միայն այն ժամանակ, երբ մարդկային հասարակութիւնը կ'ազատուէ այդ մանրավաճառային ոգուց, այսինքն մօզերն արտայայտած՝ կապիտալիզմի սխտեմից, միայն այն ժամանակ կ'ազատագրուէ հրէան կամ հրէութիւնը՝ միւս մարդկանց և ազգերի նման։ Այստեղ, ինչպէս տեսնում ենք, Մարքսը շօշափում է քաղաքական ազատագրութեան յարաբերութիւնը ընդհանուր մարդկային ազատագրութեան վերաբերմամբ։

Նոյն թուականներին Մարքսը ծանօթանում է իրենից երկու տարով փոքր Ֆրիդրիխ Էնգելսի հետ, որ դառնում է նրա անբաժան ընկերը մինչև մահը։ Մարքս-Էնգելսեան անձնական-ընկերական թէզրական-գիտնական յարաբերութիւնների մասին այստեղ շատ բան չպիտի տեսնք, հետաքրքրուողին մատնացոյց ենք անում Էնգելսի մասին գրած մեր յօդուածի վրայ⁷⁾։

Մարքսը շուտով ծանօթանում է Փարիզում զերմանացի էմիգրանտների՝ Էմբրեկի, Հայնրիխ Հայնէի և ուրիշների հետ։ Նա բարեկամական յարաբերութեան մէջ է մտնում Հայնէի հետ և նրա միջոցով ծանօթանում այն մարդկանց շրջանի հետ, որոնք աշխատակցում էին Փարիզի «Vorwärts»-ին, որին այնուհետև Մարքսը ևս սկսում է աշխատակցել։

1844 թուականը համարում է անսլացման Մարքսի երևտասարդական տարիների ամենաբեղմնաւոր շրջանը։ Նա կաբինետային ինտենզիւ աշխատանքով էր զրադուած մի այնպիսի միջնաւայրում—Ֆրանսիայում—,ուր մեծ յեղափոխութիւնը և նրա աշխարհատեսան հետեանքները դասակարգային հուրհրատող կռիւը, պատմական խոշոր ու նշանակալից երկերը,

6) Լ. Woltmann, «Der historische Materialismus» էր. 147։

7) Տե՛ս «Մուրճ», 1905 թ. № 9, սեպտեմբեր.

այն փաթեթում գրականութիւնը, որ ծաւալուե՛լ էր իր մէջ սոցիալիստական հարուստ մտքեր ու բազմալիսի հայեացքներ՝ սկսած Դարեաի ուտոպիայից, ֆուրիէի ֆալանստերիումից, Լյուի Բլանի սոցիալ-քաղաքական ազիտացիայից մինչև Պրուդոնի մանիֆեստը—այդ բոլորը հարուստ ու բազմակողմանի նիւթեր էին ժառանգարուած 26 տարեկան Մարքսի ուսումնա-ծարաւ հոգուն, հանճարեղ մտքին:

Փարիզումն էր, որ Մարքսի մէջ հեռոյնեւէ, օրգանական յառաջադիմութեամբ կատարուեց այն նվալյական Լվիլիցիան որ նրան իրէպիգմի ծոցից մկեց ղէպի մատերիպիգմի զիրկը, բորժուագիական իրէօլոգից դարձրեց պրոլետարական իրէօլոգ: Անշուշտ այդ ժամանակ դարձը դեռ կատարեալ չէր և «անտեսական կատեգորիաները թոււո էին Մարքսին փիլիսոփայական շարշով վարագուրած». բիրդերական հասարակութեան վախճանի նկատմամբ «երբում էր նա իր ապոցոյցները ոչ թէ անտեսական, այլ փիլիսոփայական շտեմարոնից» 8): Այդ տեսակէտից պակասը լրացրեց Ֆր. Էնգելսը, որ տարիներ շարունակ աղբիւրով Անգլիայում, բնականօրէն օժտուել էր անտեսական փորձառութեամբ և ժառանգիստական ըմբռնողութեամբ ու դիտողութիւններով: Էնգելսը ևս Մարքսի նման մի բնածին ղիսլեկտիկ էր, որ կլասիք փիլիսոփայութեան մէջ դարբնել ու ամբայրել էր իր ձիրքերը: Թէև Էնգելսը չունէր Մարքսի փիլիսոփայական սխտեմատիկ ու մասնագիտական կրթութիւնը, այնուամենայնիւ նա խորապէս ըմբռնել էր Էնգելի փիլիսոփայութեան ուղն ու ծուծը:

Մարքսն ու Էնգելսը—ընկերական և քաղաքական-գիտնական գործունէութեան անզուգական կապերով ամուր դաշնակցած հսկայ տիտանները—1845 թ. հրապարակ են դալիս արդէն իրանց գիտնական նուաճումներով, յօրինելով միասին «Die Heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik, gegen Bruno Bauer und Konsortion» («Մուրը ընտանիքը, կամ ըննադատութիւն քննադատական քննադատութեան, ուղղած Բրուսո Բաուէրի և ընկերների դէմ»)

Այդ նշանաւոր աշխատութիւնը մի այսպէս ասած՝ գրական լիբուրպայիա (հաշուէաութիւն) է Էնգելեան դպրոցի ձախակողման բանակի հետ, որ միաժամանակ քաղաքական բադիկալիզմի ականաւոր ներկայացուցիչներ էին համարուած ժամանակակից Գերմանիայում.—գրանք են Բրուսո Բաուէր, Էդգար,

8) Fr. Mehring, «Geschichte der deutschen Sozialdemokratie» հատ. 1
Կր. 212 213

Ֆաուլսթեր, Իւնգնից, Սցելիգա և ուրիշները, որպէս սերտ միացած սուրբ ընտանիքի անբաժան անդամներ: Գրուածքի մեծագոյն ու կարեւորագոյն մասը պատկանում է Մարքսի գրչին:

Այդ գրութեան մէջ Մարքսն ու Էնգելսը, ողորդուած Ֆոյերբախի փիլիսոփայութեամբ, կանգնում են արդէն «ընդհանուր իրականութեան վրայ, որ, ինչպէս յատկապէս մէջ նկատում են, չունի Գերմանիայում ոչ մի ուրիշ վտանգաւոր թշնամի, բայց եթէ սպիրտաւիզմը (ուսմունք հոգու էութեան մասին) կամ սպեկուլատիւ իդէալիզմը, որ իրական անհատական մարդու փոխարէն, բնութեան օրինակ է ընտրում «ինքնագիտակցութիւնը» կամ «հոգին» և աւետարանականների (էվանգելիստ) նման ուսուցանում. «հոգին է, որ կենդանի է պահում, մարմինը չունի որեւէ օգուտ»:

«Սուրբ ընտանիքը»՝ գերմանական իդէալիզմի կազմալուծման նուիրուած այդ երկը՝ իր արծարծած գաղափարների ներքին շաղկապումով կազմում է մի հետզհետեւ կատարելագործուող շարունակութիւն այն հայեացքների ու մտքերի, որոնց արտայայտիչ են Մարքսն ու Էնգելսը «Deutschfranzösische Jahrbücher»-ի մէջ: «Սուրբ ընտանիքի» մէջ նրանք ատորճանաբար զարգացնում են իրանց կրիտիկական ոգին, դիալեկտիքական մեթոդը և պատմական մատերիալիզմը: Բառէրը և ընկերները փորձել էին իրանց «Allgemeine Literaturzeitung», 1843 թ. Շարլոտենբուրգ ամսաթերթի մէջ հիմնադրել իրանց աշխարհահայեացքը, հետազօտելով ժամանակակից մի շարք կարեւոր երեւոյթներ, ինչպիսիք են՝ կրօն և փիլիսոփայութիւն, քրիստոնէութիւն և մոլոխիստիսմութիւն, պատուաւորիզմ և սոցիալիզմ, անգլիական ինդուստրիա և ֆրանսիական յեղափոխութիւն և այլն: Մարքսն ու Էնգելսը սուր պոլեմիկայով հակադրում են Հեգելեան իդէալիզմին իրանց մատերիալիստական տեսակէտը:

Մարքսին չի յաջողում երկար ժամանակ մնալու Փարիզում: Նրա կրակոտ յօդուածները տեղական «Vorwärts»-ում՝ ուղղած Գերմանիայի բէակցիայի դէմ, հանդիստ չեն տալիս պրուսական կառավարութեան, որը ֆրանսիական կառավարութեան միջոցով (Գիլօյի մինիստրութեան օրով) հետացնել է տալիս Մարքսին ֆրանսիայի սահմաններից:

1845 թ. սկզբներին Մարքսը գալիս է Բրիւսել: Այդտեղ նա շարունակում է իր կաթինհոսային-մասնագիտական զբաղմունքները (տնտեսագիտութեամբ, սոցիալիզմով, պատմութեամբ և փիլիսոփայութեամբ), իր հրապարակախօսութիւնը (տեղական «Deutsche Brüsseler Zeitung» օրգանում) և միևնոյն

ժամանակ ձեռնարկում հրապարակական կենդանի գործունէութեան: Նա հիմնում է այնտեղ գերմանացի բանուորներից մի ընկերութիւն, ուր պարբերաբար կարդում էր մատչելի դաստիարակութիւններ տնտեսագիտական խնդիրների վերաբերեալ: 1846 թ. Մարքսը կարդում է ազատ առևտրի կողմնակիցների կոնգրեսում մի դաստիարակութիւն՝ «Rede über Freihandel» («Հաստատաւոր առևտրի մասին») անունով:

Փոքր ժամանակ անցած գալիս է Բրիւսել, Մարքսի մօտ, և՛ էնգելսը: Այդտեղ երկու մտադոյզ ընկերները ձեռնարկում են մի մեծ երկհատորեան աշխատանքի, որի մէջ նրանք պօղիափաքնադատութեան են ենթարկում Հեգելից յետոյ եղած փիլիսոփայութիւնը, պարզ ու ակնյայտի հակադրելով *պրաւմութեան* իդէոլոգիական հասկացողութեան (գերմանական փիլիսոփայութեան մէջ) իրանց մատերեալիստական հասկացողութիւնը, — «Իսկապէս» — ասում է Մարքսը — հրաժարուելով մեր նախկին փիլիսոփայական գիտելիքներից»: ⁹⁾ Սակայն այդ աշխատութիւնը լոյս չէ տեսնում գծրադատաբար տպագրական արգելադիր պայմանների շնորհիւ: Այդ գրուածքից մնացել է միայն 11 թելիսներ (Մարքսից) Ֆոյերբախի մասին: Այստեղ Մարքսի տեսակէտը հանդէս է գալիս աւելի զարգացած ու հիմնաւորուած ձևով: Նա իր հաշիւները տեսնում է, և իր երկրորդ ուսուցչի՝ Ֆոյերբախի՝ հետ (առաջինը Հեգելն էր): Մարքսը քննադատում է նրա մատերեալիզմի թոյլ կողմերը, նրա՝ կրօնի և սիրոյ, մարդկայնութեան ըմբռնողութիւնը, — մի շարք խնդիրներ, որոնց մասին կը խօսենք մենք յետոյ, երբ վերլուծենք պատմական մատերիալիզմը:

Շուտով Մարքսը մի այլ նշանաւոր բանակաւոր է բռնուած: Դեռ Փարիզ եղած ժամանակ Մարքսը մօտ յարաբերութիւն ունէր յայտնի Պրուզոնի հետ: Երկուսը միասին օրեր ու գիշերներ շարունակ տաք վիճարանութիւններ էին ունենում տնտեսագիտական և փիլիսոփայական խոշոր պրօբլեմների մասին: Տարբերութիւնը Մարքսի և Պրուզոնի՝ երկոյթների հասկացողութեան և նրանց վերլուծութեան մէջ, մեծ էր:

Այդ տարբերութիւնը աւելի է մեծանում և հակամարքսիստական դառնում այն ժամանակ, երբ Պրուզոնը հեղինակում է՝ «Système de Contradictions économiques ou Philosophie de la Misère» («Տնտեսական հակասութիւնների սիստեմը կամ թշուառութեան փիլիսոփայութիւնը») վերնագրով մի աշխատութիւն: 1847 թուականին, Բրիւսելում եղած ժամանակ,

⁹⁾ K. Marx, «Zur Kritik der politischen Oekonomie» յառաջարան XIII հր.

Մարքսը ջախջախիչ կրիտիկայով պատասխանում է (տպուած փարիզում ֆրանսերէն լեզուով) Պրուզոնին իր՝ «Misere de la Philosophie» («Փիլիսոփայութեան թշուառութիւնը», յետոյ ֆրանսերէնից թարգմանում են գերմաներէն էդ. Բերնշտայնը և Կ. Կառլկին «Das Elend der Philosophie» վերնագրով) գրուածքով:

Ինչպէս իր բոլոր բնագաւառական-պոլեմիկական երկերի մէջ, այնպէս էլ այստեղ, Մարքսը սովորութիւն ունէր ոչ միայն հերքելու, բացասական բնագաւառութեան ենթադրելու իր հակառակորդի տեսակէտները, այլև առաջնորդելու նրան դէպի նոր, ինքնուրոյն ու հիմնաւորուած մտքերի աշխարհ:

Պրուզոնի աշխատութեան հիմնական միտքը կայանում էր նրանում՝ լուսաբանել մասնաւոր սեփականութեան էութիւնը, պատասխանել նրա գոյութեան հարցին տնտեսագիտական անալիզներով: Նա փորձում էր միենոյն ժամանակ տնտեսական կաթեդորիաների սխտեմը ներկայացնել գիտելիտիկական ձևով. նշանակում է Պրուզոնը Կանտի անլուծելի անտիսոմեա-ների ¹⁰⁾ փոխարէն գործ էր ածում Հեգելի հակաաութիւնը (հակաաութեան գիտելիտիկան), որպէս զարգացման աստիճանները ցոյց տուող միջոց:

Սակայն Պրուզոնը, ինչպէս Մարքսը ցոյց է տալիս, մի կողմից շատ թոյլ է ըմբռնել գիտնական գիտելիտիկայի գաղա-նիքը, իսկ միւս կողմից նա մեծ մասամբ կլանուել է սպեկու-լետիւ փիլիսոփայութեան իլլիւզիաներով: Փոխանակ տնտե-սական կաթեդորեաները ըմբռնելու պատմական կեանքի զար-գացման որոշ աստիճանի վրայ զտնուող իրերի արտադրու-թեան եւ դրա համապատասխան յարաբերութիւնների տե-սական (թէօրետիկական) արտայայտութիւններ, Պրուզոնը ընդունեց այդ բոլորը որպէս նախագոյ (präexistirende), յաւի-տենական իդէաներ և այդ ճանապարհով նա կրկին դառնում է և կանգնում սովորական վուլգար-բիւրգերական տնտեսագէտ-ների տեսակէտի վրայ:

Պրուզոնը իւրաքանչիւր տնտեսական յարաբերութեան, կաթեդորիայի մէջ տարբերում էր լաւ ու վատ կողմեր, որ-պէսզի այնուհետև որոնէ մի սինթեզ, մի գիտնական ձևաւո-րում, որ ընդունէ իր մէջ այդ լաւ կողմը և խորտակէ վատը: Պրուզոնը գտնում է, որ տնտեսական այդ լաւ կամ դրական կողմը շեշտուել է բիւրգերական (բուրժուական) տնտեսագէտ-

¹⁰⁾ Անտիսոփա բոտ Կանտի նշանակում է այն թուացող հակա-աութիւնը, որ ունեն բանականութիւնը և հասկացողութիւնը:

ներքի կողմից, մինչդեռ վատ կամ բացասական կողմի համար, որ ունի տնտեսութեան տիրապետող ձևը, բողոքել են սոցիալիստները: Ինքը՝ Պրուդոնը, ուզում էր իր սխիզնայնությունը և ձևակերպումներով վեր բարձրանալ թէ բիրդերական տնտեսագէտներից և թէ սոցիալիստներից, այսինքն աւելի ուսուցիչ տղաների, քան իսկական ուսուցիչներն են:

Ինչ էլ ասում Մարքսը Պրուդոնի այդ հերքուլենական խիզախութեան վերաբերմամբ: Մարքսը տրորում է նրա իլլուզիաները հետեւեալ ջախջախիչ խօսքերով.

«Պ. Պրուդոնը հաւակնում է տալ տնտեսագիտութեան և կոմունիզմի (այն ժամանակ զործ էր անում դա սոցիալիզմի իմաստով: Բ. Ի.) կրիտիկան, սակայն նա ցածր է կանգնած թէ մէկից և թէ միւսից: Յաճիր տնտեսագէտներից, որովհետեւ նա որպէս փրկափայ, մոգական Փօրմուլաները ձեռքին, թոյլ է տալիս իրան թափանցելու տնտեսագիտական մանրամասնութիւնների խորքը: Եւ ցածր՝ սոցիալիստներից, որովհետեւ նա ոչ քաջութիւն և ոչ էլ բաւարար ըմբռնողութիւն ունի, իբրեւ սպեկուլատիւ մտածող, բուրժուական հորիզոնից վեր բարձրանալու: Նա ուզում է սխիզնել լինել, սակայն նա իրապէս մի միաւորուած մոլորութիւն է. նա ուզում է, որպէս գիտութեան մարդ, լողալ վերին եթերում՝ բարձր բուրժուաներից և սրբաբարձրներից, սակայն նա իրապէս մի մանր բիրդեր է (քաղաքացի, мѣщанинъ, ինչպէս ուսում է ասում Բ. Ի.), որ միշտ կապիտալի և աշխատանքի, տնտեսագիտութեան և կոմունիզմի մէջ դէս ու դէն է ընկնում»¹¹⁾:

Այս նոյն տողերի (գրուած 1847 թ.) վերաբերեալ Մարքսը 1865 թ. Բերլինում հրատարակուող «Sozialdemokrat» թերթում (№ 16, 17, 18) գետեղած իր մի բնագործակ նամակի մէջ (Պրուդոնի մասին) աւելացնում է հետեւեալը. «Եւ պատրաստ եմ նոյնիսկ այսօր ստորագրելու այս խիստ դատաւճռի իւրաքանչիւր խօսքի տակ»:

Բ. ԴՅԻԱՆԵԱՆ

(Կը շարունակուի)

11) K. Marx, «Das Elend der Philosophie», 110 էր.

ԻՐԱՆԵԱՆ ԹՈՒՐԲԵՐ

ԱԶԸՐՐԵԻՅԱՆՆԵՐ *)

5 Իրանեան թուրքի տիպը

Մինչև այժմ ինչ որ ասացինք իրանեան թուրքերի քաղաքական ու ընկերային անցեալի վերաբերմամբ՝ պարզ ցոյց է տալիս որ դժուար կարող է խօսք լինել թուրքական տիպիկ առանձնաշատկութիւնների մասին: Եւ ուրիշ կերպ էլ չէր կարող լինել, եթէ մանաւանդ աչքի առաջ ունենանք այր ու կին ստրուկների վարատորներմոծումը, որով թուրք տրինը խառնուել է շարունակ դրացի տրիական տարրերի հետ. ինչպէս են կովկասցիները, քիւրդները, հայերը և իրանցիք: Եթէ սրան աւելացնենք նաև կլիմայական, կրօնական ու հանրային գործօնների ուժեղ ազդեցութիւնը, կը համենք այն համոզումին, որ ամենաշուրջէպէս մի ստատիկ խառնուած տիպ է մեր առաջ ելածը, և որ սակայն զեւ կրում է իր վրայ զուտ թուրքային տիպիկ շեշտերը:

Այս իմաստով միայն ներքին է ու կարելի մի յատուկ մարմնական կազմ ընդունել իրանեան թուրքերի համար. մի կնգով, որ իսկոյն իր վրայ է հրաւիրում հետադատողի ուշքը հէնց որ աչքի եւ ամուսն ազդրէջմանցուն նրան շրջադատող համեմատորէն զուտ իրանական տիպերի միջից, որոնց թուին եւ հաշոււմ իմ շիրազցիներին:

Այդտեղ արդէն իսկոյն զուրա է ցայտում իրանեան թուրքի բնորոշումը, որ հետեւեալ կերպով է արտայայտոււմ Ե. Պօլսկի, որ Պարսկաստանի տեղ ու ցեղի հիմնական ճանաչն է: «Իրանեան թուրք-թաթարի զանգը իրանեցու հետ համեմատած աւելի քիչ է ձուածեւ, դէմքը աւելի լայն ու աւելի նուազ արտայայտիչ, ունքերի կամարը աւելի ուղիղ է և քիթի վրայ չէ միացած իրար. աչքերի ճեղքը չունի այն նրբութիւնը, կո-

*) Տե՛ս «Մուրճ», № 11—12

պերը աւելի հաստ են, բիրը գորշ, բիթը կարճ ու հաստ թէ արմատում, թէ ուռնգերը, ծնօտն ու այտոսկրները աւելի լայն ու աւելի մկանուտ, շրթուները մսոտ, ձեռնուտը նուազ շնորհալի ու կմաղքը աւելի զանգուած: Հասակը սովորաբար աւելի բարձր է պարսիկից, ոսկրներն ու մկանուները աւելի ուժեղ:»

Նոյն տեսակի են և Զէյլիցի տուած նկարագիրը Անյրկովկասի թուրքերի ժախն, որոնց արտաքինի վրայ նա՛մի ընդհանուր ու տիպիկ բան ոչինչ՝ չի գտնում: Շատ հասկանալի պատճառով նրանք ներկայացնում են գուտ թուրքայինի ու ժաբուր հընդերոպ մարմնագծութեան մի երկնեւրանգ խառնուրդ, ուր գուտ թուրքայինը առանձին շատ հազիւ է պատահում:

Սրան համապատասխան է և իմ դիտողութիւնը, միայն կամենում եմ աւելցնեմ, որ Իրանի հիւսիսային սահմանագծի երկայնքով՝ Ազըրբէյջանի ու Պորասանի թուրքերը շատ աւելի են պահած իրանց ազգային տիպը, բան օրինակ հարաւային Պարսկաստանի քաշկախները, որոնց երկարաւուն քիթը, կրակոտ աչքերը ու ձիւթի մնան սև մազերը արդէն խիստ են յիշեցնում արեակէզ հարաւեցուն:

6. Իրանեան թուրքի կենցաղը

Իրենց կեանքի եղանակով իրանեան թուրքերը երկու խմբի են բաժանուում, նոտակեաց ու թափառական, կամ կիսովին թափառական: Առաջին խմբին պատկանում են Ազըրբէյջանի, Շամսէի, Թեհրանի, Իրանի ու մասամբ էլ Պորասանի այն թուրքերը, որոնք Սելջուկների արշաւից սկսած, զուգէ նոյնիսկ աւելի վաղ, իւրացրել են իրանեան ժողովուրդների կենցաղը, հաստատուել են գիւղերում և քաղաքներում, ու պարապում են առուտուրով, արդիւնաւործութեամբ ու հողի մշակումով: Մանաւանդ հողագործութիւնը, քանի որ անասնապահութիւնից բնական կերպով անցել են վրան, մինչդեռ առուտուրի ու արդիւնաւործական մասում ետ են մնացել ու ճնշուել են շրջապատող պարսիկներից:

Իրանի ամբողջ հիւսիս-արեւմտեան բաժնում գիւղի ժողովուրդը բացառաբար թուրք է. Ազըրբէյջանում ու Շամսէում նոյնն է նաև քաղաքների վերաբերմամբ, մինչդեռ միւս տեղերում քաղաքի բնակչութիւնը կազմուած է խառն պարսիկներից ու թուրքերից:

Սակայն այս երեւոյթը Սեֆիանների ժամանակից է սկսած միայն և աւելի հաստատուել է Քաջարների տիրապետութեան

միջոցին, երբ թուրք զինուորական ու պաշտօնեայ դասակարգը, հրապուրուած հանգիստ կեանքից, աւելի ու աւելի վարժուեց մի հաստատ անկիւն ունենալու, և խաղաղութեան ժամանակ սուրը ցած դրեց արօրը վերցնելու համար: Այս փոխանցումը, ինչպէս երևում է, հեշտ չէ կատարուած, քանի որ դեռ մինչև այժմ էլ Ազըրէյջանի ու Շամսէի թուրքը շատ է կապուած հայլախի սովորութեանը, այսինքն ամառը դէպի դաշտակներն ու պարտէզները քոչելուն. ամառը քաղաքների կէսը մեռածի ու թողածի պէս է:

Գալով թափառականներին՝ չերեակայէնք, որ դեռ երէկ տափաստաններից իջած ու կուլտուրական շրջանակի մէջ մտած ցեղեր են զրանք, որ թափառում են մշակութեան ազատ հող չգտնելով: Ո՛չ, նրանց թափառականութիւնը դարերի հաշիւ ունի արդէն, մասամբ ծնունդ պատմական պատահարների, մասամբ էլ արդիւնք դէպի նստակեաց կեանքը ունեցած թուրքի ազգային հակակրօնքի, որը խիստ է աչքի ընկնում. պատմութեան մէջ թուրք ցեղերի ենք հանգիպում, որոնք ոչ մի կերպ չեն կարողացել հանգիստի գտնուիլ:

Դրա համար էլ Իրանի ամեն մի շարժուն թուրք ցեղի, կամ ինչպէս ասում են կարճօրէն՝ Իլատի ¹⁾ թափառման վայրը միայն իր գլխաւոր զօրովը կարելի է որոշել: Այսպէս օրինակի համար Շահսէէնները ամենից շատ գտնւում են Անդրկովկասի մեր արդէն յիշած տեղերում, բայց հանդիպում են նաև Շամսէում ու Թեհրանի գաւառում: Խօջա-Ալի, Բէգ-գիլլի ու Շէյխլու ցեղերին պատահում ենք նաև Ղարաբաղում, Մահմուդլուններին Մարաղայում, Ջանբէգլուններին, Իմամլուններին, Աուշարներին, Ուզանլուններին ու Քաջարներին Մազենդարանում, վերջապէս Քաշքախներին ու Ալլահվերդիներին Պարսկաստանի հարավում:

Այս թափառականների շարքն է գտնում մի պարսիկ հեղինակ նաև Քարաքէօզլու, Բահարլու և Ինանլու ցեղերին, երբ հետեւալ կերպով է մանրամասնում թուրք թափառականներին: Քաշքախներին բաժանում է երկու մասի՝ քաշքախներ ու խալաջներ. նրանց թիւը միասին մօտ 60.000: Ինանլուններին բաժանում է նորից երկուսի՝ Չիհարգէն-Չերիգ և Ինանլու, միասին առած 12.000 հոգի, միջգեռ բահարլունների թիւը 12.500 հոգի է հաշւում:

Թէև ընդհանուր անուշով այս բոլորին իլատ այսինքն

1) Իլատ առաջանում է թուրքերէն իլ՝ մարդիկ, ժողովուրդ բառից, որին արաբերէն յոգնակի շինող առ մասնիկն է կցուել:

Թափառական ցեղ ենք կոչուած, բայց ես գիտեմ եմ, որ իրանց նիստ ու կացով բաւական տարբերուած են իրարից: Միշին Ասիայի իմաստովը առած «Թափառական» բառը խափն առած իրանական այդ շարժուն ժողովուրդներից և ոչ մէկ հաստուածին չի կարելի տալ: Ամենից առաջ չկայ այստեղ այն ընդարձակ արօտներն ու տափերը. իրանց հօտերն էլ շատ են չնչին, եթէ կիրգիզներն ու թուրքմանների չափովը չափենք: Մեծ մասով ոչխար են պահուած, քիչ ուղտ, աւելի եւս քիչ ձի: Սրանց ոչխարը մի միջին աստիճան է կազմում միջինասիական գմակաւորի ու անառողիան ոչխարի մէջ. իսկ ձին մի լատնուրդ է նախկին գաշտաձիւ ու արարական նժոյգի, որ իր բնատրիպից շատ ետ է մնում թէ իր գիմացկանութեամբ, թէ ժրութեամբ: Իրանց լաւագոյն ձիերով յայտնի են շահսէնները, բաջարները և առշարները:

Ընդհանուր աչքի առնելիս՝ Իրանի թուրք թափառականները մի ողորմելի տպաւորութիւն են անում գիտողի վրայ: Աղքատութիւն ու խեղճութիւն է զուրս հայուած նրանց մաղից գործած լայնաձիւ վրաններից, որին արեւելքում Արրահամի վրան են ասում: Ո՛չ թաղիքն է սիրուն, ո՛չ վրանի գօտին է զարդարուն, ոչ ցիցերի գլխին մի ծածանուող սինալ, ոչինչ ոչինչ չի հրապուրում հայոցի աչքը. իսկ երբ գլուխը կռացրած մանում եւ ծուխից սևացած վրանի ներսը, իզուր եւ որոնում գոյն-զգոյն գորգեր, հարուստ զգեստներ ու սիրուն քանդակազարդ ամանեղէն: Եւ խելոյն պարզ է գտնուում քեզ, որ առաջիկ եղածները այն թուրքերիցն են, որոնց թափառավայրը զարերէ իմիր սեղմուել է ու փոքրացել, և որ շրջապատուած նստակեաց ժողովուրդներով, արդէն վազուց կտրցրել են իրանց նախկին իսկական նիստ ու կացը, առանց. թողնել կարողանալու թափառումի իրանց յաւիտենական սէրը: Ամբողջ ամառը, կարելի է տեսնել, որսում են նրանք ամեն մի կտուր արօտը ձորերի խորքում ու ժայռերի գլխին: Անտանապատութեան տուած արդիւնքը չնչին է, և ուրիշ թափառականներին յատուկ աշխուժ կեանքի հետքն անգամ չկայ նրանց մօտ: Միայն մասամբ մշնացել են զեռ կլանային կապերը ու իլխանի (ցեղապետի) հանդէպ իրանց ունեցած կոյր հնազանդութիւնը: Իլխանի հրամայեց թէ չէ, գէնքի են գիմում բոլոր գէնք կրելու. բնդունակ մարդիկն ու կանայք. և գրանով է որ Քաշգայի ցեղապետները մինչև նորագոյն ժամանակներս երկիւղ են ազգում պարսիկ կառավարութեան: Խանը իր ցեղակիցների աչքում շատ աւելի բարձր յարգ ունի, քան ժամանակաւոր պարսից Շահը, որ զգուշանում է նրանց ներքին գործերի մէջ խառնուելու: Նրանց

նահապետական կազմի մէջ շատ քիչ բան է փոխուած ոչ միայն Իրանում, այլ նոյնիսկ ողջ աշխարհում:

7. Արիական կուլտուրայի ազդեցութիւնը

Մի ժողովուրդ որ ութը դարէ ի վեր անշատուած է իր ազգակից խոշոր մասից, որ ապրում է հին-իրանեան ոգով սընուած մի հասարակութեան ծոցում և որի զարգացման վրայ բացի զբանից խիստ մեծ ազդեցութիւն է ունեցել շիւ կրօնը մասնաւորապէս, շատ հասկանալի է ու բնական, որ մի այդ տեսակ ժողովրդի բուն թուրքական վարքն ու բարքը մեծ փոփոխութիւնների է ենթարկուած լինելու: Ինչպէս որ իր լայն ու կոպիտ ձևերով ու զօռարաշարժութեամբն է որոշուած թուրքը մարմնապէս իրանական տեղացիներից, այնպէս էլ կարելի է ասել նոյնը նրա հոգեկան յատկութիւնների վերաբերմամբ:

Բայց դարաւոր յղկումն ու նորոգումը անշուշտ հարթել են քիչ նրա ազգային բնաւորութեան մի քանի խիստ կոշտ անկիւնները. և իր արևմտեան ու հիւսիս-արևելեան ազգակիցների հետ համեմատած, իրանեցի թուրքը անտարակոյս ներկայանում է իրրև կրթութեան ու նուրբ ձևերի տէր մի մարդ: Նա իւրացրել է մի քանի ընթացիկ քաղաքավարի ձևեր և չի կարելի ուրանալ որ իր վարմունքի մէջ կայ մի որոշ աստիճանի յղկում. թէև մեծ մասով դա արտաքինն է միայն և հէնց որ քիչ կոտորուծու կճեպը, իսկոյն թուրքը երևան է գալիս: Հակառակ իր փքուն-քաղաքավարի խօսակցական ձևերին, հակառակ իր հագուստի, շարժման ու վարմունքի շնորհալի լինելու ձգտումին, թուրքը իսկոյն ջոկուած է հարաւային իրանեցուց: Նրբամիտ, ձկուն ու խորամանկ երևալու իր բոլոր ջանքը կորչում է նրա բնածին բացարտութեան ու տափակութեան առաջ:

Այդ նկատելի է նոյնիսկ Թաւրիզի, Թիհրանի ու Համադանի քաղաքացիների վրայ, չնայելով իրանական քաղաքակրթութեան այդ կենդրոնների անմիջական ազդեցութեանը: Մինչդեռ գիւղացին շատ աւելի ցայտուն ազգային գծեր է պահած և երբեմն իր վարքն ու բարքը վառ կերպով յիշեցնում է տափաստանների թուրքմանին:

Այդ նմանութիւնը տարածուած է նաև ընտանեկան կեանքի որոշ սովորութիւնների վրայ... այսպէս օրինակ, մի քանի օրհնանք բոլորովին նոյն խօսքերն են գրեթէ. նոյնն են ծէսերը երեխայ ծնելիս, հարս բերելիս. և մանաւանդ հիւրասիրու-

թեան օրէնքը, որ Էրանի թուրքը շատ աւելի խղճտօրէն է պահում, քան պարսիկը: Այդպէս էլ թուրքի խօսքը շատ աւելի վստահելի է, և նոյնիսկ իր սուտը, կոպիտ ու ձախլիկ, շատ աւելի նուազ է վտանգաւոր, քան ողորկ ու խորամանկ պարսկինը: Ունայն հրապօյրի ու շլացուցիչ շքեղութեան իր ունեցած հակումովը պարսիկը գուցէ գրաւում է երբեմն, բայց իսկական առնացի արժանաւորութիւնը և վճռականութիւնը թուրքին է յատուկ: Իր այդ յատկութիւններին է արդէն նա պարտական դարերէ իվեր Իրանում ունեցած իր տիրող դերը, ուր իսկն ասած պատերազմիկ տարրն է կազմում, բանի որ Շահի ամբողջ բանակը ստուար մեծամասնութեամբ թուրքերից է բաղկացած:

Այս բոլորը աւելի ևս ճիշտ է իրանեան թուրքերի թափառական մասի վերաբերմամբ: Արդէն միայն այն հանդամանքը, որ մի քանի ցեղեր, հակառակ տեղական զօւլաբութիւններին և ընկերային ուժեղ ազդեցութեան, չեն վարժուել նստակեաց կեանքի, ամենից աւելի է մատնում այդ մարդոց իսկական թուրք լինելը: Սրանց միայն վերնագոյն ծայրերին է զիպել պարսկական կուրտուրան, մինչդեռ մասսան միայն արտաքինովն է տարբերում տափաստանների իր ազգակիցներից և չի զանազանում նրանցից ոչ իր մտածելու եղանակովը, ոչ էլ իր սովորոյթներովը: Անսանձ է նրանց հակումը զէպի արկածները, կռիւն ու թալանը՝ կեանքի իզէալ, իսկ օրեր ու ամիսներ տևող անդործ կեանքի միօրինակութիւնը լեցնում է միայն մի զրազում՝ իրանց ձիերի ու զէնքերի խնամքը: Թէև Սաադիի, Հաֆիզի և միւս պարսիկ բանաստեղծների խմատուն խօսքերը ման ևն գալիս բերնէ բերան, բայց նրանց սրբտուն քանդակուածը հին-թուրք նախնական առածներն են, որոնց վրայ և չափում են իրանց գործերն ու կեանքը:

Մի զարմանալի երևոյթ է ժողովրդագրութեան էջերում թուրքի այդպէս պինդ կպած ֆուլը իր հին ծէսերին ու սովորոյթներին: Երբեք չէ զապա շատ քիչ օրինակներ կան, որ երկու հակառակ ժողովուրդների 600 տարուայ անընդհատ ու սերտ շփումից յետոյ փոքրամասնութիւնը այդ աստիճանի քիչ ենթարկուած լինի մեծ մասի ազդեցութեանը, ինչպէս այդ տեսնում ենք Իրանի թուրքերի վերաբերմամբ: Նոյնիսկ տասնեակ տարիների վարժութիւնից յետոյ, թուրքը միշտ օտարի շեշտով է խօսում պարսկերէնը և միշտ սխալ. մի օրէնք, որից նոյնիսկ տիրող շահերը բացառութիւն չեն կազմում:

Չնայելով ընդհանուր կրօնի և ընդհանուր քաղաքական շահերի կապին, այդ երկու տարրերը փոխադարձաբար ասում

են իրար: Պարսիկի համար թուրքը զիւ միշտ այն հին բարբարոսն է ու ատելի արարածը, ինչպէս որ նա նկարագրուած է Շահ-Նամէում: Թուրքն էլ իր կողմից արհամարհում է պարսիկին իբրեւ մի վախկոտի: Այո, ազըրբէյջանի առածը շատ ճիշտ է ասում. «Թուրքին ու պարսիկին արն հազար կոտոր, նետիր կաթսան ու եփիր. եփիր ամիս ու տարիներ, նրանք նորից չեն միանայ նորից կը կարաս իրարից ջոկես:»

8. Դեզումն ու գրականութիւնը

Գալով իրանեան թուրքերի լեզուն ու գրականութեանը, հասկանալի է, որ ամենից աւելի այստեղ է երևում նոր-պարսկականի կրթիչ ազդեցութիւնը. այսինքն թուրքերէնի շարագրութեան, գրական տեսակների ու փոխաբերութիւնների մէջ պարսկականը շատ աւելի տիրող է, քան թէ թուրքմաներէն ու օսմաներէն գրականութեան մէջ: Բայց իբրեւ բարբառ ազըրբէյջանի լեզուն սաստիկ մօտիկ է օսմաներէնին, մանաւանդ նրա այն վաւարարաբանին, որ խօսում են Անատոլիում: Մի մօտիկութիւն, որ նախորդ դարերում շատ աւելի է եղած, քան այժմ, որի հիման վրայ կարելի է ընդունել թէ 12-րդ ու 13-րդ դարերում այդ երկու հիմա իրարից բաժանուած բարբառներն մէջ ոչ մի տարբերութիւն չէ եղած, և թէ օսմանցին ու Իրանի թուրքը այն ժամանակ իսկապէս միևնոյն ցեղի անդամն են եղած և մօտիկ ազգակից այս օրուայ թուրքմաններին:

Այս ենթադրի ճշմարտութիւնը բռնից լաւ ապացուցանում են գոյթիւն ունեցող լեզուական յիշատակարանները: Այսպէս՝ եթէ համեմատենք 13-րդ դարից մեզ հասած սելջուկեան ոտամուտները Նեշրի պատմարանի լեզուի հետ, որ 15-րդ դարի երկրորդ կիսումն է ապրել, և այդ երկու նմուշների գէմը բռնեք արդի ազըրբէյջանի լեզուն, իսկոյն պարզ կը լինի նոյնիսկ թուրքերէնին չափազանց հարևանցի ծանօթ եղողին անգամ, որ այդ յիշուած երկու հին թուրք բնագիրները թէ քերականօրէն և թէ՝ բառարանով սաստիկ նման են իրանեան թուրքերի արդի բարբառին:

Մասնաւոր կուտուրական ազդեցութիւնների ու յետագայ ուրոյն զարգացման շնորհիւ օսմաներէնը հետզհետէ հեռացել է ընդհանուր բարբառից, մինչդեռ ազըրբէյջանի լեզուն իր էական կէտերում անշարժ է մնացել: Օսմաներէնը, այսպէս տեսնք, նրբացրել է իր հնչական սիսթեմը ու պահել է մի քանի ձևեր, որոնք այսօր միայն Ուիգուրերէնի մէջ կարելի է գտնել: Մինչդեռ մի մասնաւոր մշակման չենթարկուած ազըրբէյջանի

լեզուն, ընդհակառակը, պահել է կոկորդային ու շըշող կոշտ հնչիւնները—մասամբ էլ այնպիսի ձևեր, որոնք այդ լեզուն մի փոխանցող միջին աստիճանի են վերածում արեւմտեան ու արեւելեան թուրքերէնի մէջտեղում և այդ բարբառի որոշիչ յատկանիշն են կազմում:

Այսպէս օրինակ, օսմանցու Բ-ն ազըրէյջանցու բերնում իւ է միշտ, նա ասում է բախ (նայիր), չոխ (շատ) փոխանակ տակու բաք, չոր: Օսմանցու զելմիշ (եկած), գէօրմիշի (տեսած) փոխարէն նա սովորական խօսակցութեան մէջ գործ է ածում գելիր-մէն, գէօրիւր-մէն. բացասական գելմէմ, գէօր-մէմ ձևի փոխարէն ասում է գելմերեմ, գէօրմերեմ, մի խօսքով այն տեսակ տարբերութիւններ, որ այդ երկուսին կարծես դարձնում են նոյն բարբառի երկու ենթաբարբառ: Եւ իրաւ օսմանցին ու ազըրէյջանցին շատ աւելի հեշտ են իրար հասկանում, քան թուրքմանին:

Պարսկական գրականութեան իրանեան թուրքերի վրայ արած ազդեցութիւնը աչքի տուա՞լ ունենալով՝ տակն իսկ աւելորդ է, որ զուտ թուրք ազգային երկերի մասին հազիւ կարող է խօսք լինել: Նախ թուրք գրագէտների և ուսումնականների թիւը սոստիկ չնչին է իրանում. եղողներն էլ հետեւելով տիրող գրական թօնին ընդհանրապէս դործ են ածում պարսկերէն: Բացառութիւն են կազմում մի քանի բանաստեղծներ, ինչպէս Ֆուզուլի, Բիզլի, Մեշրեր, Լէզգիայի ու Լրօնական խաղերի մի քանի երգիչներ, այլ և երգիչների այն տեսակը, որոնց բանաստեղծութիւնները Ալօլֆ Բերմէն հաւաքել է ու հրատարակել: Վերջիններս իհարկէ միայն պատահամբ ծանօթ դարձած աշուղներ են 18-րդ ու 19-րդ դարերից: Դրանց հետեւալ ցանքն է տալիս Բերմէն.

1. Ախունդ Մօլլա Պենաս Վաքիֆ, մեռած է 1747-ին:
2. Բասիմ բէգ Շաքիր, ծնած է 1789-ին:
3. Մեսիհա, Վաքիֆի ժամանակակից.
4. Բամբեր, 19-րդ դարի 20-ական թուերին:
5. Քերբէլայի Արզուլաս Ջանի, մեռած է 30-ական թուերի սկիզբին:
6. Բաբա բէգ, Բասիմ բէգի ժամանակակից:
7. Մահդի բէգ:
8. Միրզա Ֆեթ Ալի Ախունդով, ծնած 1812-ին:
9. Աշիկ Փերի, մի բացառիկ տաղանդի տէր բանաստեղծուհի, մեռած է 1833-ին:

Բայց որ այս տեսակ աշուղներ եղել են և շատ աւելի վաղ ժամանակներից սկսած՝ երևում է հէնց այն հանգամանքից, որ մի քանի ցեղերի զրի ծանօթ խաները իրանց բանաստեղծական արտագրութիւնները գրեթէ քայքայարար մայրենի լեզուով են յօրինում, քանի որ շատ քչերն են միայն վարժ պարսկերէն լեզուին ու չափին:

Թուրք ստեղծագործութիւնների մի քանիսը միջին-ասիական աշխարհահայեցքի կնիքն են կրում իրանց վրայ. այսպէս օրինակ Ֆուզուլիյի և Ալլահ-Նար-ի երկերը, որոնք թուրքմանների մէջն էլ իրանց ընթերցող են գտնում, բարբառի թեթև փոփոխութիւնից յետոյ: Մի քանիսն էլ սոստիկ նման են անատոլեան թուրքերի ժողովրդական բանաստեղծութեան: Մի էական բացառութիւն կազմում են միայն Գէօրօղլու տնուն տակ ծանօթ հերոսական առասպելները, որոնց մասին ցածր խօսք է լինելու գետ, և որոնք մասամբ մի զարի հնութիւն ունեցող երկեր են լեզուն քիչ փոփոխած, մասամբ էլ կրում են իրանց վրայ գոտ թուրքման ժողովրդի ոգին նոր ժամանակի յաւելումներով:

Բերկեր մի քանի օրինակներ այդ բանահիւստութիւնից: Առաջին երեքը հանում եմ իմ մի ձեռագիր երգարանից, որ գնեի եմ ուղևորութեանս միջոցին Սոյի բազարում և մինչև այժմ էլ գտնում է մօտս.

1. Վարսակի

Է՛յ էրէններ բու գիւն բիր ջեմալ գէօրգիւմ
Տեօեւլի իմլասի օլ զատալ բենգէր
Սիւմբուլ մեղանինին լուհին օլըզլմ
Դեստի քուզլետ հաղմիշ այետէ բենգէր

Այսինքն.

Ո՛ւ մարդիկ, այսօր մի սիրուն եմ տեսել
Աստուածային պատկերին էր ինքը նման,
Իր հրաշալի զիւմբուլ գէմքն եմ կարդացել
Աստուծու ձեռքի գրածին էր նման:

2. Ղազելի կալեան

Կալեան ալմիշ էլինէ է՛յ գէօղլում օլ հարի գէօր
Հեմնեշին օլմուշ օթուրմուշ հար իլէն աղեարի գէօր
Օղ վէ սու թօփրաք վէ ելգիր չունքի իսրատի հումուն

էօզինի նիսրեա կայիրմիշ ազամի հուշիեարի գէօր:

Այսինքն.

Ղալեանն առել իր ձեռքը, ով աչքս, իմ եարքս տես,
Եարիս հետ առած ու հստած արտեանըս տես,
Կրակ ու ջուր, հողն ու հովը թող լինին վկայ,
Ինձ օրինակ առած զգաստութիւնըս տես:

3. Վարսակի

Ջանիմդէ բուգիւն ջանիլէ ջանան բիրբերդիր
Հեմգեմ օլուբան գերդիլէ գերման բիրբերդիր
Բեն բիւտրէի ֆանուս օլուբան վադի՝ աշըղդէ
Եանդիրդի բենի նալէ վէ ֆիզան բիրբերդիր

Այսինքն.

Հոգումս այսօր հոգիս ու սէրն են միացել,
Իրար մտերիմ վիշտս ու զարմանն են միացել,
Սիրոյ հովտում մի մար ճրագ էի ես,
Վստեց ինձ, գանդատն ու հառաչն են միացել:

Ինչպէս երևում է այս բնագիրներից, Աղբրբէյջանում խիստ տարածուած այս ոտանաւորները լեզուն զրեթէ բնաւ չի տարբերում օսմաներէնից, բացառութիւն է զուցէ մի քանի հնչական զանազանութիւնները, այլ և վարսակի (=ոտանաւոր, զագել) բառը, որ միայն արեւելեան թուրքերէնի մէջն է պատահում:

Արդ՝ ինչ վերաբերում է միևնոյն ժամանակ ազգային հերոս ու ազգայն երգիչ Քէօրօղլուի երգերի էպիկ հաւաքածուն, գրանց ես լսել եմ շատ զանազան տեսած երգելիս թուրքմանների տափաստաններից սկսած մինչև Միջերկրական Ծովը. այդտեղ Քէօրօղլուն մերթ շիթ է, մերթ սիւննի, երբեմն տափաստանի որդի, երբեմն շահի ծառայութեանը, երբեմն էլ Պոլսի Սուլթանին իբրև ռազմիկ, բայց միշտ իբրև նախատիպ նախկին թուրքի և իբրև ճշմարիտ ներկայացուցիչ թուրանի հերոսական ոգու: Ամեն կասկածից դուրս է, որ Շահ-Նամէի չափ տարածուած այդ հերոսական առասպելի հիմնական նիւթը միասին են բերել թուրքերը իրանց տափարակ նախահայրենիքից: 17-րդ դարի երկրորդ կիսում առաջացած չէր, ինչպէս ենթադրում է Խօյկօ, որովհետև Քէօրօղլուի առասպելը

կայ և էօզրէզների մօտ և Պիլայի թուրքմանների, նոյնպէս սաստիկ տարածուած է Արալի տփին ու Կասպից Ծովի հիւսիսային ափերում աղբող կազակների մէջ: Նաև նոյն կաղմը ունեցող ու նոր ժամանակի ծնունդ «Ահմեդ Եռսուփ»-ը, որից ևս նմուշներ կ'ընտրեմ իմ «Չագատայերէն լեզուական ուսումնասիրութիւններ» աշխատութեանս մէջ, կարծես թէ Քէօրօղլուի նմանութեամբ շինուած մի հետեւողութիւն է միայն:

Միջին Օքսուսից մինչև Սիրիա թուրքերի մէջ սաստիկ տարածուած այդ հերոսական առասպելը լեզուի տեսակէտից շատ չնչին արժէք ունի, բայց խիստ կարևոր է իբրև ազգային քարաքաշերտի: Բնապրից թարգմանուած ենք երկու փոքրիկ կտոր, որ վերաբերում է հերոսի գորշ-ձիուն (քիրաս):

1.

Քիրաստիդ զինեալար սանա հարածդիր
Ինան Քէօրօղլու

Քիրատ քի էլինգէն գիտտի
Վնւր լաշինի Քէօրօղլու

Քիրատի Ալլահդան իստէ
Քիրատիմ կոյրուդի գիւլգիստէ

Լէյսինըն.

Առանց Քիրատի հարամ է քեզ աշխարհըս
Հաւատն Քէօրօղլու.

Քիրատդ որ ձեռքից կլաւ
Տնւր գլխիդ Քէօրօղլու.

Քիրատդ Աստծուց խնդրի
Իր պոչը փունջ վարդի:

2.

Թիւրքիստան իլինդէ էլի սալգիդիմ
Իւմրիւմ նէն բեւեղիդիմ Քիրատ գէլ.

Սեն գիւշմէնին բիր թէկիէնին էլինդէ
Իւմրիւմ նէն բեւեղիդիմ Քիրատ գէլ.

Բիր բատման զեմիրդէն չեքտիմ գեմինի
Աջուկլան իւշ գիւն եմէզ հմինի,

Քիրկ աղաջղան բիլինդիրմէզ նեմինի
Իւմրիւմ նէն բեւեղիդիմ Քիրատ կէլ:

Այսինքն.

Թուրքեստանի կողմերում քեզ ձեռք եմ ձգել
 Կեանքովս սնուցած, Քիրատ, եկ,
 Մի թշնամի թեքքէի զու ձեռքն ես ընկել,
 Կեանքովս սնուցած Քիրատ, եկ,
 Մի բաթման երկաթից շինել եմ սանձդ,
 Կերզ չես ուտում երեք օր սովածըդ,
 Քառասուն կանգուն է անման գնացըդ
 Կեանքովս սնուցած, Քիրատ եկ,

Քէօթղուի այդ երգերից զատ կան և հարսանեկան երգեր, աշխարհիկ երգեր, պարաբեղներ ու առածներ, որոնք ապրում են իրանեան թուրքերի բերնում և որոնք ամբողջովին թուրքման այսինքն միջին-ասիական ծագում ունին: Իրանական ազդեցութիւնը ինչպէս մարմնի վրայ միայն արտաքին է հղած, այնպէս էլ պարսիկների զարաւոր ուսուցչութիւնը միայն երեսանց է ազդած թուրք վարք ու բարքին ու մտածելու եղանակին: Շիր թուրքերի ու սրանց հիւսիս-արեւելեան սիւննի եղբայրակիցների մէջ հղած կոյր թշնամութեան հակառակ, հակառակ այն անսահման կրօնական ատելութեան, որ այդ երկու ազանդները 400 տարիէ ի վեր բզլկաւում է, նորից Իրանի թուրքը շատ աւելի մօտ է իր միջին-ասիացի ազգակցին, քան օսմանցին: Իրա համար էլ օսմանցին քննադատում ու ծաղրում է սրանց լեզուն ու բարքերի կոշտութիւնը, թէ և վերջիններս ամաչելու բնաւ պէտք չունին, քանի որ բուն ազգազրական տեսակէտից հաւատարիմ են մնացել իրանց ծագումին, մի բան, որ օսմանցու համար իհարկէ ասել չի կարելի:

Անշուշտ իրանեան կուլտուրան թուրքերի բարքի ու մտածման վրայ էլ նրբացնող ազդեցութիւն է արած, որը մասնաւորապէս նկատելի է մի քանի ժողովրդական բանաստեղծութիւնների մէջ, ուր նախնական թուրք պարզ ուղան միանալով իրանեան արուեստին առաջացրել է այնպիսի սիրուն երկեր, ինչպէս օրինակ հետեւեալն է.

1. Այ գօլանիւր բատմակա
 Եուզում գելիւր հատմակա
 Էլլերիմի էօգրէնիւրգիւր
 Մէմէլերնի օյնատմակա:

2. Այ դէօգիւլիւմ, իլտիզիմ
Գիւլին դէօգիւլիւմ, կիզիմ
Գափուդա դուրան օղլան
Գեւ իշերի հալկիզիմ:

3. Արաքչինի հան դօհար
Գէօթիւրիւր օ հան դօհար
Բիր էօփիւշալան էօթիւրու
Իւրեզիմէ կան քօհար:

4. Բու դազնիւ օ իւզիւնդէ
Ջիւրան օտար դիւզիւնդէ
Մեն հարիմի տանիրլւմ
Քօջա հալ վար իւզիւնդէ:

Այսինքն.

1. Լուսինն է մօտ թեքուելու
Քունս է եկել ընելու
Ձեռքերս մէկ վարժուել են
Մտինքներդ խաղցընելու:

2. Լուսին չեմ ես, մատդ եմ ես,
Աղջիկ եմ ես, հորս չեմ ես.
Դու, դռանը կանգնած տղայ,
Ներս եկ, մեն-մենակ եմ ես:

3. Արախշինը ծուռ է դնում
Դընում էն կողքն է դնում
Մի համբոյրիդ կարօտին
Սիրտս արիւն է դնում:

4. Մի նշան իր երեսին,
Ձէյրան դաշտի երեսին,
Ես իմ հարլւս կը ճանչնամ
Ոռոյր խալ կայ երեսին:

9. Դրանեան թուրքերի հաւանական թիւը

Ինչ վերաբերում է իրանեան թուրքերի թուին, պարզ է
լինելու ընթերցողին, որ այսպեղ խօսք լինել կարող է միայն

Ռուսիայի իշխանութեան տակ գտնուող Անգրկովկասեան թուրքերի մասին, քանի որ բուն Իրանում ստատիստիկան կատարելապէս բացակայում է, ուր ժողովրդագրութիւն մինչև հիմա ոչ միայն չկայ, նոյնիսկ երբէք փորձուած էլ չէ:

Յօն Չէյլիլիցի տուած նորագոյն տեղեկութիւնների վրայ յիշուելով Անգրկովկասի թուրքերի թիւը հետեւեալն է (19-րդ դարի վերջին քառորդ).

Դադստանում	19.700
Բարուի նահանգում . . .	304.800
Դանձակի նահանգում . .	357.900
Երևանի նահանգում . . .	213.900
Թիֆլիսի նահանգում . . .	63.700
Զարաթալի շրջանում . .	15.700

ընդամենը 975.700 հոգի

Այսինքն մօտ մի միլիօն, որի մէջ է հաշուած կրօնական ու ազգային տեսակէտից Աղբրէյջաններին սերտ ազգակից Կարա-փափախներին, մի կէս թափառական ժողովուրդ մօտ 6500 հոգի, որոնք ապրում են Ալեքսանդրապոլի ու Ղարսի մէջտեղը: Այդ թուի մէջ է հաշուած նաև թերեմէները, որոնք իրանց թուով առնուազն Կարա-փափախների չափ են ու թափառում են Ախալցըխայի ու Ալեքսանդրապոլի մէջերը, թէև յաճախ նրանց աւազակային արշաւները համարում են մինչև օսմանեան քիւրդերի հոգը. որոնք դեռ նախնի ժամանակներից այդ կողմերի ահարկու աւազակներն են եղած: Ինչպէս իրանց անուեիցն էլ յայտնի է (թերեքմէ, տեւի ճիշտ թերաքեմէ, արաբերէն յօղնակի թիւրքման բառի) ծագումով թիւրքման են, դեռ ոչ շատ հին ժամանակներում, այսպէս, երևի, 18-րդ դարում եկել են հարաւ-արեւմտեան Կովկաս և ընդունել մերթ պարսկական, մերթ ուսն հպատակութիւնը նայելով պատմական պայմաններին: Սրանց թուրքման լինելը ապացուցանում է նախ իրանց լեզուն, որ շատ է միան Եօսուանների բարբառին, երկրորդ էլ իրանց կրօնը. սրանք պատկանում են սիւննի աղանդին, թէև ամեն կողմից շրջապատուած են եղել շիւններով: Իրանց արտաքինով նման են Դիարբէքիւրի շրջանում նստած թուրքմաններին:

Դալով բուն Իրանի հոգի վրայ ապրող թուրքերի թուին, շատ խախուտ են թաղբութիւններ կարող ենք միայն անել, որոնք սակայն իրանց հիմք ունին պատմութիւնն ու ժողովուրդի արդի

ազգագրական դիրքը: Այսինքն՝ կասկած չկայ, որ Իրանի հիւսիսային մասը Մոնղոլների արշաւանքից սկսած մինչև օրս ենթակայ է եղել թուրք տարրի գերիշխանութեան, թէև խորասանի գլխաւոր բաղաբները, ինչպէս են Մեշեզ, Նիշաբուր, Սերգեւար ևայլն, կարողացել են միշտ իրանց իրանական բնույթը պահել: Այս գիտողութիւնը արել է Շարգէնը դեռ 17-րդ դարում, և նոյնիսկ 15-րդ ու 16-րդ դարերի իտալացի ճանապարհորդները իրանց տուած տեղեկութիւններէ մէջ ասել են նոյնը: Եւ որովհետև մինչև այժմ նոյնը մնացել է անփոփոխ, կարծում ենք սխալուած չենք չինի, եթէ Իրանի թուրքերի ընդհանուր թիւը երկու միլիօն հաշուենք, որին կցելով Անգրկովկասի թուրքերի մէկ միլիօնը, ընդամենը բոլոր ազըր-բէյջանների թիւը կը դառնայ երեք միլիօն:

H. Vambery

ԶՐՀԱՆԿԻՐԸ

Հէօն Փոսարիէ՝ ի

Ո՛չ կոյր և ո՛չ թեազուրկ ծնաւ Փոքր Բիէն, այլ աւելի գէշ՝ առանց հայրենիքի. օրուան մը մէջ փողոցը կորսուած առարկաներու շարքին կը պատկանէր: Աղքատախնամ վարչութիւնը վերցուց ան և զրկեց ստնատուի պղծթօնական պզտիկ համայնքի մը մօտ, Պալիլօ, ուր հասնելուն՝ ոչինչ գտան իր մասին ըսել, բայց միայն սա. «երկրէն չէ»:

Ուրիշ ընելիք բան չունենալուն՝ մեծցաւ: Երբ հինգ տարեկան եղաւ, դպրոց զրին զինքը՝ կարծես պատժելու համար: Իր ընկերները զինքը ծեծելու և ձեռքէն գնդակները խլելու մասին շատ լաւ կը համաձայնէին իրարու հետ: Չէր գանգատէր, կը զգար, որ մեծ յանցանքը իրենն էր, երկրէն չէր:

Երբ տասներեք տարեկան եղաւ, Աղքատախնամ Վարչութիւնը գաղբիցուց անոր թոշակը, նկատի ունենալով, որ

կարող էր իր պէտքերը հոգալ. ազատ էր և կրնար ուզած բանին ձեռնարկել. ոչ մէկը կ'արգելէր զինքը զառնալ կալուածատէր կամ խմբագիր: Գնաց աշխատեցաւ ազարակներուն մէջ և շարունակեց բնակիլ իր ստնառու ծնողքին մօտ, որ ծերացած էին, և աղքատ, տկար ու ընտանիքէ լքուած լինելնուն՝ Փոքր Բիէս քիչ ատենէն անոնց միակ նեցուկն եղաւ:

Այս ջանասէր, պարկեշտ և սակաւապէտ տղուն իսկապէս միայն մէկ յանդիմանութիւն կարելի էր ընել. «երկրէն չէր»:

Տասնըութը տարեկան եղաւ: Այս միջոցին անձանօթ պատճառներէ ծագած յաճախազէտ հրգեհներ երկիրը կ'աւերէին: Գիւղացիները իրենց հունձքին, իրենց տանը համար վախի մէջ էին, և կը գողային իրենց եղներուն վրայ. բայց անվստահութեան ու նաեւ ազահութեան պատճառով իրենցմէ ոչ մէկը չէր համարձակեր ապահովագրական պայմանագրութիւն մը կնքել:

Չորս համայնքներ էին աղէտէն հաւասարապէս վնասուածները, որոնք՝ մէկը միւսին խառնուելով՝ կը կորսուէին հովիտին խորը, պարկին յատակը մոռցուած վիճակախաղ գրնդակներու նման: Գիւղապետութիւնները հաւաքուեցան և որոշեցին, որ անհրաժեշտ է ջրհանկիրներու ընկերութիւն մը կազմակերպել համայնքներու բնակիչներէն՝ անոնց թիւին համեմատակաճութեամբ: Պալիվօն՝ իր աննշան կարեւորութեանը համար՝ մէկ մարդ միայն պիտի տար:

Սակայն դժուարութիւն մը մէջտեղ ելաւ: Այս գիւղին մէջ տմենքը իրենց շահին շատ կապուած մարդիկ էին. չէին ուզեր տեղէ շարժիլ, եթէ իրենց քաղած ճամբուն ծայրը անմիջական օդուտ մը չունենային: Ամէն մարդ շատ կը փափաքէր, որ իր ստացուածքը հրգեհի ղէմ ապահովուած լինի, բայց ոչ մէկը իր մէջ կոչում կը գդար ջրհան գործածելու և ուրիշին ստացուածքը պաշտպանելու:

Բարեբաղդաբար, Պալիվօյի գիւղապետը կարուկ բնաւորութեան տէր մէկն էր, և համոզումի ամելիով դժուարութեան հանգոյցը քակեց: Դիմեց Փոքր Բիէսին:

— Տղաս, դուն երկրէն չես, ըսաւ, բայց ոչինչ, ատոր վրայ այլեւս չմտածենք. դուն պիտի ըլլաս համայնքին ջրհանկիրը: Երկար ատենէ ի վեր մեր հողին վրայ կ'ապրիս և մինչև հիմա քեզմէ շատ դժգոհելու պատճառ տուած չես. ցոյց տուր, որ դուն բոլորովին արժանաւոր տղայ մըն ես: Պէտք է մարդ իր նմաններուն օգտակար ըլլայ, պէտք չէ որ փակուի իր անձնաւորութեանը մէջ, անձնուիրութիւնը առաքինութիւններուն ամենէն զեղեցիկն է... Բարձրահասակ ես և բաւական լաւ

կազմ ունիս, դրացի համայնքներու տղոցը մէջ դուռ աչքի զարնող մէկը պիտի լինիս, ու մենք պիտի կրնանք հպարտանալ մեր ջրհանկիրովը. քեզ համագգեստ ալ շինել կու տանք...: Դէ գնա, բոլոր բնակիչներուն համակրանքը քեզ հետ է. ապահով եղիր, որ հիմակուքնէ իսկ յարզանք և երախտագիտութիւն ունինք մեր ջրհանկիրին համար: Արդ'ն աներկրայ եմ, որ չպիտի թերանաս քանի մը արժանաւոր գործեր ընելէ: Կարող ես մեր վրայ վստահիլ, բարեկամս, գիտես, որ կրնանք խնդրել և ստանալ քեզ համար քաջերուն մրցանակը:

Եւ Փոքր Բիէն ստացաւ մեծկակ սագաւորս մը, որ համագգեստը կը կազմէր:

Փոքր Բիէն հրդեհներու մէջ առաջին ամենալուսաւոր տեղը կ'երեւնար: Այս բանը ընական կը համարուէր, երկրէն չէր. կորսնցնելու ոչինչ չունէր. ոչ մէկը իր մասին կը դողար. օնինաւորսպէս ոչ ծնողը ունէր և ոչ բարեկամներ: Միւս ջրհանկիրները խմատուն շրջահայեցութեամբ մը կը կատարէին իրանց պարտականութիւնը. մարդ իր ընտանիքին նուիրուած է, և պէտք չէ խնթի պէս վստահի մէջ նետէ ինրզինքր՝ երբ իր ետեւը գտականք և ինչքեր ունի:

Խրախոյանք չէին պակսեր Պալիփոյի ջրհանկիրին. տեղեկալը աչքէ չէր կորսնցնէր զինքը և շարունակ էլ պոռար. «Բնջ Փոքր Բիէն վազէ, տղաս»:

Ու օրին մէկը, Փոքր Բիէն ասնիքէ մը հնոցին մէջ ինկաւ և հաւի մը պէս խորովուեցաւ:

Յաջորդ օրը առաւօտուն կը պատմէին արկածը ամէն տեղ, պանդոկներուն մէջ՝ իրարու ետեւէն կանձելով. և, ամեն տեղ, եզրակացութիւնը նոյնն էր. «բայց և այնպէս երկրէն չէր»: Այդ տեսակ հաստատում մը պատահարը նուազ ախտը և զոհը նուազ արգահատելի կը դարձնէր:

Յուզարկաւորութեան օրը ձախող օր մը եղաւ. քահանան պոսակ ունէր կատարելիք՝ յուզարկաւորական արարողութիւնէն անմիջապէս ետքը, ու մինչև գերեզմանատուն չկրցաւ մեռելին ընկերանալ. գիւղապետը հիւանդ էր. մօտակայ գիւղերու ջրհանկիրները մրցումի կ'երթային. օդնականը հարսնիք գնացած էր. դաշտային պահակը գաւառ կանչուած էր. նամակաբերը իր պաշտօնը կը կատարէր. ուսուցիչը դաս կու տար. գիւղապետական խօհրդականներէն մէկ քանին շուկայ գնացեր էին և միւսները շատ լուրջ և ստիպողական գործերով էին զբաղած. սանտու ծնողքը անդամալոյծներ էին, այն քանի մը բնակիչները՝ որ կրնային երթալ՝ իրարու վրայ յոյս դրին. և վերջապէս ոչ մէկը տեղէն չշարժեցաւ:

Յուզարկաւորութեան արարողութիւնէն ետքը չորս մարդ ջրհանկիրին դադարը վերցուցին և, առանձին, ուղղուեցան դէպի գերեզմանատունը, կարծես թէ անծանօթի մը մարմինը փոխադրէին: Կէս օր էր. ընկճող արևը կը ստիպէր մարդիկ շուքին ապաւինիլ. դադարակիրները միայն փոշի կը հանէին իրենց ծանր ոտքերով:

Գերեզմանատունը եկեղեցիէն հեռու էր. կէս ճամբան՝ պատգարակը գետին դրին և կանգ առին՝ շունչ քաշելու համար:

—Ա՛յ, անպիտան. ի՜նչքան ծանր է, ըսաւ անոնցմէ մէկը:

—Կարժէ՞ արդեօք այսքան յոգնիլ տղու մը համար, որ երկրէն չէ, պատասխանեց ուրիշ մը:

Կին մը, դուրսը աղմուկ լսելով, տանը սեմին վրայ երեւցաւ. երեսը խաչ հանեց և շտապով ներս մտաւ:

Մարդիկ լուս կը հեային: Արևադարձային տաքութեան տակ ճամբան կ'երկարէր՝ ճերմակ ու ամայի: Ամէն տեղ գուռները և փեղկերը փակ էին: Սուր լուսիւն մը, անհունութեան լուսթիւն մը կը տիրէր դաշտին վրայ: Օդը բուրումնաւէտ էր. թիթեռնիկներ խնդինքնին կը դիտէին մեռնողին սաղաւարտին մէջ, որ սպիտակ ծածկոյթին վրայ դրուած էր: Շուքին մէջ, դռան մը անկիւնը, մալերը թափած ծեր շուն մը կեցած էր և խորապէս կը մտածէր:

Քանի մը ընդէ ետքը մեռելակիրները իրենց բեռը վերցուցին՝ դուրը շուտ լրացնելու հապճեպով: Շունը կը դիտէր. նայեցաւ աջ ու ձախ, և միայն ու միայն անողոր արևը տեսաւ: Այն ատեն այս քոստ, անդամալոյժ կենդանին ցաւապիւնօրէն կանգնեցաւ, և ոտքերը քարշ տալով, ինքնամփոփ, գլուխը ծուած, հետևեցաւ դադարին մինչև գերեզմանատուն՝ մարդկութեան յարգանք մը ընելու համար:

Ֆանսերէնէ թարգմ.

Ա. Շահէն

ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ

(Մարտնչող հրապարակախոս)

I

Ժամանակը գործիչներին ամենամոռացառ դատաւորն է. միայն ընտրեալներն են դիմանում նրա արդար դատաստանին: Անցնում են տարիներ, և գործիչների մեծամասնութիւնը մատնւում է մոռացութեան կամ նրանց շնորհւում է պատմութեան արխիւում մի համեստ անկիւն. միայն ընտրեալներին է յաջողում երկար ժամանակ յուզել մտքերը, ոգևորել մեզ:

Մեր աղքատիկ գրականութեան մէջ այդ ընտրեալներից մէկը, անկասկած, Միքայէլ Նալբանդեանցն է:

Կարճատե էր նրա գործունէութիւնը, բայց բովանդակալից էր և հրահանգիչ, նա փայլեց մեր գրականական հորիզոնում, ինչպէս մի պայծառ աստղ, փայլեց լուսավառ, բայց և շուտ մարեց, նա վախճանուեց երեսուն վեց տարեկան հասակում, երբ դեռ լիովին չէր արտայայտուել նրա հոգևոր ոյժերի ամբողջ կորովը:

Մ. Նալբանդեանցը վաթսուներկու թուականների ամենաբնորոշ գործիչներից մէկն է, համախոհ և ղիւնակից Ս. Նազարեանցի, տաղանդաւոր աշխատակից «Հիւսիսարփայլ» ամսագրի. նա հանգէս եկաւ այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանում արգելուած չէր յուսալ և երազել, երբ ուռւ մտածողները, գաղափարական տենդով բռնուած՝ խորհելիս են եղել իրանց հայրենիքի մտաւոր-բարոյական վերածնութեան մասին. նրանց վեհ յոյզերը, ուռւ հասարակական մտքի բարոյական վերացումը չէին կարող չազդել և մեր սակաւաթիւ ինտելիգենցիայի վրայ, որ ստանում էր իր կրթութիւնը ուռւաց համալսարաններում. նա էլ է սկսում երազել աւելի լաւ ապագայի մասին, նա էլ է մտածում բարեփոխել իր հայրենիքի ախուր

ներկան, նա էլ աշխատում է լոյս և գիտութիւն տարածել հայրենակիցներին մէջ, ժանգից և բորբոսանից մաքրել ազգային միտքը:

Մ. Նալբանդեանցը իր կոչումով գրականագէտ հրապարակախօս է, իրրեւ գրականական խօսքի վարպետ նա քիչ մըլցակիցներ ունէր. իրրեւ հրապարակախօս նա անդուգական էր ժամանակակիցների մէջ իր մերձուոր ծանօթութեամբ մայրենի իրականութեան հետ, իր խորաթափանց վերլուծութեամբ մեր կեանքի երևոյթների, իր լայն բմբռնումով ազգային-հասարակական խնդիրների. նա աստիճանոր հրապարակախօս էր, որ իւրացրել էր իր ժամանակի լաւագոյն գաղափարները, նա մի տեսակ ժողովրդական տրիբուն էր, ճարտար հետոր, որ կախարչում էր ժամանակակիցներին իր ազդու և կրակոտ լեզուով, իր մտքերի ներդաշնակ և տրամաբանական կազմութեամբ: Նրա հոգեւոր կերպարանքը բնորոշում է նրա մարի քննադատական ուղղութեամբ. նա ամեն ինչ վերլուծում է, քննութեան լույսից է անցկացնում. նա, կարծես, ծնունդ լինէր դատափետելու հին հասկացողութիւնները, կեանքի խորխուլ հիմքերը, մարդկանց թուլութիւնները: Նա օրգանական զգուշանք էր զգում գէպի այն ամենը, որ աւանդի կամ չստուգուած ճշմարտութեան բնուրութիւն էր կրում. նրա դաւանանքն էր՝ զարթեցնել թմրած ժողովուրդը դարուոր քնից, բարձրացնել նրա քաղաքացիական գիտակցութիւնը, ցոյց տալ նրան այն ճանապարհները, որոնք տանում են գէպի լուսաւոր եւրոպան և սրա քաղաքակրթութիւնը: Ճշմարտութիւնը մի սրբութիւն է, որին նա երկրպագում է. նա գիտէ, որ ճշմարտութեան ճանապարհը փշոտ է և նրա սպասաւորները միշտ հալածանքի են ենթարկուել, բայց նա ուխտել է «ստութեան և խաբերայութեան դեմ գուրս վանել Հայաստանի նուիրական աւերակներից և կանգնեցնել այնտեղ ճշմարտութեան զրօշակը», ուխտել է «լոյսի տակ քննել մեր ազգային գործերը». նա չէ կամենում «խաւարի վարագուրով ծածկել մեր վէրքերը, որոնք այսքան տարի թաքուն մնալով բժիշկներից՝ կարօտ են այժմ մեծամեծ վիրաբուժական հնարների»:

Նա գիտէ, որ «իւր քարոզած ճշմարտութիւնը գուցէ կըտրատում է ազգի սիրտը, բայց այդ սուրբ միակ հնարն է վերտառ և ճարակած խոցը աւուղջ մտանքից բաժանելու համար»: Նա խարազանում է ամեն ինչ, որ կաշկանդում է հասարակական միտքը, թշնամի է կեղծ ազգասիրութեան, պարտք է հա-

մարում «բարոյական երկաթ ու կրակ գործ զնել, վիրաբուժական գարման մատուցանել ժողովրդին, հրապարակել մեր ախտերը, որ ազդը տեսնէ իր կեղտը, զգուի, գարշի և խնամք տանէ մաքրուելու»:

Խիստ են այն միջոցները, որոնցով նա ուզում էր բուժել ազգի ցաւերը, բայց լուսամիտ անձը այլապէս չէր կարող ծառայել մայրենի բարեքին:

Մեր կեանքը յիսնական թուականներում յուսահատեցուցիչ պատկեր էր ներկայացնում. ամեն տեղ խաւարի բռնապետութիւն էր. խաւար էր հոգեւորականութիւնը, որ ոչ միայն անկարող էր վարել ազգի լուսաւորութեան գործը, այլ նայնիսկ հովուել իր հօտը, բարոյապէս զոտախարակել նրան. խաւար էին մեծատուններն ու փոքաւոր «աղաները», սարկութեան այդ հարազատ գաւառները, որոնք, զրաւելով հասարակական կեանքի դեկը՝ ճնշում էին ազատ միտքը, բռնակալ իշխանաւոր էին գարծել ժողովրդի վրայ. խաւար էր բուն ժողովուրդը, անխնամ և անպաշտպան. խաւար էր, վերջապէս, և ազգային լրագրութիւնը, որ պապեկական վրոյցներով էր զատախարակում հասարակութիւնը, մեծաւորներին էր զրուատում, մոլեռանդութիւն էր քարոզում: Կրագրական գործիչները գարծրել էին մամուլը ազգային սնտաբարձութեան և հաճոյախօսութեան գործիք. նրանց շնորհիւ գրականութիւնը կանգնած էր մեծատուն մեկեանաների նախասենեակում, իրրեւ ձանձրոյթ բերող խնդրատու: Մ. Նալբանդեանցը քաղաքացիական յանցանք է համարում փակել աչքերը այն տխուր պատկերի առաջ, թէ ինչպէս ազգը խտրաւորում է տգիտութեան խաւարի մէջ. նա չի ուզում «վարագուրել ճշմարտութիւնը աշխարհին հաճոյանալու համար», նա ղինուորւում է հասարակութեան բարձր խաւերի և այն աւանդապահ հրապարակախօսների դէմ, որոնք ճնշում են անկախ մտքի ամեն մի արտայայտութիւն. նա չափազանց շիտակ է և ուղղամիտ, որ տպագրական խօսքը ծառայեցնէ մեծատունների հաճոյքին. նա շանթահարում է սրանց փարթամ և գեղի կեանքը, բարոյական ոչնչութիւնը և մտքերի ուղղիչ լինելու յաւակնութիւնը: Անարգ սիւնին է բեռնում նա և հայ վաճառականին և քացարձակ անուանում է նրան «մարսանհզ, խարբեայ, կեղեքիչ թոյլերի և անպաշտպանների տրեան գնով կարողութիւն ձեռք բերող, հասարակ «ղուքանչի», որ զուրկ է ընկերական միութեամբ գործելու շնորհքից, իր երկրի առևտուրը աւելի լայն, արգիւնաւէտ հողի վերայ զնեւլու գազափառից: Իր համախոհ Ս. Նազարեանցի նման նա էլ

բողոքում է կրօնական մոլեռանդութեան քարոզողների դէմ, որոնց աչքում «կրօնը միայն արտաքին ծէսեր են»:

Ըմբոստ հրապարակախօսի այս մտրակող ուղղութիւնը, նրա «անպատկառ» լեզուն, նրա խռովայոյզ մաքերն ու հայեացքները իրարանցում են գցում հասարակութեան և լրագրութեան մէջ: Վերդովում է հասարակութիւնը, որ ապրում էր հնութեան աւանդներով և միայն քաղցր ճառեր էր լսում տիրող կօրպերի մասին. նա շօշափում է համարում իր արժանաւորութիւնը, իր կրօնական զգացմունքը. ոտքի են կանգնում խայթում պահպանողականները, վայնասուն են հանում ազգային պատուի պաշտպանները: Նրանց բերան «Մեզու Հայաստանի»-ն յանձին իր աշխատակից Խահակեանցի շանթեր է արձակում խռովարար հրապարակախօսի դէմ, ազգի «նախատիչ ու զրպարտիչ» է հռչակում նրան, որբաձայն կանչելով. «այս ի՞նչ պատաստան է, որ մեր լեզուապէսները գործ են դնում. այս ի՞նչ հայրենասիրութիւն է, որ կացին և մանգաղ վեր առած, լեզուները սրած՝ ազգը պախարակելու վերայ են և վէրք վէրքի վրայ դնելու... մինչև ե՞րբ պէտք է նախատինքի, բամբասանքի և զրպարտութեան պարսաքարի և թուք ու մուր արձակուեն նրա վրայ. ով պարոններ, ազգը այս անսակ կրթութիւն չի ստանալ, ազգը վայ ու վազլախով իրա կորուստը չի դանիլ. մանկութիւնը սիրում է գգուանք, փափկութիւն, սիրում է փաղաքշանք»...

Պարզ է, որ իրար դէմ արշաւել են երկու հակառակ սկզբունքների ներկայացուցիչներ. մէկը օրօրք է ասում ազգը ախորժ թմրութեան մէջ պահելու, միւսը՝ թմրուկ է զարկում նրան կորստաբեր քնից արթնացնելու. մէկը փաղաքշանքով է ուղղում կրթել ստրկութեան զարեւում քարացած ազգը, միւսը մտրակով է մտածում կենդանացնել նրա ըթացած զգայնութիւնը և ժղել նրան դէպի լոյս:

Կարճ է արդեօք խօսք լինել այն մասին, թէ այս երկու ուղղութիւններից որն աւելի նպատակայարմար էր մի տգէտ ազգի առաջխաղացութեան համար: Անկասկած, ոչ: Առաջադիմութեան գործը միշտ պահանջում է խիստ միջոցներ, մանաւանդ, յետամնաց ազգերի մէջ. ոչ մի տգէտ ազգ չի լուսաւորուել օրօրքով և գգուանքով. սա մի տարրական ճշմարտութիւն է: Բայց չի կարելի ժխտել և այն, որ ազգային շահերի անկեղծ սպասաւոր Նալբանդեանցը յաճախ անարդարացի էր դէպի իր հակառակորդները. իր բանակուելի մէջ նրանց հետ նա անգուռալ էր ու կրքոտ՝ շօշափում էր նրանց պատիւը, անուանարկում էր նրանց, և այդպիսով գրականական պայքարը

դարձնում էր յաճախ անձնական կռիւ. կուսակցական թափը երբեմն հասցնում է նրան աններելի ժողեռանդութեան զէպի ուրիշի գործողութիւնները. նա չի կարող հաշտուել այն բանի հետ, որ հակառակորդ Չերքէզեանը քննադատուի է զիտնական էմինի հայերէն քերականութիւն ուսաց լրագրում. նա «անպատշաճութիւն է համարում, որ հայերէն գործի վրայ գրել են օտար լեզուով». նա պարտաւում է և Պուգարաշեանցին, որ թոյլ է տուել իրան ուսուիւն գրել հայոց պատմութիւնը: Ինչ ասել կուզէ, որ այս միակողմանի հայեացքը չէր վայելում առաջաւոր հրապարակախօսին. դա բանակոտուական յափշտակութիւն էր. կուսակցական անհամբերողութիւն, մի գիծ, որ յատուկ է նրան և նրա գրչին:

II

Այժմկալից էր Մ. Նալբանդեանցի հրապարակախօսութեան նախնադանքը, խիստ բացասական էր նրա վերաբերումը մեր կեանքին, բայց նրա գրականական գործունէութիւնը չի սահմանափակում հասարակական խոցերի մերկացումով, ախրապետող հասկացողութիւններն մտրակելով. լոկ բացասականութիւնը չի կարող բարոյապէս գոհացնել նրան. նա գրական գործիչ է, որ բուն հոսանքով պիտի մասնակցի հասարակական խնդիրներին լուծման հանգիսին:

Նրա գլխակից Ս. Նաղարեանցը աշխարհաբարի դատ է սկսում: Մտրակող հրապարակախօսը չի կարող լուռ մնալ այդ լուրջ խնդրի առաջ, նա պաշտպանում է աշխարհիկ լեզուի քաղաքացիական իրաւունքները, որովհետեւ նրա իզէտին է ստեղծել այնպիսի գրականութիւն, որ օրգանապէս կապուած լինի ժողովրդի հետ, ծառայէ ազգի պէտքերին, դատարարէ նրան իսկ դա հնարաւոր է այն զէպքում, երբ նրա հետ խօսեն նրան հասկանալի լեզուով: Հին լեզուն հին կեանքի արդասիր է. նա չի կարող նոր հասկացողութիւնների թարգմանը լինել. նրան չի կարելի արուեստապէս պատրաստել նոր կեանքին, որովհետեւ նա դադարել է կենսունակ լինելուց և այլևս չէ համապատասխանում ժամանակի ոգուն. «Լեզուն մի որեւիցէ վարդապետութիւն չէ. ամենավատթար վարդապետութիւնը կրարելի է տարածել, և նա, նայելով իր յատկութեանը՝ կը ճարէ այստեղ ու այնտեղ իրեն հետեւողներ, բայց լեզուն կարելի չէ քարոզել. ուզես առ բոլոր ազգը և նստեցրու աշակերտական սեղանների վերայ, որ անկարելի բան է, դարձեալ աշխատանքդ անօգուտ կը լինի: Լեզուի մշա-

կութեան առաջին խնդիրը այն պէտք է լինի, որ խնամք տարուի այդ լեզուն դիւրեմբունելի գործիք անելու և գաւառաբնակի համար մատչելի, և այդպէս գիտութեանց համար ճանապարհ բանալու»:

Այսպէս է գատում Նալբանդեանցը լեզուի մասին, այսպէս է փաստաբանում նա աշխարհարարի իրաւունքները: Նա տուեց իր ժամանակի համար օրինակելի լեզու. նա գրում էր այնպէս, ինչպէս խօսում էր, և չէր ընկճւում գրաբարից, սրա քերականական ճարտար հիստուածքից. նա ճիգ է թափում իր մթքի արգասիքը մատչելի դարձնելու ընթերցողներին, օգտուելով կենդանի բարբառներից և մշակելով նրանց իր ստեղծագործական արհեստանոցում. նա չի մտածում գրականական լեզուն դարձնել խօսակցական լեզու. այդ անհնարին է նոյն իսկ ամենաքաղաքակիրթ ազգերի համար. նա միայն ջանում է, որ գրականական խօսքը հասկանալի լինի ժողովրդին և ծառայի սրա հոգևոր շահերին, որ գրականութիւնը ժողովրդականացուի, և այդ ջանքը պսակուեց աջողութեամբ. աշխարհաբարը տալու յալթանակը և մի անգամ ընդ միշտ հաստատուեց մեր գրականական անդաստանում:

Բայց հրապարակի վրայ գրուած էին և ուրիշ կարևոր խնդիրներ. ժողովուրդը և նրա լուսաւորութեան գործը դրաւդեցնում էր լուսամիտ մարդկանց. ժամանակի ոգին պահանջում էր պարտաճանաչութիւն դէպի այդ մոռացուած տարրը, գործունեայ մասնակցութիւն նրա չաքքաշ կեանքի բարուրդման մէջ: Կարմիւ էր արդեօք այս կոչին արծազանք չալ այն հրապարակախօսը, որ մինչև ոսկորների ծուծը տոգորուած էր ժողովրդասիրութեամբ, որի համար ժողովուրդը և նրա մտաւոր-բարոյական ուժաքերը մի տեսակ հաւատոյ հանդանակ էր. նա համոզուած է, որ «ազգութեան հաստարանը և լծակը հասարակ ժողովուրդն է, որ «մի ազգ, որքան էլ հարուստ լինի երևելի մարդերով, այնուամենայնիւ այդ ազգի ազգութեան մեքենան շարժւում է հասարակ ժողովրդի վրայ. սա է այդ մեքենայի առնցքը, լծակը և հաստարանը». նա համոզուած է, որ «լուսաւոր մարդիկ պարտական են միայն ուղղութիւն, դարկ և ընթացք տալ այդ մեքենային»: Երբ մեքենան ջարդուած է, նրա գործիքները ցիր ու ցան են ու ժանգոտ, նա, անկասկած, ամբողջութիւն չի ներկայացնում, ուրեմն և չի կարող շարժուել, գործ կատարել, նրան հարկաւոր է վերանորոգել, գտել, թարմացնել, իսկ «այդ հնարաւոր է միայն, գիտակցութիւն տնկելով ժողովրդի մէջ, իսկ գիտակցութիւնը ղդիւում է լուսաւորութիւնից»:

Ազգային դպրոցը ամենակարևոր հարցն է նրա աչքում. նա ազգային չի ճանաչում «այն դպրոցը, ուր երբեմն խօսում են հայերէն»։ Նա ասում է, որ, «եթէ դպրոցի խորհուրդն ու նպատակը համաձայն չեն ազգի էական օգուտներին, եթէ նա մի մեքենայ է՝ հայի զաւակի մէջ օտարութիւն պատուաւանելու, լաւ է մանուկներին տղէտ հայ մնալ, քան թէ դառնալ թերաւ կիրթ չհայ»։ Նա պնդում է, թէ օտար միջավայրում ստացած կրթութիւնը խորթացնում է հարազատ կեանքից, թէ «ազգային դպրոցները պարտական են բանալ մանուկների միտքը, տնկել նոցա սրտում հայութեան կրակը», թէ մանուկները պիտի կըրթուեն մայրենի լեզուով մայրենի հողի վրայ, որ նրանք չփոխեն իրանց բնական առանձնայատկութիւնները։

Բազմակողմանի է քննում նա ազգային լուսաւորութեան խնդիրը. նա էլ Ս. Նազարեանցի նման յայտարարում է այն սկզբունքը, որ ազգը ինք պէտք է հոգայ իր պէտքերը, իր կրթութեան գործը եւ ոչ ապաւինի հոգևորականներին, որ ինքնագործունէութիւնը եւ ինքնախնամութիւնը առաջադիմութեան լաւագոյն դրաւականն է. «լուսաւորութեան պատճառը պէտք է կառուցուի ամբողջ ազգի ձեռքով. լուսաւորութեան հանդէսում շատ նեղ է հոգևոր մարդերի առպարէզը. թող հոգևորականները պարտաւեն տառուածային բանի վարդապետութեամբ, բայց ազգային լուսաւորութիւնը պէտք է առաջնայ բուն ազգի հոգաբարձութեամբ. ոչ կաթողիկոսը, ոչ առաջնորդները պէտք է լինեն լուսաւորութեան անտեսներ եւ սպասաւորներ. ինքը ազգը պարտական է մի օրհնակ եւ սուրբ հունձ հնձել. մենք շնորհակալ կը լինինք հոգևորներուց, եթէ նոքա աշխատեն արժանաւոր քահանայք պատրաստելու եւ բարոյապէս դաստիարակել իրանց հօտը»։

Այս եւս նրան ղեկավարող հայեացքները դպրոցական խնդրի վերաբերմամբ. բայց նա ոչ պակաս կարևորութեւն է տալիս ընտանեկան դաստիարակութեան. նա լաւ հասկանում է, որ ազգային լուսաւորութիւնը այն ժամանակ կարող է արդիւնաւէտ լինել, երբ ընտանիքը գիտակցում է իր սերտ կապը դպրոցի հետ եւ աշխատում է նրա արժանաւոր օգնականը լինել։ Նա ճիշդ է թափում ներշնչել այդ գիտակցութիւնը հայ ծնողներին, բացատրում է նրանց, որ շրջապատը դրոշմում է երեխայի վրայ իր վատ կամ լաւ կնիքը, որ ընտանեկան դաստիարակութիւնն է բարոյապէս ձեւում եւ կերպարանում նրան. «Ծնողական դաստիարակութիւնը ստանում է կրեխան գլխաւորապէս իր մօր ձեռքով, ուստի հարկաւոր է մեծ ուշադրութիւն դարձնել աղջիկ զաւակների դաստիարակութեան վր-

րայ՝ բանագէտ և առաքինի մայրեր պատրաստելու համար՝
առանց այս հոգաբարձութեան սուտ է ամենայն կատարելա-
լուսաւորութիւն մի ազգի. մայրը կաթիլից յետոյ պէտք է կերա-
կրէ իր զաւակը հոգեւոր կերակուրներով, ապա դպրոցը կարող
է առաջացնել մի այդպիսի տղայի մէջ ցանկալի հետեանքը».
բաւական չէ կերակրել, հացցնել և ամուսնացնել զաւակներին.
«Ծնողի հոգսը և փոյթը պէտք է լինի զաստիարակել նրանց,
բարոյականութեան և առաքինութեան կենդանի օրինակ լինել,
երեխան մի հայելի է, որի մէջ ցոլանում է այն, ինչ որ ցոյց
կը տաս. նա միեւնոյն է իրան շրջապատող արտաքին աշխար-
հի և ընկերութեան ձեռքում, ինչպէս կաւը բրուտի ձեռքում,
որին նա կարող է ամենայն ձև տալ».
հոգատար և պարտա-
ձանաչ մայրը պէտք է շատ աշալուրջ լինի, կշռի և չափի իր
ամեն մի գործողութիւնը. մօր իրաւաններն ու քարոզները
չպէտք է հակասեն նրա կեանքին, ապա թէ ոչ երեխան իսկոյն
կը նկատէ խօսքի և գործի հակառակութիւնը. և այդ կը դառնայ
գայթակղութեան քար. ծնողների մի անզուշտութիւն, մի ան-
տեղի գործողութիւն, որ կատարւում է երեխայի առաջ, «նման
է մի կայծի, որ՝ ընկնելով դիւրավառ նիւթի մէջ, կարող է մի
մեծ հրդեհի կամ աւերուածքի պատճառ լինել».
մայրը երեխայի զաստիարակչութիւն է, նրա բարոյական կազմակերպութեան
զեկավարը և աղբիւրը. մայրն է պատրաստում գոյրոցական
կրթութեան արգասաւոր կամ վնասակար հողը:

Նրա խորհրդածութիւնները ընտանեկան զաստիարակու-
թեան մասին մի տեսակ յայտնութիւն էր ժամանակակիցների
համար, ուսման ին նրանք և մեր օրերում, երբ նոյնիսկ կըր-
թուած ծնողները հեռու են իրանց ծնողական պարտականու-
թիւնները գիտակցելուց: Խորապէս ներշնչուելով ապագայ սե-
րունդի զաստիարակութեան խնդրով՝ նա դիմում է հայ կնոջ,
յիշեցնում է նրան հինգերորդ դարի փափկասուններ յառաքի-
նութիւնները, սրանց անձնուրայ գործերը, բացատրում է, որ
կինը այլևս ստրուկ չէ և ոչ ապրանք կամ կահ-կարասիք, նա
իր ամուսնու հաւասար ընկերն է, նա մարդ է և ոչ, ինչպէս
առաջ, «ոստանայ կամ հրեշտակ», որ հայ կինը մեծ կատա-
րելիք դեր ունի՝ զաստիարակել զաւակներին և տալ ազգին
պիտանի քաղաքացիներ. նա ասում է նրանց. «ազգը աւերուել
է, պէտք է նրան վերանորոգել. ազգը թմբել է խոր քնով,
պէտք է նրան դարթեցնել. մերկացրէք ձեր վրայից անհոգու-
թեան զատապարտելի քօղը, հագէք հայութիւնը ոչ որպէս
բրինձիկ, այլ որպէս գոյն ձեր մարմնի. չենք պահանջում ձե-
զանից այն ընտանեկան զաստիարակութիւնը, որ պահանջելի

է երուսաղեմի կանանցից. տուէք ձեր զաւակներին խառակ կաթի հետ նախ՝ մեր լեզուն, և երկրորդ՝ հոգով և սըրտով հայութիւն և երրորդ՝ անձնազոհ սէր գէպի ազգութիւնը և մեր ազատ կրօնը»:

Նրա աչքից չի խուսափում ոչ մի հանգամանք, որ կարող է նպաստել լուսաւորութեան գործին. նա գիտէ, որ մի ազգի կրթութեան համար ազգային պատմութիւնը ամենագորեղ տարրերից մէկն է. բաւական չէ աքել, թէ հարկաւոր է ուսուցանել ժողովրդին և հայ մանուկներին հայոց պատմութիւն. պէտք է նրան զրեւ քննադատութեան բովից անցկացնելով ազրիւրները, գտնել նոր նիւթեր, ստուգել նրանց՝ վաւերականը անվաւերից, «իսկ զա մի լուրջ գիտական նպատակ է, որ կարելի է իրագործել համախմբուած ոյժերով», և ահա նա իրական միջոց է առաջարկում՝ կազմել մի ընկերութիւն, որը «հոգար հին ձեռագիրների տպագրութիւնը. հաւաքէր ազգային պատմութեան կամ ժամանակագրութեան վերաբերեալ յիշատակներ, որը զրազուէր պեղումներով, ուսումնասիրէր հայութեան բեկորները, հնութիւնները» և ապա «մարդիկ բնարէր գրելու աղբային և եկեղեցական պատմութիւնները եղած և նորագիւտ նիւթերի հիման վերայ, զրեւ տաճկահայ և ուստահայ բարբառներով և տարածել ժողովրդի մէջ»:

Ժամանակի ստեղծագործող աշխատանքը, ազգաշինութեան վեհ գաղափարը զադար չեն տալիս մտածող հրապարակախօսին. նա տնադուծ է մեր իրականութիւնը, թափանցում է մեր կեանքի բոլոր անկիւնները, մտածում է ազգը առաջ մղելու, նրա ցատերին դեղ ու դարման գտնելու մասին. նա հաւատում է ազգի ոյժերին, նրա ինքնագործունէութեանը, միայն հարկաւոր է զարթեցնել նրա մէջ կարիքների գիտակցութիւնը, ներշնչուել նրա հոգեւոր շահերով, աշխոտակ ճանաչելու նրան, ուսումնասիրել նրա «տնտեսական վիճակը, իմանալ մեր թիւը, որքանութիւնը, որ հարկադրուած չլինենք սուտ ու մուտ ծանօթութիւններ մուրալ օտոր հեղինակներից կամ ճանապարհորդներից». նա ճանաչում է ժողովրդին, նրա կեանքը, գիտի նրա պէտքերը, իրական պահանջները, գիտի, որ նրա գոյութեան պիտաւոր աղբիւրը, նրա կեբակրիչ մայրը հոգն է, որ նա երկրագործ ժողովուրդ է, ուստի բարոյում է զիւղւտնտեսական ուսում, որ «երկրագործութիւնը ծագիլի մեր մէջ և առաւ հունձեր տայ նրա մշակներին»: Նա պակաս չէ ճանաչում և հայ վաճառականին, որ մի մանրամասն է, մի ողորմիլի միջնորդ արւղինարեբողների և սպասողների մէջ, ուստի արծարծում է առևտրական ուսման խնդիրը, որ «առևտուրը

Յունուար, 1906.

հայերի մէջ գրուի հաստատուն հիմքերի վրայ», որ հայ վաճառականը ծագայէ ոչ միայն իր գրականին, գործելով «իրրև խարդախ փերեղակ», այլ և երկրի շահերին, հիմնելով բնկերակցութիւններ, կապեր հաստատելով Եւրոպայի հետ, նախաձեռնութիւն ցոյց տալով: Ահա ինչ հրատապ հարցեր է շօշափում նա, հարցեր, որոնց լուծումը անհրաժեշտ էր մեր մտաւոր-տնտեսական բարգաւաճման համար:

Նա գիտակցում է մամուլի և գրականութեան ճշմարիտ կոչումը՝ ազնիւ արտայայտիչ լինել ժողովրդի կարիքներին, ցոլացնել և ստեղծել հասարակական կարծիք: Նա քայլ առ քայլ հետեւում է մեր կեանքի երևոյթներին, վերլուծում է և բնորոշում նրանց պերպարանքը, ցոյց է տալիս նրանցից բըզխող վնասները և նրանց առաջն առնելու միջոցները: Այդպիսի երևոյթներից էր հաւատափոխութիւնը, միսօնարների պրօպագանդան մեր երկրում, և Մ. Նալբանդեանցը ճիգ է թափում արթնացնել հասարակութեան մէջ գիտակցական վերաբերում պէղի այդ աղէտը:

III

Հասովի քարոզչութիւնը մուտք գործեց մեր երկիրը հետունցեալում, դեռ տառնէնքսերորդ զարում բուն էր զրել Կլիկեայում կաթողիկոսութիւնը. Ռուբինեան իշխանների տնկալութիւնները Եւրոպայից, ձախորդ քաղաքական հանգամանքները, եկեղեցիների միութեան խնդիրը, որ ծագել էր Ն. Լամբրոնացու օրերով, մեր եկեղեցու և նրա առաջնորդների համբերողութիւնը, այն բոլոր հանգամանքները նպաստաւոր հող էին ներկայացնում հաւաքութեան համար: Ժամանակի բնթացքում կաթողիկոսութիւնը ներս է խուժում և բուն Հայաստանի գաւառները ճիւղւիտների և Մխիթարեան քարոզիչների եռանդուն գործունէութեան շնորհիւ, և ապա նա ստանում է այնպիսի մեծ ծաւալ, որ 1835 թուականին հիմնում է համկաթողիկոսների պատրիարքութիւն, աջակցութեամբ պապի և կաթողիկ տէրութեանց պապանների: Այնուհետև սկսում են դաւանափոխ հայերի և լուսաւորչականների մէջ երկպառակութիւններ, որոնց հետևանքն են լինում արիւնհեղութիւններ, ցեղակիցների սխերիմ թշնամութիւն:

Սոշոր քաղաքական երևոյթ էր կատարւում իրողութիւնը. գա մի չարիք էր, որ սպառնում էր խախտել ազգի ամբողջութիւնը, նրա ինքնատիպ կազմը: Պէտք էր զգուշութեամբ այդ չարիքի դէմ մարտելու, բայց ոչ այն պէնքով, որ բանեցնում

էին հոգեորականութիւնը և նրան համամիտ դրողները, կրօնական վէճերով և աստուածաբանական խորիմաստ գատողութիւններով, հալածանքներով ու անէծքներով նա չէր վերացւում, սաստկանում էր միայն մոլեռանդութիւնը, ազգակիցներին փոխադարձ ատելութիւնը, աճում ծաղկում էր երկպառակութեան թոյնը նրանց մէջ:

Լաւ գիտակցելով ազգային միութեան սպառնացող վըտանգը՝ Մ. Նալբանդեանցը քարոզում է եղբայրական վերաբերում դէպի մոլորուած ազգակիցները և պնդում է, թէ Քրիստոսի անունով մկրտուածք ոչ լութերական է, ոչ կաթոլիկ և Գրիգորեան, այլ քրիստոնեայ». սակայն զատապարտում է հաւատորութիւնը, քրիստոնեաների մէջ քրիստոնէութիւն տարածելու սովորոյթը, որ անպատուաբեր գործ է քաղաքակիրթ ազգերի համար, կոչ է անում մրցելու օտարապաւան քարոզիչների հետ, բայց ոչ մեղանում ընդունուած միջոցներով՝ կրքեր գրգռելով նրանց դէմ, այլ քաղաքակիրթ ղէներով՝ լուսաւորելով ժողովրդին, ներշնչելով նրան իր միութեան և անբաժանութեան գիտակցութիւնը մայրենի եկեղեցու հետ: Միևնոյն ժամանակ նա ջերմ պաշտպան է հանդիսանում ազգային եկեղեցու, ընդգծելով նրա բացառիկ նշանակութիւնը մեզ համար, դուռնադուրով նրա ժողովրդական կազմակերպութիւնը դուռնաբացողական սկզբունքների վրայ հիմնուած, նրա համբերող ոգին: Նա յայտարարում է «իւր գաւառութիւնը հայոց ազգի ամբողջական տարահովութեան վերաբերմամբ, թէ ազգը իւր գոյութիւնը պիտի պահպանէ իւր եկեղեցու միջնորդութեամբ, թէ եկեղեցու ինքնուրոյնութիւնը եղել է և մեր ազգի տպահովութեան գրաւականը»:

Այո, եկեղեցին եղել է միակ պաշտօնական գործօնը, որ դարեր շարունակ պահել է ցիրուցան հայ ժողովուրդը իւր հովանու տակ, եղել է մեզ շագկապող միակ օղակը սարկութեան, բիրտ տգիտութեան օրերում, երբ նա ոչ միայն մեծ բարոյական հիմնարկութիւն էր, այլ և լուսաւորութեան միակ աղբյուրը, մեր զարոյցը, նոյն իսկ մեր ինքնագործունէութեան կենտրոնը: Նա միակ քաղաքական հիմնարկութիւնն է, որ մենք պաշտպանել ենք, ինչպէս մեր աչքի լոյսը, արիւնոտ անցեալի փոթորիկներից, նա լինելով ազգային ոգու ընդուն արտայայտութիւններից մէկը, չի կարող լինել մեր գոյութեան միջնորդը, մեր տպահովութեան միակ գրաւականը: Ազգային ոգին չի կարող ամփոփուել նրա շրջանակների մէջ, որ շատ սեղծ է և անձուկ, նա աւելի լայն հորիզոններ է պահանջում իր ոյժերի արտայայտութեան համար և կարօտ է աւելի կենդանի աղբիւրների, քան եկեղեցին,

որ ըստ իր էութեան անզօր է մի ազգի յարատև գոյութեան պատուարը լինելու և վերակենդանացնելու ճակատադրի դստ հարուածներից հիւժուած, մաշուած հային:

«Հայ» խօսքը կը կորցնէր իր ազգային իմաստը և կը դառնար լոկ կրօնական նշանացոյց, եթէ հայութեան հիմնաբարը համարէինք միայն նրա եկեղեցին: Եկեղեցին ազգայնութեան միակ ձևը չէ և նրա միջնորդութիւնը մեզ կը դարձնէր կրօնական համայնք, որոշ քրիստոնէական ազանդի պատկանող խմբակցութիւն: Ազգային ինքնագիրտակցութիւնը պիտի բզխի և ուրիշ աղբիւրներից, ինչպիսիք են՝ մեր լեզուն, գրականութիւնը, աւանդութիւնները, մայր երկիրը, ժողովուրդը և նրա հոգևոր կարողութիւնը. ազգի ստեղծագործական սլօխը չեն կարող սնունդ առնել միայն կրօնից և միջնորդ ընտրել միայն եկեղեցին, որ ապրում է անխախտ զաւանանքներով և անփոփոխ ձևերով:

Պարզ է ուրեմն, որ Մ. Նալբանդեանցի գաւառանքը եկեղեցու վերաբերմամբ միակողմանի է, պարզ է նոյնպէս, որ նւրա սիրտը չէր կարող չխոցուել, երբ իր կղբայրակիցները ուրանում են մայրենի եկեղեցին և զբաղուել խախտում են ազգի ինքնատիպ գոյութեան հիմքերից մէկը: Նա իր մտքի ամբողջ էութեամբ գինւում է այս սպառնացող չարիքի զէմ յանձին Մխիթարեանների, որոնց հեղինակութիւնը ճանաչուած էր ամենքից. նա չի կարող ներել նրանց, որ նոքա օտարացել են մայրենի եկեղեցուց և պառակտման սերմեր են ցանում ժողովրդի մէջ. նա գիտէ, որ նրանք մեծ վարկ ունեն, ազգեցիկ ոյժ են ներկայացնում, ուստի պէտք է զլորել նրանց զրաւած բարձր դիրքից, ջլատել նրանց ազգեցութիւնը ժողովրդի վրայ: Իր «Մխիթար և Մխիթարեանք» ընդարձակ յօդուածում նա անխնայ քննադատութեան է ենթարկում կաթողիկոսութիւնը և կաթողիկ Մխիթարեաններին, ցոյց է առլիտ, որ կաթողիկ եկեղեցին ստրկացրել է մարդկանց, կաշկանդել է մարդկային միաբն ու խիղճը և դարձրել է Բրիտտոսի վեհ վարդապետութիւնը մի քաղաքական հիմնարկութիւն՝ գերելու և նուաճելու ազգերը: Դեռ պատանեկութեան հասակից նա տողորուած էր ատելութեամբ դէպի կաթողիկոսութիւնը. տարիներ ընթացքում այդ զգացմունքը կուտակում է նրա սրտում և արտայայտում է «Թափառական Հրէայ»-ի թարգմանութեամբ, որի յառաջաբանում նա թափում է իր մաղձը ճիզութաների վերայ, վերլուծելով նրանց կրօնքի էութիւնը, ուղղութիւնը և մերկացնելով նրանց մեքենայութիւններն ու հաւատարմութեան անարդ միջոցները: Այն ուսումը և լուսաւորութիւնը, ասում է նա, որ

Վաթիկանի ձեռքով է մատակարարւում, նման է օպիումից շինած մի քաղցրեղէնի, որ ասիացի դայեակները սովոր են տալ երեխաներին սրանց քնացնելու համար»։ Այս համոզմամբ նա շնորհակալութիւն է յայտնում Մխիթարեաններին, որ նրանք «չնուիրեցին իւրեանց անձը գիտութիւն տարածելուն մեր ազգի մէջ» և նրանց երախտիքը տեսնում է միայն այն բանում, որ «ճայոց գրատպութիւնը աճեց և հասակ առաւ Խաղիայի երկնքի տակ, գօտեպինդ Մխիթարեան արեղանների շնորհիւ»։

Անարգարացի է Մ. Նալբանդեանցը դէպի վաստակաւոր Մխիթարեանները, նա անաչառութեամբ չէ քննում նրանց բաղմարդիւն գիտական-գրականական գործունէութիւնը, մոռանում է նա և այն քաղաքական պայմանները, որոնց բնական արդիւնքն էր նրանց միարանութեան ծագումը։ Մենք գիտենք որ Ռուբինեանց հարստութեան անկումից յետոյ Հայաստանը առաւելում էր հարեան պետութիւնների լծի տակ, որ դոյութեան զաժան կռիւը կլանել խեղդել էր մեզանում բարձր հոգեւոր շահերը, որ կենդանի միտքը չէր գտնում արգասաւոր հող մայր երկրում և ազգի առաջագիծութեան նախանձախնդիր անհատները յուսակաւոր ողբում էին երկրի թշուառ վիճակը, օտարից աղերսելով օգնութիւն. գիտենք նաև, որ ուխտի հիմնադիր Մխիթար վարդապետը ջանք չէ խնայել վառ պահելու բուն Հայաստանում մտաւոր շահը, ծառայելու ազգի լուսաւորութեան գործին և հանդիպել է գոռ աղիտութեան, հալածանքի, նա չէ գտնում գործելու մի խաղաղ անկիւն, և ստիպուած է լինում երկարատեւ հարձաշութիւնից յետոյ ապաստանուել օտար երկրում, հայրենիքից դուրս հիմնել իր միաբանութիւնը։ Իրան, թանգ գնով պնեցին նրանք Խաղիայի հիւրընկալութիւնը՝ հարազատ կրօնքի ուրացմամբ, սակայն քաւեցին այդ մեղքը պատկառելի աշխատանքով, տառնապատիկ վարձատրեցին՝ մեզ իրանց փառաւոր գործունէութեամբ։ Իրաւ է նոյնպէս, որ նրանք հեռու էին հայրենիքից, հայ ժողովրդից, հարազատ իրականութիւնից, մի տեսակ կրաւորական քաղաքացիներ էին, ժամանակակից կեանքը իր կրքերով և փոթորիկներով, իր չարն ու բարիով չեն զբաղեցրել նրանց. նրանք գիտնական վանականներ են, որոնց փոյթը չէր մեր կեանքի յուզող և տանջող խնդիրները, անյոյզ և անվրդով՝ նրանք ուսումնասիրել-փորձորել են անցեալը, բայց վստահ և յուսալից, որ ապագայում կը պատրաստեն վերածնութեան ապաստաւոր հող. նրանց սէրը դէպի հայրենիքը աւելի մատենական էր, որ բղխում էր հին յիշատակարանների ուսումնասիրութիւնից, քան իրական սէր, որն առաջանում է անմիջական շփումից

կեանքի և սրա ցնցող պատկերների հետ: Նրանք ուսումնասիրեցին ոսկէ դարի լեզուն, վերակենդանացին հայ դպրութիւնը, կորստից ազատեցին հին գրաւոր յիշատակարանները, տալալրեցին նրանց և ընդհանուրի սեփականութիւն դարձրին, թարգմանեցին բազմաթիւ կլաստիկական հրկեր, քերականութիւններ կազմեցին, բառգրքեր հրատարակեցին, միայն Հայկազեան բառարանը մի հոյակապ գործ է, մի կոթող նրանց տոկուն աշխատանքի: Նրանց պարծանքը հին լեզուի և մատենագրութեան ուսումնասիրութիւնն է: Արդարութիւնը պահանջում է ասել, որ Մխիթարը և նրա միաբանութիւնը, չնայած նրա զուտ կրօնական ուղղութեան և վանական կազմակերպութեան՝ մեր նորադոյն պատմութեան ամենափայլուն հրեւոյթն է, հայ մտքի վերածնութեան սկզբնաւորութիւնն է:

Գիտնական կրօնաւորների այս մեծ երախտիքը չզոհատեց ըստ արժանւոյն Մ. Նալբանդեանցը շնորհիւ իր նեղ դասնանքի, որ ունէր հարազատ եկեղեցու կոչման մասին և այն զայլոյթի, որով տոգորուած էր դէպի կաթողիկ Մխիթարեանների քարոզչութիւնը: Բացի այս՝ նոր ժամանակի իդէալների ջատագովը, նոր սերնդի յոյգերի և իղձերի կրակոտ արտայայտիչը չէր կարող համակրել հնութեան հոգեգմայլ երկրպագուներին: Նաեմայնելով նրանց վարկը, տքնելով փակելու հաւատորսութեան ճանապարհները, երևան հանելու կաթողիկ քարոզիչների որոգայթները՝ նա մեղանչեց իր առաջնորդող սկզբունքների և ուղղութեան դէմ: Իր անտիպ գրուածքներից մէկում նա մինչև անգամ առաջարկում է «հիմնել մի կրօնական ուխտ և հաստատել նրան օսմանսն բաժնում, հուռց փնայած պատուական վանքերից մինի մէջ, Պարխարսարների լանջերում, Ճորոխ գետի վրայ, որպէսզի միութիւնը դիւրին և աշող ճանապարհ ունենայ Սև Ծովի միջնսրդութեամբ Եւրոպայի հետ հաղորդակից լինելու: Ուխտի էական խորհուրդը և նպատակն է իր վանքի պատերի մէջ կազմել մի ուսումնական ազգային հարազատ կենտրոն և այդ կենտրոնից ազդել ազգի լուսաւորութեան վրայ, հիմնելով և պահպանելով իւր մէջ դպրոց և տըպարան»: Միաբանութիւնը պիտի ճանաչէր Պոլսի պատրիարքի և ամենայն հայոց կաթողիկոսի կրօնական իրաւասութիւնը, բայց լիովին անկախ և ազատ, իբրև վարչական մարմին: Ուխտի նպատակն էր ստեղծել մի «ուսումնական հարազատ կենտրոն»՝ իբրև հակադրութիւն հեղինակաւոր Մխիթարեաններին, ստեղծել մի պատնէշ հաւատափոխութեան հոսանքի առաջ և ջլատել կաթողիկ «պրոպագանդան»։ Բացի այդ՝ այդ վանական կենտրոնը պիտի լոյս տարածէր ազգի մէջ, կրթութեան գեղը

բռնէր իր ձեռքում, մի հանգամանք, որ բոլորովին հակառակ էր ազատամիտ հրապարակախօսի այն հայեացքին, թէ «ազգային լուսաւորութիւնը պիտի առաջնայ բռն ազգի հոգարար ձեռքեամբ, թէ հոգևորականների կոչումն է քահանայք պատրաստել և բարոյապէս դաստիարակել իրանց հօտը»:

Ակնհերև է, որ նրա դասնանքը լուսաւորական եկեղեցումսին և նոր ուխտ հիմնելու այս առաջարկութիւնը հակասում են նրա իղէալներին, խախտում են նրա աշխարհահայեացքի ամբողջութիւնն ու ներդաշնակութիւնը, և մենք պիտմամք յիշեցինք այս մասին, որ կարելոյն չափ ճիշտ բնորոշենք նրա հրապարակախօսական կերպարանը, լայց այդ բնորոշումը կիսակատար կը լինի, եթէ չծանօթանանք նրա վաստակների հետ գրականութեան ալ և ալ ճիւղերում:

X

Մ. Նալբանդեանցը տաղանդաւոր գրականագէտ է. նա և բանաստեղծ է՝ լոյս, նորոգութիւն քարոզող, և երգիծարան է՝ մեր նախապաշարմունքները և հասարակական տրտմները ծաղրող, և բանուկ քննադատ է, և շնորհալի թարգմանիչ:

Սակայն նա բանաստեղծ չէր սովորական մտքով, թէպէտ գրած ունի շատ ինքնուրոյն և թարգմանական ոտանաւորներ, նա չափազանց զգայուն քաղաքացի էր՝ որ սաւառներ մուսաների աշխարհում, չափազանց իրական գործիչ էր՝ որ ներշնչուէր լոկ բանաստեղծական մտորումներով, գեղանի ձևերով. հրապարակախօս բանաստեղծը չէր ուղում մատնուել երևակայութեան բուռն սլացքներին:

Ես պիտի գուրս պամ դ'պի ճրտպարտի

Առանց քնարի, անպարզ խօսքերով.

Ես պիտի քոչեմ, պիտի բողոքեմ,

Խաւարի ընդդէմ պատերազմերի:

Չնայած այս նշանաբանին՝ նա շատ երգեց և ունի ոտանաւորներ, որոնք արդիւնք են ճշմարիտ ստեղծագործութեան, բանաստեղծական բարձր ներշնչման. նա բանեցնում է ազգու և վառվառն լեզու, ցոյց է տալիս ուժեղ խառնուածք, վերամբարձ տրամադրութիւն. նա մեծ տաղաւորութիւն է գործում մեզ վրայ ոչ վառ գոյներով և պատկերներով, ոչ կենդանագրական ճարտարութեամբ, ալ իր անկեղծ խօսքի փայլով և ոյժով, իր անսասան համոզուածութեամբ, իր հրապարակ

զգացմունքներով: Նրա բանաստեղծութիւնները «գլուխ գործոց»-ը «Ազատ Աստուած» ոտանաւորն է, որի մէջ նա թափեց իր մտքի ամբողջ կտրուկը, իր սրտի կրակը. դա գունեղ և գեղապաճոյճ երգ չէ, այլ մի կրակոտ ներքող է ազատութեան զաղափարին, իսկ սա ոչ միայն նրա իգէալն է, որով նա ապրում է, այլ մի պաշտամունք է, նրան ակէկոծող և զմայլեցնող մի կիրք...

Նա գիտի, որ «ազատութեան զինուորի ճանապարհը վշտոտ է», որ «ազատութիւն սիրողին այս աշխարհը խիստ նեղ է», բայց նա «դեռ օրօրոցում կապկապած՝ խնդրում էր մօրից բազումները արձակել, և այն օրից ուխտեց ազատութիւնը սիրել».

Թող սրտան իմ գլխին,
Փայլակ, կայծակ, հուր, էրկամ,
Թող դու դնէ Թշնամին,
Էս մինչ 'ի մահ, կախաղան,
Մինչև անարդ մահու սին,
Պիտի զոռամ, պիտ' կրկնեմ
Անդադար, ազատութիւն:

Այս վեհ գաղափարը նրա գրականական-հասարակական զործունէութեան տիրապետող եղանակն է և նոյնիսկ ելակէտը. յանուն նորա նա քարոզում է կրօնական համբերողութիւն, մարտնչում է կաթոլիկութեան դէմ, որ շղթայում է մտքերը. յանուն նորա նա հարուածում է ժողովրդի վրայ լսնացած հոգեորականներին և մեծատուններին, յանուն նորա պաշտպանում է անհատի, ժողովրդի, հայ կնոջ իրաւունքները: Ազատութեան գաղափարն է զրդում նրան երգել խտալացի աղջկան, որ, ջերմ հայրենասիրութեամբ ներշնչուած՝ տալիս է եղբօրը արտասուքով լուացած, իր ձեռքով գործած դրօշը, ճամբում է նրան դէպի կռուի դաշտը, որ նա իր արեամբ գնի Խալիլայի անկախութիւնը, երանական մահով մեռնի հայրենիքի վրկութեան համար. և բանաստեղծի սիրտը կտրատում է, տեսնելով խաղուհու այս ուժգին սէրը դէպի թշուառ հայրենիքը.

Սորս կէսը, կէսի կէսը
Քէթ երեւէր մի ազգում.
Բայց մեր կանայք... ո՛ւր եղիշէ,
Ո՛ւր մեր տիկնայք փափկասուն:
Ձէ... Թշուառ չէ Խալիան,

Եթէ կանայք այսպէս են:

Բանաստեղծ քաղաքացի Գամառ-Քաթիպան կրակոտ լեզուով խօսեցնում է Վարդան Մամիկոնեանին «Հիմի էլ լսենք» ոտանաւորի մէջ, պարտաւում է հայի անփութութիւնը ղէպի իր հարաբաղւոյ վիճակը, անխնայ մտրակում նրա լուսթիւնը, երբ «հիմքից կտրծանուեց թորգոմայ տունը», երբ «նա պանդուխտ, հալածեալ, շղթայուած գերի է», երբ նոյն իսկ «քարեր ու ապստամբները խօսում են նրա տեղ», և վայրոյթով բացականշում է.

Թող լրտէ մունջը, տնդամարտը,
կամ՝ որոյ քաղցը է թշնամու լուծը,
Բայց մենք, որ ունինք հողի ու սիրտ քաջ,
Ե՛կ անխախտ հիննք թշնամու առաջ,
Գոնէ մեր փառքը մահով յետ խրկենք
Ու այնպէս լրտենք:

Սրան պատասխանում է Մ. Նալբանդեանցը Վահան Մամիկոնեանի բերանով, «Հիմի էլ խօսենք» բանաստեղծութեամբ, նոյնպէս խոցոտում է մեր սիրտը, նախատում է մեզ, որ մենք «ընտանեկան երկպառակութիւններով, իրար դաւելով, ազգուրացութեամբ նախնեաց ուխտը ոտքով կոխել ենք», որ մեր թըշնամուն, զահիճներին «կեցցէ՛ արին» զոտում ենք, և այսպէս է վերջացնում իր կշտամբանքը.

Ել մեր երեսին մննոյ մի կաթիլ
Ամօթի սուրբ ջուր, որ բերան բանանք:
Ա՛յ թէ չենք՝ ուզում հողէց հող կորչիլ,
Թշնամու արեամբ մեր թրին ջուր տանք,
Ազգ, եկեղեցի փրկենք, ազատենք,
Ապա թէ խօսենք:

Ազգային վշտի երգիչ Պատկանեանը քարոզում է «մոռանալ Հայի ու Լեւոնին», թափ տալ մեզանից փոշին հնութեան, մերածնել մեր մէջ նոր կեանք ու նոր բարք», դնելով մեր յոյսը երիտասարդ ոյժերի և ոչ միծառունների ողորմութեան, օտարի խոտածունքների վրայ: Հայրենիքի վերածնութեան ախոյեան Նալբանդեանցը պատասխանում է, թէ լոկ խօսքով մենք և ազատասէր հերոսներ ենք, և մեր փրկութեան փափագող կաթիճներ. բայց իրօք ստրուկ ենք, «օտարի հրդուեալ ծառաներ», թէ՛

Քեր յո՛ւր սակայն մեզ վրայ լինի,
Այսինքն ազդի մեր քնդանքուն թեան.
Աղբատ ու հարուստ տուած թեւ թեւի՝
Աչպէս թէ միայն կայ ճար փրկութեան:

Կ'լ Հայկ, Տիգրանին յիշենք, Եղբարք,
Նորոգենք նոցա փտորք սուրբ անուան,
Պուշէ, այս կերպով. մի ստոյգ նոր կեանք
Առնու խեղճ, այրի Մայրն-Հայաստան:

Դուք տեսնու՞մ էք, որ երկու բանաստեղծն էլ մի փափագ ունեն, մի նպատակի են ձգտում, բայց մէկը աւելի լաւատես է, հաւատում է, որ հայ քաղաքացիները կը սթափուեն, ոտքի կ'ենեն ազգային պատիւը վերականգնելու, եթէ միայն կոչ անես զէպի նրանց պարտականութեան զգացմունքը. միւսն աւելի յոռետես է, ինքնագիտակցութեան նշոյշներ քիչ է տեսնում մեր մէջ, գործ է պահանջում. հրաւիրում է նախնեաց փառքը յիշել, նրանց սխրագործութիւնների ճանապարհով ընթանալ: Բանաստեղծութեան մէջ էլ նա նոյն մարանչող հրապարակախօսն է, նոյն ազատասէր քաղաքացին. նա մի զազափարազաշտ գրող է, որ լցուած է ազգային տենչերով և կարիքներով:

Երգում է նա գալուստը զարնան, որ «ցրուեց Մասիսի բքածին ամպերը», լացացրեց նրան և ծով դարձրեց նրա թափած արտասուքը, զարգարեց նրա կուրծքը զալար արօտով և ծաղիկներով, վտակ-յուսագրեց վհատած սրտերը. բայց զարաւական չէ բանաստեղծի համար. նա հայցում է, որ կենդանաշունչ զարունը «մի յաւերժ արձան կանգնի իրան, յիշատակ թողնի», «տալով հայերին ընտիր Հովուապետ, հայկական հօտին անբուն, անխոնջ զէտ»: Անգամ բնութեան ծոցում հանգիստ որոնելիս, նրա հրաշալիքներով հրճուելիս՝ նա չի մոռանում ժամանակի կարեւոր խնդիրը, կախողիկոսի ընտրութիւնը. նրան յուզում է այն հանգամանքը, որ տաճկահայերը յղացել են յանցաւոր միտք՝ հաստատելու նոր կաթողիկոսութիւն Օսմանեան պիստութեան մէջ:

Թարգմանում է նա Հէյնէի «Երգը», թարգմանում է սահուն և պատկերաւոր լեզուով, բայց երկրի սպառաւոր երգիչը գայթակղութեան մէջ է ընկնում. նա վերամշակում է հայացնում՝ ոտանաւորը, յարմարեցնում է նրան մեր կեանքին և

պատկերացնում է մեր ցեղական արատը, մեր անմիաբանութեան ոգին:

Այսպէս են ստեղծագործում նրա մուսաները, այսպէս է հասկանում նա իր կոչումը: Նա չի սաւառնում Ոլիմպոսի բարձունքներում. «արուեստը արուեստի համար» սկզբունքը օտար է նրան. արուեստը կեանքի համար է, կեանքն է նրա ներշնչման աղբիւրը: Նա անխղիւ կապերով կապուած է երկրի հետ, նրան կաշկանդում է բոբրոքուն քաղաքացին իր հասարակական մոտորումներով, իր ըմբոստ իդէալներով, և նա իր բնատուր ձիրքը, իր արուեստը ծառայեցնում է մայրենի իրականութեանը:

Այն, Մ. Նալբանդեանցը խոշոր բանաստեղծական տաղանդ է: Նա չզրեց դիւթիչ գեղանկարներ, փայլուն քերթուածներ, բայց նա մեր սրտիցն է խօսում, մեր հոգի լարերն է շարժում, բնած մտքերն է արթնացնում, և նա մեր սիրելի ժողովրդական բանաստեղծներից մէկն է: Բայց, բանաստեղծութիւնը միակ գրականական ձևը չէ, որ նա բանեցնում է. նրա կորովի ոգին միշտ գործստեղծեան մէջ է — չի ամփոփում միայն հրապարակախօսութեան և բանաստեղծութեան մէջ. նա պահանջ է դրում սուր խայթոցներով սթափեցնել հասարակութիւնը, բնկճել հասարակական մտքի ղեկավարների յամառութիւնը, նոր հոսանքներ առաջացնել հրապարակախօս-բանաստեղծը նոր զէնքի է զիմում՝ կծու ծաղրի: Կրակ է ցայտում նրա երգիծանքից: Իր հռչակաւոր «յիշատակարաններում» նա թունաւոր նետեր է շաղ տալիս մի շարք գրականական-հասարակական գործիչների, հայութիւնը կախարդուած շրջանում պահողների վրայ. մերկացնում է նրանց «շահագիտական և փառասիրական տենչերը»: Նա ծաղրում է մեր նիստն ու կացը, մեր բնտանեկան վարքն ու բարբը, նախապաշարմունքները և անապաշտութիւնները, ծաղրում է յանձին Բէգլադէի այն կղերականներին, որոնք էֆիմերոզն համարում են իմաստութեան աղբիւր և նրա մէջ են որոնում կեանքի հարցերի ու բնութեան երեոյթների բոլոր մեկնութիւնները, որոնք կրօնական համբերողութիւն քարոզողներին, Սուրբ Գիրքը աշխարհաբար թարգմանելու խնդիրը արծարծողներին «Լօթեւ և Փարմասուն» են հռչակում, որ ժամանակի լեզուով նշանակում էր «հերախիտ, անհաւատ»: Նրա «Յիշատակարանները», երգիծարանական պատկերները սարսափ են ազդում կենդանաբանական ազգասիրութեան ժառանգորդներին: Տատամսեց խայթուած հասարակութիւնը. նրա ճահճ կեանքը շարժուեց, ծըփծփաց, և այդ ճահճի երկոտանի մոծակները զէն

են կանգնում յանդուգն երգիծարանին և լի չարութեամբ տըղ-
տըղում են, ճիգ թափում խեղդելու «խռովարարի» ազատ խօս-
քը: Այսպէս է պատկերացնում հեղինակը նրանց զայրոյթն ու
դառնութիւնը իր «Առօրեայ աշխարհ» ոտանաւորի մէջ.

Ի՞նչ ևս դռում, ի՞նչ ինքում,
Գու անհանգիստ հեղինակ,
Մեզ խաղալիք շինեցիր
Աղջ աշխարհի խայտառակ:

Քո բարձր փշմարտութեան
Ճառագայթները փայլուն
Չեն տանելի մեր աչքին,
Ատելի են մեր հոգուն:

Չ'խռովելով մ. ր խիղճը,
Չ'աշմկելով մեր հոգին,
Տո՛ւր մեզ տաղեր, վէպ, առակ,
Հաճոյացիր մեր սրտին:

Հոնդատութեան միջոցին,
Մարտողութեան լու ժամին,
Գու դատաւոր մի՛ նստիր
Խրատներով մեր գլխին:
Վշտաբեր ակնարկութիւնք,
Հեռի՛, նեղիչ դադափարք,
Մի՛ լինիր գանձ մոլութեան,
Ար չ'լինիս դանձ մարդերին:

Անուղիք երգիծարանը դիպաւ նշանին, ցնցեց հասարակու-
թիւնը. հէնց այն էր հարկաւոր խիզախ մարտնչողին, որ աւելի ևս
բորբոքուէր նրա ըմբոստ միաբը: Նա բաջ գիտէ, որ հայը ճակա-
տագրի խիստ հարուածներէ տակ լիովին խորատուղուել է իր
եսական աշխարհի մէջ, ճանաչում է միայն իր անձնական բա-
րօրութիւնը, որ հասարակական շահերի գիտակցութիւնը, ազ-
գայնութեան և հայրենիքի գաղափարը թոյլ են նրա մէջ, որ
նիւթական անկախութեան զգայմունքը, զուքանջիութիւնը,
հարստութեան ծարաւը նրա պարծանքն է և մոլութիւնը, և նա
մրցում է այս չարիքի դէմ, որ արձանացել էր մեր առաջ, ինչ-
պէս մի վիթխարի եգիպտոսեան բուրգ: Իր «Հայ մարդու հայ-
րենիքը» ոտանաւորի մէջ նա վերաբրտադրում է այդ չարիքը

դատախազի անողորմութեամբ, նկարելով հայի գծուծ կերպարանքը, նրա հոգեւոր անանկութիւնը.

Հայ մարդ, հայ ազգ, ասոյ արդիօք,
Ռ՞բտէղ է քո հայրենիքդ:
Հայ մարդ, օրտեղ է կենտրօնդ.
Ունեն մի քան քեզ սեպական,
Յաջ տուր ինձ գու քո պարծանքդ:

.....
Ոսկի, արծաթ, գոհարեղէն՝
Իմ պարծանքը, իմ գանձերը.
Թէ՛ դրանով չես քաւական,
Տես իմ երկու պատուի նշանքը.
Գու ինչ կենտրօն ես հարցնում,
Իմ կենտրօնը է իմ փորը.
Ոսկի արծաթ, հարստութիւն—
Ահա կեանքիս լոկ խորհուրդդ:
Ես սիրում եմ իմ հայրենիքը,
Նրան միշտ ու միշտ գոյում եմ,
Օտար ազգի առաջելը
Պատկանութիւնքը ծածկում եմ:

Եւ երգիծաբանը զատնացած սրտով բացականչում է.

Ուրախացի՛ր, դու Հայաստան,
Լսելով քո որդու խօսքը.
Փառք եւ պատիւ քեզ կը թրեն
Քո մարմնապաշտ մեծատունը:

Դուր տեսնում էք, որ նրա ծագըը անխնայ է, լեզուն՝ կծու, գոյները խտացրած; բայց դա, ուստահայերի երգիծարանական գրականութեան սկզբնաւորութիւններն էր, մեր ինքնագննութեան առաջին փորձն էր: Անկասկած, այդ սկզբնաւորութիւնը անկատար էր. մեր բարբերն ու հասկացողութիւնները երգիծարանող հեղինակը յաճախ չի կանգնած իր կոչման բարձրութեան վրայ. նա չափազանց կրքոտ ու բժախնդիր է, երբեմն անցնում է գրական վայելչութեան սահմանից, լուսանկարելով մասնաւոր մարդկանց, պատկերացնելով տիպիքական բնաւորութիւն չունեցող երեւոյթներ: Իր «Երշատակարաններ»-ից մէկում նա արձանագրում է այն ջնջին գէպը, որ ինչպէս մի

մեծատուն անքաղաքավարի է գտնուել զէպի իր հիւրերը, որոնց թէյի էր հրաւիրել, թէ ինչպէս նա, կնոջից հարկադրուած «կից սննեակում բաղնիքի հանգէս է կատարում» այն միջոցին, երբ հիւրերը վաղուց սպասելիս են եղել իրան: «Մեսելահարցուկ» վիպական գրութեամբ, որ զուրկ է զեղարուեստական արժանիքներից, նա դուրս է բերում կենդանի գէժքեր, նկարագրում է մի հայ հարուստի ընտանեկան կեանքը աններելի անասնաձութեամբ, և այդպիսով տալապրական խօսքը դարձնում է մի տեսակ պարսաւադրութիւն: Դրանք, իհարկէ, գեղարուեստական պատկերներ չեն և ոչ կենդանագրած բնաւորութիւններ, այլ միայն ծիծաղաշարժ պատմութեան ճանաչումը, չափազանցապէս ծաղրանկարներ՝ հակառակորդներին նուաստացնելու նպատակով գրուած:

Այսպէս թէ այնպէս՝ նրա երգիծանքը իր բոլոր թերութիւններով մի խոշոր երևոյթ էր գրականութեան մէջ. դա առաջին յաղթական տալապին էր, որ հնչում էր հայ քաղաքացու ցաւագար կրծքից. արթնացած միտքը ասպարէզ է նետւում, վերադնշատում է այն ամենը, որ անժխտելի ճշմարտութիւն էր համարւում, հեղինակութիւն էր ճանաչւում, հնութեան պաշտօնգների դատաստանն է անում և առաջադիմութեան ճանապարհը փուշ ու տատակից մաքրում:

Բայց Մ. Նալբանդեանցը ուրիշ վաստակներ էլ ունի զբաղան անդատանում. նա ժողովրդականացնում է բնական զիտութիւնը, որ վաղուց գրաւել էր ուսս սէալիստների լուրջ ուշադրութիւնը, գրում է «աշխարհի կազմուածի և նրա հրաշալիքների մասին», շերամարութեան ձեռնարկ է կազմում. նա թարգմանում է բազմաթիւ ուսումնական, վէպեր «Քափառական Հրէայ» եւժէն Սիւրի, «Դքսուհի զը Շեվրեօզ» Կլեմանս Բորերտի, «Քալիստաններ» Փարը դ'Օլիվիէի, թարգմանում է «Ղազար Փարպեցու թուղթը Վահան Մամիկոնեանին» ընդարձակ գիտական լուսարանութիւններով:

Նա, վերջապէս, և շնորհալի քննադատ էր. նրա առաջին փորձը Մ. Նազարեանցի «Հանգէս նոր հայախօսութեան» գրքի մասին մի յայտնութիւն էր, որով հիմք դրուեց մեղանում գրականական քննադատութեան: Առաջին անգամ գրականական երկը արժանանում է լուրջ և անկողմնապաշտ քննադատման պատուին: Իր այդ յօդուածում նա երկարօրէն բացատրում է, թէ ինչ է կրիտիկան և ինչ կատարելիք դեր ունի. «կրիտիկան, ասում է նա, մի անաչառ դատաստան է, որ չի ճանաչում ոչ բարեկամ և ոչ թշնամի, մի չափ է, մի այնպիսի կշիռ, որով իսկ և իսկ հակադրում է որ և իցէ ազգի լուսաւորութեան

աստիճանը, նորա հայեացքները և սկզբունքները պարզութիւնը կամ պղտորութիւնը. մի ազգի մատենագրութեան մէջ ևրևում է նրա հոգին, նրա ընկերական կեանքը, իսկ քննադատութեան մէջ՝ այդ բոլորի չափը և աստիճանը. սորա պորձն է սահմանել և դնահատել նոցա»:

Քննելով պատկանելի Հանդէսը՝ նա ամենայն տնաչառութեամբ յայտնում է, թէ «հեղինակը երբեմն ոչ հայաբար, այլ ևրդաբար է ըսցատրել իւր միտքը, որ նրա լեզուն աւելի մօտ է հին լեզուին, քան թէ ժողովրդականին, մի տեսակ աշխարհաբարտխառն գրարար է»:

Գրականութիւնը «մի պահարան է, ուր աւփովւում են մարդկային մտքի և հոգու բղխումքը», մի հայելի, որ պիտի ցոլացնի իր մէջ ազգային կեանքը, հոգին. հակառակ դէպքում նա «մի խորթ մայր» է և ոչ մի դաստիարակիչ նշանակութիւն չի կարող ունենալ ժողովրդի համար: Այս տեսակէտից նա պարզիւն է համարում Միխիլարեանները քարոզած մատենագրութիւնը, որ «զանալով կարուած բաժանուած է ժողովրդից, անժառանգելի է սորան», մինչդեռ ողջունում է Պոօշեանցի «Սօս և Վարդիթեր»-ը, իրրե կեանքի իրական պատկեր, իրրե մի գրուածք, որ սերտ կապուած է ժողովրդի հոգու և մտքի հետ: Քննում է նա և Գամառ-Քաթիպայի մանկական գրքոյկը Բորինգոնի մասին, ցոյց է տալիս լեզուական մի քանի թերութիւններ և նոյնպէս ողջունում է նրան իրրե մի աշխատութիւն, որ իր բովանդակութեամբ համապատասխանում է ժամանակի պահանջներին:

Այս բազմակողմանի և անընդհատ աշխատանքի նպատակն էր սալ ժողովրդին ընթերցանութեան առողջ նրւթիք, ապացուցանել աշխարհիկ լեզուի և նորածիլ գրականութեան կենսունակութիւնը, մօտեցնել գրականութիւնը ժողովրդին: Եւ նա իր միւս գործակիցների հետ նոր գրականութեան հիմքը դրեց:

Ահաւասիկ նրա գրականական գործունէութեան համառօտ պատկերը. նա եզակի անձնաւորութիւն էր իր երախտիքներով և բազմատեսակ ձիրքերով, եզակի էր նա և իրրե ըստաքացի, իրրե առաջաւոր զազաւարների կենդանի հաղորդիչ: Պակասաւոր կը լինէր նրա հոգևոր կերպարանքի պատկերը, եթէ չլիչենք նրա հասարակական գործունէութիւնը:

V

Մ. Նալբանդեանցը մի հասարակ կարախճառի դուակ է, նա աշակերտել է Տէր-Գարրիէլ քհ. Պատկանեանցին, որ յայտ-

նի հայկաւրանի համբաւն ունէր, ինքնակրթութեամբ լրացնում է իր ուսումը և սովա, ժամանակի սովորութեան համաձայն, դասնում է տիրացու: Անշուշտ, այս կոչումը չէր կարող գոհացնել նրան. հոգեւոր ասպարէզը նեղ էր նրա ազատասէր բնութեան համար. նրան հարկաւոր էր գործունէութեան աւելի լայն շրջանակներ, և նա կարճ միջոցում նուաճեց աւելի անկախ դիրք հասարակութեան մէջ. թեւական առաջնորդը գնահատելով նրա բնածին խելքը և փայլուն ընդունակութիւնները, նշանակեց նրան անձնական բարոտուղար: Այս պաշտօնը բացեց նրա առաջ Նոր-Նախիջևանի իրականութեան մութ խորշերը, աղաների քմահաճ արարքները, հոգեւորականութեան նիւթամուրթիւնը և մարդահաճութիւնը, ծանօթացրեց հասարակական գործերի և կարիքների հետ: Այժմ նա պարզ տեսնում է, որ աղաները երկրի տէր են, միահեծան իշխանաւորներ. նրանց են յանձնւում եկեղեցիների տնտեսական կառավարութիւնը, նրանք են հասարակական կեանքի ղեկավարները, հիմնարկութիւնների վարիչները, իսկ ժողովուրդը և նրա իրաւունքները, առոչինչ են համարւում: Աղայ Սալիբեանն է եկեղեցական կալուածների վէճիլը, նա է եկամուտների ինքնագլուխ ժողովուրդին ու ծախսարարը, նա նոյն իսկ խառնում է զուտ կրօնական խնդիրների մէջ. քմահաճութեամբ վարում է հասարակական բոլոր գործերը, իսկ բարձր հոգեւորականութիւնն ու հասարակութիւնը ընկճւում են նրա ոյժի առաջ:

Զէ ուզում և չէ կարող ընկճուել լուսամիտ Նալբանդեանցը, ժողովրդական իրաւունքի, հասարակական ազատութիւնի պաշտպանը. նա բողոքում է ինքնիշխան վէճիլի բնի գործողութիւնների գէժ, պահանջում է նրանից եկեղեցական հասցիների և ծաղքերի հաշիւը: Բողոքը անսպասելի էր: Քստմեւում է իշխանաւոր Սալիբեանը այս արտասովոր յանդգնութիւնից: Թմբուկ զարկեցին, աղմուկ բարձրացրին նրա բազմաթիւ արբանեակները, զրպարտեցին նրան կաթողիկոսի առաջ, և մեր ըմբոստ տիրացուն ստիպուեց հրաժարուել հոգեւոր կոչումից: Բայց նա զինաթափ չէ լինում. հալածանքը աւելի ևս բորբոքել է նրա զայրոյթը. նա տեղափոխւում է Մոսկուա, որտեղ միաժամանակ կատարելագործւում է ուսման մէջ, աշխատակցում է «Հիւսիսափայլ»-ին և հետևում է իր ծննդավայրի գործերին: Նա խրախուսւում է իր բարեկամ Հայրապետեանցին և միւս համախոհներին, որ նրանք զիմադրեն բոնութեանը, առաջ տանեն ժողովրդի արդար գաղաւթ, և այդ յորդորը պսակուեց յաղթանակով. հպարտ և անմատչելի վէճիլը հարկաւորուեց յարգել ժողովրդի իրաւունքը, ներկայացնել մանրա-

մասն հաշիւ: Սա անդրանիկ փորձն էր թօթափելու ինամատկալ աղաների լուծը, ժողովրդի քաղաքացիական ինքնաճանաչութեան առաջին արտայայտութիւնն էր, որ աւելի ծաւալուեց և ծաղկեց եօթանասնական և յետագայ տարիներում:

Զի խնայում Մ. Նալբանդեանցը և Սալիբի մտերիմ բարեկամին, Բեսարարիոյ առաջնորդ Այվազեան վարդապետին, որ վստահացել էր տարածել ժողովրդի մէջ մի քողարկուած շրջաբերական թուղթ Մատթէոս կաթողիկոսի դէմ, մերկացնում է դայթակղեցուցիչ թղթի խորհուրդն ու նպատակը, կշտամբում է ստորագրեալ վարդապետի վարմունքը, որ մի «մեծ յաւանք է ազգի Հայրապետի դէմ», «պատերազմ է Աթոռի և եկեղեցու անկախութեան դէմ»:

Անընդհատ գրականական աշխատանքը չէ խլացնում նրա քաղաքացիական զգացմունքը մայրենի Նախիջևանի վերաբերմամբ. նա նորոգում է «Հիւսիսափայլ»-ի էջերում «Հնդկական գումարի» նշանաւոր խնդիրը: Յայտնի է, որ հնդկաստանցի Մասն Բարաջանը իր մեծ կարողութեան մի մասը նուիրել էր Նախիջևանի քաղաքին. այդ նուէրը արգասիք էր այն կոչի, որ արել է Յովսէփ Կախի. Արղութեան Հնդկաստանի հայերին իր հիմնած քաղաքի պէտքերի համար: Քանիցս յարուցուել էր մամուլի մէջ այս խնդիրը, բայց չէր ունեցել ոչ մի հետեանք. հարկաւոր էր մի հաստատակամ և հասարակական օգտին նախանձաւոր մարդ, որ նա ստանար դրական լուծում. և այդ մարդը Մ. Նալբանդեանցն է, որ, ընտրուելով քաղաքի հաւատարմատար՝ ճանապարհւում է դէպի Հնդկաստան, վարժանալի եւանդոլ և տոկունութեամբ ձեռք է վարկում գործին, ուղորդում է անգլիերէնը, ուսումնասիրում է անգլիական օրէնքները կտակաւանդութեան մասին և, բոլոր արգելքներին առաջնաւորութիւնով, հասնում է նպատակին. կտակը օրինական է ճանաչւում, որոշւում է Նախիջևանին հասանելիք գումարը և տարեկան եկամուտը կտակարարի անշարժ կայքերից: Նախիջևանի հալածական օրդին ազատեց Հնդկական գումարը, բայց հիւանդութեան պատճառով և քաղաքական հանգամանքների դժբախտ բերմունքով չէ կարողանում լիամասշն հաշիւ ներկայացնել համաքաղաքացիներին: Բնորոշն այն է նրա ճանապարհորդութեան մէջ դէպի Հնդկաստան, որ նա, հասնելով Պոլիս, տաճկահայերի մտաւոր կենտրոնը՝ ընկնում է նրանց կեանքի յորձանուտը. դրան նպաստում է սահմանադրութիւնը, որ նոր էր մտել գործադրութեան մէջ. նա ողկորդում է նոր հոսանքով, չի կարողանում սառնասիրտ հանդիսատես լինել հասարակական երևոյթների, կարծիքների է յայտնում Յունուար, 1905.

արժարժուող խնդիրները մասին, խառնուում է տեղական գործերի մէջ, կողմնակից է ժողովրդի, հակառակորդ է ամիրանների ու էֆենդիների, որոնք բռնած ունէին ազգային կեանքի ղեկը:

Օրուայ հերոսը Վանի տխրահուշակ առաջնորդ Պօղոս եպիսկոպոսն էր, որ զբոսել էր հասարակութիւնը իր անառակ կեանքով ու զեղծումներով և բաժանել էր մամուլը երկու կուսակցութեան՝ «Պօղոսեան և Ապօղոսեան»: Ժողովուրդը պահանջում էր պաշտօնանկ անել նրան, իսկ ամիրանները և նրանց կամակատար զրչակները պաշտպանում էին իրանց դաշնակից հոգեւորականին: Ինչ ասել կ'ուզէ, որ Նալբանդեանցը համաժող է ժողովրդին, դատաւիտում է անբարոյական առաջնորդին և քարոզում է թէ՛ լրագրութեան և թէ՛ հասարակութեան զանազան շրջաններում, որ պէտք է նրան պաշտօնից հեռացնել, խիստ պատժի ենթարկել: Այստեղ էլ նա նոյն մրցորդ հրապարակախօս է, նոյն առաջաւոր և բողոքող քաղաքացին:

Թէ՛ գաղանութեան և թէ՛ կեանքի մէջ նա մի ժողովրդավար է, անվեհեր զրօշակակիր լաւագոյն իդէալներին, ազատ մտքի և նորոգութեան քաջամարտիկ ակոյեան: Նա մի խնկելի մշակ է, որ նուիրեց իր ձիւրքերը, իր բորբոքուն հոգին, իր եռուն կեանքը ազգային առաջադիմութեան վեհ գործին:

Լինել արթուն դէտ հասարակական կեանքի և միշտ դիմադրաւել սրա պղտոր հոսանքներին, պաշտպանել անօղնական ժողովուրդը զօրեղների բռնութեան և անիրաւութեան պէմ, լինել միշտ մրցութեան հրապարակի վրայ և անդադրուն ժող հայրենակիցներին գէպրի լուսաւոր իդէալները, քաղաքացիական ինքնաճանաչութիւնը, զա մի մեծագործութիւն է, որ կարող էր անել միայն լայնսիրտ տղամարդը, իր մարդկային կոչումը խորապէս հասկացող քաղաքացին, և այլ իդէալիստ քաղաքացին Մ. Նալբանդեանցն է:

Կարապետ Կուսիկեանց

ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ԿՈՒԻ

ԱՐԹՈՒՐ ՖԻՓԳԵՐ-ից

(Kampf um's Dasein)

Իմ առաջի բարձրանում են գէպ երկնքի գիրկը լուռ
Մեր թշնամու սև ու մուսյլ ամբողջները ամրակուռ:
Եւ պարիսպներ, աշտարակներ, բերդ ու ամրոցք այդ հսկայ
Առաւօտեան պիտի դառնան մեր յարձակման ենթակայ:
Երկար օրեր քնից զրկուած մարտիկներս վրդանում
Այժմ մոռցած ամբողջ աշխարհ, լուռ նիհրում են, քնանում,
Միմիայն յոգնած իմ աչքերին քունը դեռ չի մօտենում,
Քանի վճռի կատարածը դեռ ես չեմ իմանում:

Գիշերային լուռթիւնը խանգարում է միմիայն
Պահապանի էն հեռաւոր պահակներէց հնչող ձայն.
Եւ բռնակի խարոյկները, տես մերթ ընդ մերթ խաւարում
Աղօտ անփայլ նսեմ լուսով առկայծում են ու մարում:
Բայց այ, այնտեղ, այն հեռաւոր պատնէշի մօտ միայնակ
Ի՞նչ մի ստուեր, և ո՞վ է այն այս ուշ պահուն երևակ.
«Կանգ առ իսկոյն, ասա շուտով, թափառական.»
Արդեօք ո՞վ ես թշնամի ոք, թէ՞ բարեկամ:

Միթէ իրօք շրջապատող ինձ խաւարն է՞ շփոթում:
Բայց ահա նա հսկայի պէս գէպ այս կողմ է. ընթանում,
Ահա արդէն լսում եմ ես մի անորոշ խուլ շաշում,
Հսկայ ոյժով դեռնին գիպչող նորա սուրն է շառաչում.
Իսկ իւր գէմքը պատած է մի ամպի քօղով թափանցիկ,
Որպէս երկնի կամարներում ճառագայթով էն աստղիկ:
— Տես, ասաց նա, ես եմ ահա պատերազմի վէս հողին.
Մեծ իշխանը առհասարակ բանականների մարդկային:

«Եւ այժմ, ասա, եկե՛լ ես դու վճռել այն հարց կարևոր.
Թէ վաղն արդեօք մեր այս երկու բանակներից զորաւոր
Որին պսակէ պիտ յաղթութեան դափնէ թագն փառաւոր»:

—Այն կշիւը, որ յաղթութեան վիճակըն է որոշում
Որպէս մինչ այժմ, նոյնպէս այսօր չէ տատանում, չէ ճօճում.
Եւ առըտուայ պատերազմի վիճակըն ու կատարած
Իսկզբանէ մի օրէնքով որոշուած է պայմանած:

«Թախանձում եմ, ասա շուտով.

Կըկործանեմ թըշնամոյն.

Արդեօք վաղը սուր սուսերով

Ի՞նձ պիտ օգնես դու ողջոյն»:

—Կեանքի կռում ես կանգնած եմ լաւերի հետ յաւիտեան
Որովհետեւ, դիպցիր, թոյլը պիտ կոտորուի անպատճառ
Եւ հզօրին պիտ վիճակուի յաղթանակը անպայման:

«Երբ թշնամու բանակի մէջ դու կըկանգնես օգնական՝
Էլ ծայրայեղ ջանքը նոյնիսկ չի ունենալ չնչին շահ,
Այն ժամանակ ինձ այլեւ էլ չի մնալ ուրիշ բան,
Բայց թէ միայն ձեռքյետ քաշել, մնալ անզործ, անվստահ»:

—Որպէս օրէնք է սրբազան.

Կըպաշտպանեմ ես լաւին.

Վաղը ցոյց տուր՝ դու ես արժան

Երբ դրօշներ ծածանին:

Ասաց եղաւ աներեւոյթ: Դէհ շուտ ոտքի, ընկերներ.
Տեսէք այգը հալածում է մութն ու իաւար գիշերուայ:
Առէք գէնքեր, հեծէք ձիանք. ապա շուտով, պատրաստ կազմ
Հնչեցրէք փող ու թմբուկներ, որ ընթանանք պատերազմ,
Որը այսօր պիտ ունենայ մի արիւնոտ կատարած.
Կռուէք, կռուէք դուք իմ բաշեր, սա է որ պիտ ցոյց տայ մեզ.
Արդեօք կորո՞ւսան է մեր բաժին, թէ յաղթանակ վեհապանձ:

Գերմ. Թարգմ. Եանկ-Հուս:

Օ Ր Ե Ր Լ Է Ն Ե Ր Ը *)

Վ Է Պ

Ր Ե Ղ Ե Բ Կ Գ Լ Ե Ր

XII

Օ Ր Ե Ր Ն Է ի պ ա Ր ի ս պ Ն Ե Ր Ը

Տասն օր յետոյ, Լիւսիէնն ու մայրը մտան այն տունը, ուր տիկին Օրերլէ անցկացրել էր իր ամբողջ երեխայութիւնը, Բիշլէրների տունը, որ իր երեք յարկերը՝ կանաչ փոքրիկ ապակեօր պատուհաններով և եռանկիւնի կատարով՝ բարձրացնում էր Օրերլէի վաղեմի պարիսպներից վերև, երկու բոլորովին միօրինակ և միևնույն — տասնևմեցերորդ դարից մնացած տների մէջտեղ:

Տիկին Օրերլէ սանդուխներից բարձրացել էր պահապանին ասելով.

— Բիշ յետոյ մի պարոն պէտք է գայ և ինձ հարցնէ, ընդունեցէք նրան:

Նա մտել էր առաջին յարկի մեծ սենեակը, որ մէկն էր կահաւորուած փոքրաթիւ սենեակներից և ուր տեսել էր իր ծնողների ապրելն ու մեռնելը. կաղնեայ մահճակալ, մուգ յախճապակեայ վառարան, աթոռներ՝ ծածկուած՝ բրդեայ սփռոցով, մի խաչելութիւն, շրջանակուած՝ գոգաւոր ապակով, 1837 թուին Խտալիայում կատարուած մի ճանապարհորդութիւնից բերուած երկու տեսարաններ — այդ բոլորը մնացել էին իրանց տեղում և միևնույն կարգով: Շէմբից անցնելիս, բնազդաբար նա փնտռեց օրհնուած ջրի ամանը, որ կախուած էր զրան վերևի սեամից, և ուր հները, երբ սենեակ էին մտնում, կոխում էին իրանց մասները, ինչպէ մի սրբավայրի շէմբից անցնելիս:

*) Տես «Մուրճ» № 11—12:

Երկու կանայք գնացին պատուհանի մօտ Տիկին: Օրերէ հազել էր նոյն այն սև շրջագիւտը, որ կրում էր Ստրագրուրգի նահանգապետին ընդունելիս: Լիւսիէն, իր երանգաւոր խարտեաշ մազերի վրայ, կարծես նրանց ստուերով քօղարկելու համար, զրել էր մի յարգեայ, լայնեզր, մոխրագոյն գլխարկ, զարդարուած միկնոյն գոյնի փետուրներով: Մայրը նրան գեղեցիկ էր գտնում, բայց նրան այդ մասին ոչինչ չէր ասում: Նա սիրով կ'ասէր այդ, եթէ նշանածը չլինէր այն անձը, որին սպասում էին, և եթէ հէնց տան տեսքը և նրանում բնակուող պատուական ալպանցիների հետ յիշողութիւնները աւելի ևս սաստկացած չլինէին իր զգացած վիշտը:

Նա գլուխը յինեց ապակիներին և նայեց վար, պարտիզում, գնդաձև կտրուած մացառներին, օձապտոյտ և նեղ ծառուղիներին, ուր նա խաղացել, մեծացել, երազել էր: Պարտիզի այն կողմ, բաղաքի պարիսպների վրայ հաստատուած էր զբօսաբանը, և այնտեղ, միջանի քայլ հեռու տնկուած շագանակիներ ի արանքից բացուած էր կապոյտ գաշտը:

Լիւսիէն, որ Օրէնէ գալուց իվեր գետ բերանն անգամ չէր բացել, վախենալով որ մի գուցէ վրդովէ մի հոգու, որ ինքն իրան հարց էր տալիս, թէ արդեօք կարող պիտի լինե՞ր կատարելու իր զոհարարութիւնը մինչև վերջը—մօտեցաւ իր ձօրը, և հարցրեց ըստ երեոյթին յուզիչ ձայնով.

—Մայրիկ, երևի դուք շատ էք պարապում: Նկատի ունենալով ձեր համոզմունքները, ձեր արածը համարեա հերոսութիւն է:

Մայրը աչքերը չբարձրացրեց, բայց արատաւունքները աւելի շուտ քթիկեցին:

—Ինչ որ անում էք, թելադրում է ձեզ կնոջ սիրտը և ես, զրա համար, հիանալի եմ գտնում ձեր վարմունքը: Ինձ թւում է որ ես ձեր արածը չպիտի կարողանայի անել—հրաժարուել, միշև այդ աստիճան, իմ անձնականութիւնից:

Նա չէր կարծում որ իր խօսքերն անողոր են:

—Ուրեմն դու ուզում ես ամուսնանալ, հարցրեց մայրը յանկարծ զլուխը բարձրացնելով:

—Անկասկած, այո: Այժմ մենք ձեզ նման չենք հայում ամուսնութեան վրայ:

Մայրը Լիւսիէնի ծիծաղից հետեցրեց, որ ամուսնութեան պաղափարը միտում էր աղջկայ ուղեղում և վիճարարութեան համար բոպէն անյարմար համարելով լռեց:

—Ես երախտապարտ եմ ձեզ, շարունակեց երիտասարդ աղջիկը:

Յետոյ մի բոլէ վարանելով.

—Բայց և այնպէս, ի հարկէ դուք եկար այստեղ և յանձն առիք ընդունել պ. դը Ֆարնովին ոչ թէ հօրս կամքը կատարելու համար, այլ...

Նա աչքերն ածեց սենեակի շուրջը և բեռեց իր մօր վրայ, որը տառապում էր: Այս վերջինը անմիջապէս պատասխանեց.

—Այո, ոչ թէ հօրդ հնազանդուելու համար:

—Ես համոզուած էի: Բայց ի՞նչը ձեզ զրդեց:

—Քիչ յետոյ կ'իմանաս:

—Պ. Ֆարնովի տառջ պիտի ասես:

—Այո:

Լիւսիէնի դէմքի վրայ գծազրուեց խոր դժգոհութիւն:

—Ճիշդ է մենք բոլորովին հակակարծիք ենք միմիանց, բայց ես չեմ հաւատում, որ դուք կարող կը լինէք իմ նշանածին ինձանից բաժանել:

Տիկին Օրերլէի արտաանունքների անկիւնում երեքսան տրտասուքի երկու կաթիլներ:

—Օ՛հ, Լիւսիէն:

—Ո՛չ... Ձեմ հաւատում... Ձեր յայտնելիքը շատ կարեւոր է:

—Այո:

—Ի՞նչ մասին է:

—Ո՛չ, քո մասին չէ:

Երիտասարդ աղջիկը լայ արեց բերանը խօսքը շարունակելու համար, յետոյ լռեց, մի քիչ դժգոհուեց և ամբողջապէս դարձաւ դէպի դուռը, մինչդեռ մայրը միայն կիսով չափ դառնում էր միևնույն կողմը: Մէկը բարձրանում էր սանդուխներից: Դա վերհեւմ ֆոն Ֆարնովը էր. նրա տառջից գնում էր դռնապանունին, որը բարձրացաւ մինչև սանդուխի գլուխը և յետ դարձաւ: Ֆարնովը դռան բացուածքից նշմարեց տիկին Օրերլէին և ինքնամիտօրեւելով՝ որպէս զօրահանդէսում, և արագաքայլ անցնելով սենեակի միջից, եկաւ խոնարհեցրեց իր գոռոզ գլուխը նախ մօրը և ապա երիտասարդ աղջկայ առաջ:

Նա կրում էր քաղաքացիական շորեր և շատ վայելուչ տեսք ունէր: Յուզմունքը դժգոհեցնում և ահօսում էր նրա գէւքը: Նա արտասանեց ֆրանսերէն, ծանր, ծանր.

—Շնորհակալ եմ ձեզանից, տիկին:

Յետոյ նայեց Լիւսիէնին, և նրա կապոյտ, անժպիտ աչքի մէջ փայլատակեց հպարտ ուրախութեան մի կայծ:

Երիտասարդ աղջիկը ծիծաղեց:

Տիկին Օրերլէ բարկութիւնից ցնցուեց, բայց աշխատեց

զսպել ինքն իրան: Նա շեշտակի հայեց Վիլհելմ Փոն Ֆարնովի կարծր-կապոյտ աչքերին: Տեղակալը անշարժ կանգնել էր գինուորականի գիրքով, որպէս մի մեծ պետի առաջ:

— Ինձնից չպէտք է շնորհակալ լինել, պարոն: Ես ոչ մի դեր չունեմ այս գործում: Ամուսինս ու աղջիկս են որոշել ամեն ինչ:

Դը Ֆարնով նորից խոնարհութիւն արեց:

— Ես կը ցանկայի ազատ լինել մերժելու ձեր ցեղը, ձեր կրօնը, ձեր բանակը, որոնք իմը չեն... Ինչպէս տեսնում էք ես ձեզ հետ անկեղծ եմ խօսում... Ես ուզում եմ ձեզ անպատճառ յայտարարել, որ ոչինչ պարտական չեք ինձ... Բայց որ նոյնպէս ես ոչ մի անարդար թշնամութիւն չունեմ ձեզ դէմ: Ես հաւատում եմ նոյնիսկ, որ դուք մի պատուական գինուոր էք, և մի յարգելի անձնաւորութիւն: Այնքան հաստատապէս հաւատում եմ, որ ձեզ պիտի հաղորդեմ մի մտահոգութիւն, որը տանջում է ինձ անզաղար...

Նա մի բոպէ վարանեց և շարունակեց.

— Ալշէյսում մի սարսափելի տեսարան տեսի ունեցաւ, երբ կոմս զը Կասսըվեցը այցելութեան եկաւ մեզ մօտ...

— Կոմս զը Կասսըվեցը պատմեց ինձ բոլորը, տիկին: Նա նոյնիսկ խորհուրդ տուեց ինձ հրաժարուել օրիորդ Լիւսիէնից: Բայց ես չեմ հրաժարուում: Որպէսզի հրաժարուեմ, պէտք է որ...

Նա սկսեց ծիծաղել.

— ...Պէտք է որ Կայսն իսկ հրամայէր: Ինչպէս ասացիք ես պատուական գերմանացի եմ, և հեշտութեամբ չեմ հրաժարուի իմ յաղթանակի պտուղներից: Եւ պ. զը Կասսըվեցը իմ հօրեղբայրն է, ուրիշ ոչինչ:

— Բայց դուք չգիտէք այն, որ իմ կեսբայրը, որ երկար տարիներից իվեր կորցրել է իր խօսելու կարողութիւնը, իր զայրոյթի, իր ծայրայեղ ցաւի մէջ խօսեց առաջին անգամ: Նա աղաղակեց ժանին. «Կորիր, կորիր»: Ես ինքս լսեցի այդ խօսքերը և վազեցի նրա մօտ: Լնւ ուրիմն, պարոն, ինձ ամենից աւելի յուզողը այն չէր, որ ես տեսայ ու. Ֆիլիպ Օբերլէին ուշաթափ եղած, ձգուած՝ սրահի գորգի վրայ. ոչ, այլ իմ որդու գէմքի արտայայտութիւնը, այն է, համոզում թէ նա այդ բոպէից վճռել է արգէն թողնել, հեռանալ Ալգասից:

— Օհ, բացազանչեց Ֆարնով, լաւ չէր լինի այդ:

Մի հայեացք պցեց գեղանի Լիւսիէնի վրայ, և տեսաւ, որ, իբրեւ ժխտումի նշան, ցնցումէր խարտեաշմագները:

— Այո, լաւ չէր լինի, շարունակեց մայրը, առանց իմանալու թէ ինչ ստորով էր գործածել Ֆարնով այդ խօսքերը: Ինչպիսի

ծերութիւնս պիտի լինի իմը, իմ երկպառակուած ընտանիքի մէջ, առանց իմ աղջկան, որը դուք խլում էք ինձանից, առանց իմ որդու, որը ահա մեկնում է... Դուք գուցէ զարմանում էք, որ ես ձեզ հաղորդակից եմ անում մի այսպիսի մտաւանջութեան...

Դը Ֆարնով խուսափութեան մի շարժում գործեց:

— Ես ձեզ հաղորդեցի այս բոլորը նրա համար, շարունակեց մայրը աւելի թափով, որ ես ներկայ գէպքում ոչ մի խորհրդատու, ոչ մի օգնական չունիմ: Լաւ մտածեցէք: Ես թւում դիմեմ: Ամուսնուս: Նա պիտի բարձրանայ. իսկոյն իմ որդու ընթացքի պէս պիտի մաքառի. սրա, նրա ազդեցութեան պիտի դիմէ, և ութ օրից մենք պիտի լսենք որ ժանը մտել է կայսրութեան հիւսիսային կամ արևելեան բանակը, իբրև զինուոր... Ասացէք, թեմ դիմեմ. իմ եղբորը: Նա աւելի շուտ կը դըրգէ իմ որդուն հեռանալ Ալգասից... Ինչպէս տեսնում էք, պարոն, միայն դուք էք մնում, որ կարող էք մի ճար գտնել իմ ցաւին...

— Իսկապէս ի՞նչ ճար, տիկին:

— Շատ... Ժանը խոստացել է ինձ մտնել բանակ: Դուք կարող էք այնպէս անել որ լաւ ընդունեն նրան բանակում, որպէսզի չխրտնի, դուք կարող էք նրա համար պաշտպաններ, ծանօթներ, ընկերներ գտնել, նրա հետ խօսել... Վաղուց է դուք ճանաչում էք նրան... Դուք կարող էք արգելել նրան, որ անձնատուր չլինի նա իր մուայլ մտքերին, չգործադրէ, եթէ նորից փորձի, իր մտադրութիւնը:

Տեղակալը խիստ յուզուած՝ յօնքերը կիտեց, այլայլուեց տիկին Օբերլէի վերջին խօսքերից յետոյ:

— Տիկին, ասաց, մինչև հոկտեմբերի 1-ը ձեր որդին խոստացել է ձեզ մնալ Ալշէյմում: Այնուհետեւ ես ինձ վրայ եմ առնում պահել նրան:

Յետոյ, ինքնիրան խօսելով, ընկղմուած՝ մի մտածմունքի մէջ, որը ամբողջապէս չէր արտայայտում.

— Այո, մրմնջաց, շատ վատ... չպէտք է:

Լիւսիէն լսեց:

— Էհ, ինչ արած: Ես կը յայտնեմ իմ եղբոր գաղտնիքներից մէկը: Բայց նա ինձ կը ներէ, երբ իմանայ, որ զազա-նիքը պարզել եմ մօրս խաղաղացնելու համար... Մայրիկ, հանդիստ կացէք. Ժանը չի հեռանայ Ալգասից:

— Որովհետեւ...

— Նա էլ սիրում է:

— Ո՞ւմ, որտե՞ղ:

— Ալշէյմում, Օդիլ Բաստիանին:

Տիկին Օրերլէ հարցրեց, ուրախութիւնից յուզուած.

— Իսկապէս, ճիշտ է:

— Նոյնքան ճիշտ, որքան յայտնի է թէ մենք այստեղ ենք և ոչ ուրիշ տեղ: Նա ինքն է ինձ պատմել:

Մայրը փակեց աչքերը, և, յուզումից համարեա շնչահեղձ եղած, հեիհե.

— Փնփն Լստուծոյ... վերջապէս ծագում է ինձ համար յոյսի մի նշոյլ... Թողէք որ լաց լինեմ: Մեծ կարիք ունեմ արտասուելու:

Ձեռքով ցոյց տուեց, սանդուխի միւս կողմում, մի սենեակ, որի դուռը նոյնպէս բաց էր և լուսաւորուած՝ մի մեծ պատուհանով, որի միջից նշմարուում էր մի ծառ:

Ֆարնով խոնարհեց իր բարձր հասակը ցոյց տալով Լիւսիէնի, որ պատրաստ էր նրան հետեւելու: Եւ երիտասարդ աղջիկը ուղղուեց դէպի դուռն անցնելով այն սենեակից, ուր իր նախահայրերը անքան սիրել էին Ալզասը:

Տիկին Օրերլէ դէմքը շուռ տուեց պատուհանի մօտիկ նստած՝ ճակատը յենեց ապակիներին, որտեղից դիտել էր իր երեխայութեան ժամանակ ալլապական ամբողջ երկիրը: «Օղիւ Բաստիան, Օղիւ», կրկնում էր խեղճ կինը: Մօր երեակայութեան մէջ ծնունդ էր առնում ջահէլ աղջկայ պայծառ դէմքը, ժպիտը, շրջապետը, Ալշէյմի այն անկիւնը, ուր նա ապրում էր գեղեցկութեան, բարոյական առողջութեան մի ամբողջ քերթուած: «Ինչո՞ւ համար ժամը ինձ չյայտնեց իր ծրագիրը, մը տառնում էր: Սա մի փոխարինութիւն է միւսին... Այժմ ես հանգիստ եմ... Իմ ժամը չպիտի բաժանուի ինձանից, բանի որ կապերից ամենատեղը կապում է նրան Ալզասի հետ... Վերջ ի վերջոյ գուցէ մեզ աջուրի յաղթել ամուսնուս յամասութիւնը... Ես նրան պարզ կերպով ցոյց կը տամ այն դո՛ւրստութիւնը որ կատարում ենք ժամն ու ես, ընդունելով այդ գերմանացուն...»

Նոյն բողբոջին, հանգիստալոյ սենեակից, ուր բացի երկու աթոռից ոչ մի կահ չկար, Լիւսիէնն ու Ֆարնովը կողք կողքի նստած՝ Լիւսիէն մի արմուկը յենած բաց պատուհանի վանդակին, տեղակալը փոքր ինչ յետեւ, նրան դիտելով և նրա հետ սաստիկ ողորդութեամբ խօսելով, — երբեքս զախտ էին ծիծաղի աղմուկներ: Տիկին Օրերլէին վերաւորում էին այդ քրքիջները, բայց նա ետ չէր դառնում: Նա շարունակում էր նայել, ալլապական դաշտերի խուսափուկ կապոյտի մէջ, սփոփիչ պատկերը, որ արթնացրել էր Լիւսիէն իր երեակայութեան առաջ:

Վիլհելմ ֆոն Ֆարնով՝ այդ միջոցում խօսում էր և օգտը

ւում էր այդ սուղ ժամից իրան հասկացնելու համար Լիւսիէնին: Այս վերջինը մտիկ էր անում, ըստ երեոյթին մուր հայացքով և երազուն, բայց իսկապէս ուշադրութեամբ, իր պատասխանները մի ծիծաղով կամ զէմքի նշանակալից մի կծկումով ընդ-պծելով:

Գերմանացին ասում էր. «Դուք ինձ համար կազմում էք մի փառաւոր յաղթանակ: Ի՞նչ գնդի սպաների մէջ պիտի լինէք որպէս թագունի... Ֆրանսիական ծագումից, բայց Աւստրիա-յում ծնուած մի կին էլ կայ, սակայն նա տգեղ է: Կայ և մի իտալուհի, կան գերմանուհիներ և անգլուհիներ: Դուք, օրիորդ, միայն զուք կրում էք նրանց բոլորի շնորհների գումարը. գեղեցկութիւն, սրամտութիւն, փայլ, գերմանական դաստիարակութիւն և ֆրանսիական ինքնարուղի ոգին... Հէնց որ ամուսնանանք ես ձեզ կը մտցնեմ Բերլինի բարձր շրջաններում... Ինչպէ՞ս կարողացաք զուք սպրեկ, մեծանալ Ալշէյմում...»

Լիւսիէն աւելի դուստլ, քան քնքոյշ հոգի ունէր, և դրա համար էլ այդ տեսակ փաղաքշանքները դուր էին գալիս նրան:

Նոյն ժամին, օգտուելով այն գէպքից, որ պ. Ժոզէֆ Օրերլէ բացակայ էր—նա գնացել էր Բարր—պ. Ուլրիխ այցելութեան էր եկել իր քրոջ որդուն, Ժանի:

Երիտասարդի զօրանոց մտնելու օրերը մօտեցել էին: Պէտք էր նրան յայտնել վերջապէս Օդիլ Բաստիանի հօր մօտ կատարուած դիմումի անյաջողութեան մասին: Պ. Ուլրիխ՝ երկար վարանելուց յետոյ, համոզուած լինելով, որ աւելի զմիզակ էր մի երիտասարդ սէր ջախջախել քան պատերազմի գնալ, մտաւ իր քրոջորդու մօտ, և ասաց նրան ամեն բան: Մի ժամից իվեր խօսում էին, կամ աւելի ճիշտ մօրեղբայրը մենախօսում և աշխատում էր մխիթարել Ժանին, որ նրա առաջ բաց էր արել իր վշտոտ սիրտը և լաց էր լինում առանց քաշուելու:

—Լաց, փոքրիկս, ասում էր մօրեղբայրը: Հէնց այս բո-պէիս մայրդ ներկայ է լինում Լիւսիէնի և միւսի առաջին տե-սակցութեան: Խոստովանուած եմ, որ ես նրան չեմ հասկանում... Լաց, բայց մի վհատուի: Պէտք է որ վաղը դու քաջ լինես: Մտածիր, որ երեք շաբաթից յետոյ դու զօրանոցում պիտի լի-նես: Չպէտք է որ նրանք տեսնեն քո լաց լինելը: Է՛հ տարին մի կերպ կ'անցկենայ, դու կը վերադառնաս մեզ մօտ, և, թի է իմանում...

Ժան սրբից իր արտասուքները, և վճռապէս ասաց.

—Ո՛չ, մօրեղբայր:

—Ի՞նչ, ո՛չ:

Այն միևնույն տեղում, ուր անցեալ ձմեռ, երկուսը միասին նստած այնքան զուարճութեամբ խօսել էին ապագայի մասին, նստել էին և այժմ, մէկը՝ բազմոցի մի ծայրին, միւսը՝ միւս ծայրին: Դրում արեգակը խոնարհւում էր, ճառագայթարձակ դեռ ևս և տաք: Պ. Ուլրիխ յանկարծ ժանի ցաւագին ղէմքի վրայ գտաւ կորովի այն արտայայտութիւնը, որ նրան այն անդամ զարմացրել, հիացրել էր: Վօժերի գոյնն ունեցող աչքերը, երկար յօնքերի տակ, խուսափուկ ցոլքերով լցուեցին: Եւ սակայն բերերը անշարժ մնացին:

—Ո՛չ, կրկնեց ժան: Պէտք է որ դուք այդ գիտենաք, դուք, ինչպէս և մի ուրիշը, որին պիտի ասեմ. ևս չպէտք է անեմ իմ զինուորական ծառայութիւնն այստեղ:

—Ապա ռրտեղ պիտի անես:

—Ֆրանիայում:

—Ի՞նչ ես ասում: Լճւրջ:

—Կատարաւապէս լուրջ:

—Եւ շուտով պիտի մեկնես:

—Ո՛չ, դօրաբանակ մտնելուց յետոյ:

Պ. Ուլրիխ բարձրացրեց թևերը.

—Դու գժուել ես. ի՞նչ: Դու ուզում ես փախչել հէնց այն ժամանակ, երբ ամենից աւելի դժուար է և վտանգաւոր: Դու գժուել ես:

Սկսեց երթևեկել սենեակում, պատուհանի առաջից մինչև դիմացի պատը: Յուզումից նա մեծ շարժումներ էր անում, և սակայն նա աշխատում էր ցածր խօսել, որպէսզի տան մարդիկ չլսեն նրանց:

—Ինչո՞ւ համար յետոյ: Վերջապէս ասան տեսնեմ ինչո՞ւ յետոյ. ևս քեզ չեմ հասկանում: Ինչո՞ւ:

—Ես մտադրել էի մեկնել. նախ քան բանակ մտնելս, ասաց անվրդով երիտասարդը: Բայց մայրիկը գուշակել էր իմ մտադրութիւնը և ինձ երդուել տուեց, որ չգնամ, մանեմ դօրանոց: Հետեաբար պիտի մտնեմ: Մի՛ վերձէք յետ կանգնեցնել ինձ իմ մտադրութիւնից: Թէև անմիտ բան է, բայց խոստացել եմ:

Պ. Ուլրիխ ցնցեց ուսերը:

—Այո, նախ կամ յետոյ մեկնելը լուրջ հարց է, բայց զլխաւորն այդ չէ: Էականը որոշուած է: Ո՞վ, ի՞նչը զրգեցքեղ կայացնել այդ որոշումը: Դուք է նրա համար որ պապը կանչեց. «կորիր»—դու ուզում ես գնալ:

—Ո՛չ, նա մտածեց այնպէս, ինչպէս ևս, ուրիշ ոչինչ:

—Դուք է իմ բարեկամ Բաստիանի մերժումն է պատճառ:

—Ո՛հ էլ այդ: Եթէ նա զրական պատասխան տուած լինէր, ես պէտք է նրան խոստովանուէի այն, ինչ ասացի ձեզ այս երեկոյ. ես ոչ Գերմանիայում պիտի ապրեմ և ոչ էլ Ալգասում:

—Իսկ քրոջդ ամուսնութիւնը:

—Այո, այդ հարուածն իսկ բաւական էր, որ ես փախչիի այստեղից: Ի՞նչ կը լինէր իմ կեանքը Ալշէյմում: Մտածե՞լ էք այդ մասին:

—Լսիր, Ժան. դու լքում ես այդպիսով իբրեւ ալգասցիքո տեղը:

—Ո՛հ, ես ոչինչ չեմ կարող անել Ալգասի համար:

Ես չեմ կարող այլևս գրաւել ալգասցիներին վստահութիւնը, իմ կասկածելի, վտանգաւոր հօր և մի սլրուսիացու հետ ամուսնացած քրոջ պատճառով:

—Պիտի ասեն, որ դու դասալիք եղար:

—Թող այդ պան ինձ ասեն, երբ ես ծառայելիս լինեմ ֆրանսիական բանակում:

—Իսկ քո մեջրը, միթէ դու նրան պիտի թողնես այստեղ, մենակ...

—Դա է գլխաւոր առարկութիւնը, այ, հէնց այդ: Ես ինքս մտածեցի զրա մասին... Մայրս չի կարող պահանջել, սակայն, որ իմ կեանքն էլ գոհուած ու դատարկ անցնի ինչպէս իւրանը... Սկզբում գուցէ ինձ դատապարտի, բայց յետոյ անկասկած նա կը գովի իմ վարմունքը, որովհետև ես ազատուած կը լինեմ այն անտանելի լծից, որ ծանրացել է իր վրայ... Այո, նա ինձ կը ների: Եւ յետոյ...

Ժան ցոյց տուեց ժանիքաւոր և կանաչ Վօփերը:

—Եւ յետոյ կայ թանկագին ֆրանսիան, ինչպէս դուք էք ստում: Նա է որ ինձ ձգում է: Նա է որ իմ սրտում խօսեց առաջինը:

—Երեխայ, բացազանչեց պ. Ուլրիխ:

Կանգնեց երիտասարդի առաջ, որ մնում էր նստած և ժպտում էր համարեա:

—Ո՛րքան գեղեցիկ պէտք է լինի մի ազգ, փոքրիկս, որպէսզի երեսուն տարուց յետոյ նա զարթեցնէ այնպիսի սէրեր, ինչպէս քոնն է: Ո՞րտեղ է այն ժողովուրդը որի կարօտը քաշէին այդպէս: Օ՛հ, օրհնուած ցեղ, որ խօսում է գեռես քո մէջ...

Մի բոպէ կանգ առաւ:

—Եւ սակայն, պէտք է որ քեզ ասեմ, թէ դէպի ի՞նչ դժուարութիւններ և պատրանքներ գնում ես: Դա իմ պարտականութիւնն է Ժան, իմ Ժան, երբ դու սահմանն անցնես և ֆրան-

սիացիութեան իրաւանքդ պահանջեո, ըստ օրինի, և մի տարուայ զինուորական ծառայութիւնդ կատարես, ի՞նչ պիտի անես այնուհետև:

— Ես միշտ կարող եմ իմ հացը շահել:

— Այդքան էլ վստահ մի լինի: Մի կարծի, որ ֆրանսիացիները գրկաբաց պիտի ընդունեն քեզ, որովհետեւ դու ալգասեցի ես... Նրանք գուցէ մեզ ժողացել են աւելի, քան մենք նրանց... Յամենայն դէպս, նրանք նման են այն մարդկանց, որոնք մի շատ հին պարտք ունեն. չկամութեամբ և ուշ են վճարում... Չկարծես որ քեզ կ'օգնեն ֆրանսիայում աւելի քան մի ուրիշին:

Ժան նրան ընդհատեց.

— Յամենայն դէպս ես վճել եմ: Էլ չխօսենք զրա մասին, խնդրում եմ:

Այն ժամանակ, Ուլրիխ մօրեղբայրը, որ շոյում էր իր մոխրագոյն ու սրածայր մօրուքը, որպէս թէ այնտեղից բղխեցնելու համար խօսքերը, որոնք տրտունջ էին արտայայտում թանկագին երկրի դէմ, լռեց, երկար դիտեց իր քրոջ որդուն, մեղաւկցութեան մի ժպտով, որը մեծանում էր և ծաղկում: Եւ վերջ ի վերջոյ ասաց.

— Այժմ որ իմ պարտականութիւնը կատարել եմ, և անկարող եմ եղել քեզ համոզել, իրաւունք ունեւ քեզ խոստովանելու, Ժան, որ ես էլ երբեմն ունեցել եմ այդ միտքը... Ի՞նչ կ'ասէիր, եթէ ես էլ քեզ հետ գայի ֆրանսիա:

— Դձուք:

— Ո՛չ անմիջապէս: Իմ այստեղ ապրելու նպատակը այն չէր, որ տեսնեմ, թէ ի՞նչպէս ես մեծանում դու և ի՞նչպէս շարունակում ալգասական աւանդութիւնը. ո՛չ, իմ կեանքի նպատակը բոլորովին այլ էր... Բայց նա խորտակում է անհա... Գիտե՞ս, թէ իմ գալը լաւագոյն միջոցներից մէկն է, որ դու վատ ընդունելութիւն չգտնես ֆրանսիայում...

Ժան այնքան բուռն կերպով յուզուեց այդ յայտնութիւնից, որ անմիջապէս ասաց.

— Լսեցէք, Ուլրիխ մօրեղբայր. ես ձեզ կարիք ունեւ ո՛չ թէ ապագային, այլ մի քանի օրից... Ես ձեզ յայտնեցի իմ որոշումը, հէնց նրա համար, սր դուք ինձ օգնէք...

Վեր կացաւ, գնաց դէպի գրադարանը, որը գտնւում էր զրան կողքին, վերցրեց մի սպայախմբի (etat-major) քարտէզ, և, բաց անելով, վերադարձաւ բազմոցի մօտ:

— Նստէք ինձ մօտ, մօրեղբայր, և մի քիչ աշխարհագրութեամբ զբաղուենք:

Ծնվների վրայ փռեց Ստորին-Ալպսի սահմանադժի քար-տէզը:

— Ես վճռել եմ փախչել այստեղ, առայ: Պէտք է փոքր ինչ ուսմնասիրենք:

Ուլրիխ մօրեղբայրը գլուխը թափ տուեց իրրև հաւա-նութեան նշան, և շահագորգուեց այնպէս, կարծես որսորդու-թեան կամ ժողովուրդ պատերազմի մի պլանի մասին լինէր խօսքը:

— Էստ տեղ է, բացազանչեց, Մեծ-Աղբիւրի կողքից: Ինձ թուում է, արդարեւ, որ Ստրազըրուրգից ամենամօտ սահմանա-զուխը այդ կէտն է... Բայց մի տուեց քեզ այդ տեղեկու-թիւնը:

— Ֆրանսուան, Ռոմշպախէրները միջնակ որդիք:

— Այդ կէտից ասլահով է: Երկաթուղի պիտի նստեմ:

— Այո,

— Մինչև որտե՞ղ:

— Երեւի մինչև Շիրմէկ:

— Ո՛չ, դա չափազանց մօտ է սահմանագլխից և չափա-զանց կարեւոր կայարան է: Եթէ քո տեղդ լինէի նախորդ կայարանը Ռուս-Նէրս-բախ կ'իջնէի:

— Էստ: Այնտեղից կը նստեմ կառքը, որ նախապէս կը վարձեմ... կը գնամ մինչև Մեծ-Աղբիւր, կը նետուիմ անտառ:

— Ուզում ես ասել, կը նետուի՞նք:

— Ի՞նչ, միթէ դուք էլ էք գալիս:

Երկու մարդիկը միմեանց նայեցին, միմիանցով հպար-տացած:

— Իհարկէ, շարունակեց պ. Ուլրիխ, զարմանալու ոչինչ չկայ: Դա իմ արհեստն է: Ուղեորութեան անձանձիր սիրահար, ես ուզում եմ գնալ ծանօթանալ այդ տեղերի հետ, յետոյ, երբ անտառը ուսումնասիրեմ այնպէս, որ կարող լինեմ նոյն իսկ գիշերով իմ ճանապարհը գտնել, այն ժամանակ ետքեզ կ'ասեմ, թէ ծրագիրը լմա է թէ ոչ, և որոշուած ժամին, դու ինձ կը գտնես քո կողքին պատրաստ: Բայց չմոռանաւ զբօսաշրջիկի, տու-րիստի ձեռով հագնուելու, կակուղ գլխարկ, սրնքակալներ, և ժանաւանդ բեռի նշոյլ անդամ չունենալ:

— Անկասկած:

Պ. Ուլրիխ նորից հայեացքը դրեց պատուական ժանի վրայ, որը առ յաւէտ թողնում էր Օբերլէների, Բիհլէյների, բոլոր նախնիքների հողը:

— Յամենայն դէպս, ասան, հակառակ վտանգի հաճոյքին, քո փախուստը տխուր է, այնպէս չէ:

—Էհ, ասաց ժան, ջանալով ծիծաղել, կը գնամ կը տեսնեմ Հռենոսը Դանտեից, ուր նա ազատ է հոսում:

Պ. Ուլրիխ նրան համբուրեց:

—Արիութիւն, փոքրիկ, շուտով դարձեալ կը խօսակցենք: Ուշադրութիւն արա որ ծրագիրդ դադանի պահես: Ո՞վ է այն միւսը, որին ուզում ես յայտնել քո մտադրութիւնը:

—Պ. Բատիանը.

Մօրեղբայրը հաւանութիւն տուեց, և մինչև չէմքը առաջնալուց յետոյ, մատնացոյց անելով հարեան սենեակը, որտեղից այլևս դուրս չէր գալիս պ. Ֆիլիպ Օրերլէն.

—Այդ գփրախտը: Եւ մտածել, որ նա, կէս-մարդ լինելով հանդերձ, շատ աւելի նախանձախնդիր է իր պատուին, քան մնացեալ բոլորը միասին վերցրած: Յետեւութիւն, իմ ժամ:

Մի քանի ժամ յետոյ, սովորութեան համաձայն ժան գնաց գործարանի գրասենեակը: Բայց այնքան ցրուած էր ուշադրութիւնը, որ անկարող եղաւ ոչ մի աշխատանք կատարել:

Նրա հետ խօսելու կարիք ունեցող ծառայողները նշմարած լինելով նրա մտացիրութիւնը, գերմանացի վերակացունէրից մէկը ասաց իր հայրենակից գրագիրներին.

—Գերմանական հեծեալօրքը աւերի է մասնուծ կարծես այս կողմերը. մեր պատրոնը համարեա զգուածի կերպարանք է ստացել:

Միևնոյն հայրենասիրական զգացումը նրանց բոլորին ծիծաղել տուեց, անշշուկ:

Յետոյ ընթրիքի ժամը հնչեց: Ժան սարսափում էր մօրն ու Լիւսիէնի ներկայութիւնից: Այս վերջինը, սեղանատուն մտնելու ըողէին բռնեց և պահեց եզրօրը, և կիսաստուերի մէջ, գորովագին համբուրեց նրան իր կրծքի վրայ սեղմելով: Ինչպէս բոլոր նշանածները, Լիւսիէն մի քիչ համբուրում էր միւսին գուցէ անգիտակցաբար: Սակայն մտածումը ժանի վրայ կենսորոնացած էր: Լիւսիէն մրմնջեց.

—Ես նրա հետ խօսակցեցի երկարօրէն, Օրերնէում: Նա ինձ շատ դուր է գալիս, որովհետև գոռոյ է ինձ նման: Նա ինձ խոստացաւ քեզ պաշտպանել զօրաբանակում: Բայց նրա մասին ընթրելու ժամանակ չխօսեմք. չլինի: Աւելի յարմար է լուել: Մայրիկի վարժունքը հիանալի էր: Խեղճ կինը ինձ յուզեց: Նրա համբերութիւնը սպառուել է... իմ ժան, ես հարկադրուած եղայ նրան յայտնել քո դադանիքը, և նրան ասացի որ դու չես հեռանայ Ալգասից, որովհետև սիրում ես Օդելին: Ինձ կը ներեմ, չէ՞:

Լիւսիէն թին անցկացրեց եղբօր թիւին, և նախասենեակից դուրս գալով մտաւ սեղանատուն, ուր նստել էին արդէն պ. և տիկին Օրերլէ, լուռ ու մունջ:

— Իմ խեղճ, սիրելի եղբայր, այս տան մէջ ուրիշների վշտովն է գնուում ամեն ուրախութիւն: Տես, միայն ես եմ բազմաւոր:

Ընթրիքը շատ կարճ տեւեց: Պ. Օրերլէ խսկոյն իր աղջըկան տարաւ զնգամուղի սրահը, նրան հարց ու փորձ անելու համար: Մայրը մի քանի բոպէ էլ մնաց սեղանի առաջ, իր որդու մօտ, որի հետ այժմ մենակ էր: Որպէս մի քօղ՝ նրա դեմքի վրայից վար ընկաւ դժգոհութեան արտայայտութիւնը: Մայրը երեսը շուռ տուեց դէպի որդին, հիացաւ նրանով, ժպտաց նրան, և սրտակցութեան յուզիչ տոնով ասաց.

— Իմ թանկագին զաւակս, ես էլ չեմ կարող դիմանալ իմ ցաւին: Ես ջախջախուած եմ և պետք է որ ամեն բանից ձեռք քաշեմ: Բայց ես ուզում եմ քեզ խոստովանել, որ իմ տառապանքի մէջ մի միակ ուրախութիւն զգացի: Երևակայիր, որ մինչև վերջին օրերս ես կարծում էի, և հաստատապէս, որ դու մեզ պիտի թողնես...

Ժան ուժգնութեամբ յնցուեց:

— Օ՛, այժմ հանգստացել եմ, մի վրդովուիր... Քոյրդ ինձ ասաց գաղտնի կերպով... որ, մի օր, մի փոքրիկ ալգասուհու հարս պիտի բերեմ... Օ՛, չես կարող երևակայել թէ որքան բազմաւոր պիտի զգամ ինձ այդ օրը... Իհարկէ, շատ լաւ եմ հասկանում, որ դու չէիր կարող ինձ հաղորդել քո գաղտնիքը, միմիանց յաջորդող այսքան վրդովեցուցիչ դէպքերի ընթացքում... Եւ յետոյ այդ բանը նոր է, այնպէս չէ: Չեմ տեսնում իմ ժան, որ այս բոպէիս քեզանից ոչինչ չեմ հարցնում և որ կատարելապէս հանգիստ եմ քո մասին... Անշնփսիւրում եմ բեղ:

Նա էլ համբուրեց ժանին. նա էլ սեղմեց ժանին իր կըրծքի վրայ: Բայց նրա միակ ուրախութիւնը, մխիթարութիւնը այդ էր. նա յիշում էր ժանին օրօրոցում, նրա համար անցկացրած օրերն ու գիշերները, կրած մտատանջութիւնները, ձեռք առած կանխազգուշութիւնները, արած աղօթքները, նրա համար ունեցած երազները, և մտածում էր. «Այդ բոլորը դեռ ոչինչ է, բազմաթիւս այն ամենին, որ կը ցանկանայի անել միշտ նրա համար:»

Երբ տիկին Օրերլէ հեռացաւ, ժան քիչ յետոյ լսեց, որ պապի սենեակի դուռը ճանշաց և մայրը, ըստ իր անխախտ սովորութեան, որ բարի գիշեր ժաղթեց անկարին: Ժան այն ժամանակ վեր կացաւ և դուրս եկաւ սեղանատնից: Նա դաշ-

տերով գնաց մինչև այն ծառերի շարքը, որ շրջապատում էին Բաստիանների տունը, յետոյ մտաւ պարկը և ծածկուած այնտեղ, որոշ ժամանակ սպասեց և գիտեց մեծ սրահի պատուհանի փեղկերից դուրս մաղուող լոյսը:

Չայներ՝ խօսում էին հերթով: Թէպէտև նրանց հնչումը ճանաչում էր, բայց բառերը որոշ չէր լսում: Ուշ ուշ, դանդաղ դանդաղ էին արտասանում խօսքերը. Ժան հետևեցրեց դրանից, որ նրանք տխուր էին: Փորձեց առաջ դնալ և վըճռապէս մտնել սրահ: Մտածում էր. «Այժմ, երբ վճռել եմ ապրել Ալգասից դուրս, այժմ երբ նրանք ինձ մերժել են հօրս բռնած գիրքի և Լիւսիէնի ամուսնութեան պատճառով, ես այլևս իրաւունք չունիմ հարց ու փորձի ենթարկել Օդիլին: Ես կը թողնեմ կը գնամ, առանց խմանալու, որ նա էլ տառապում է ինձ նման... Բայց միթէ չեմ կարող նրան տեսնել, իրանց տանը, վերջին անգամ, երբ նրանք երեքը միասին հաւաքուած խօսում են մտերմօրէն: Ես նրան չեմ գրի, ոչ էլ կ'աշխատեմ խօսել նրա հետ. բայց կը տեսնեմ նրան և ինձ հետ կը տանեմ նրանից մի վերջին յիշողութիւն, և նա կը գուշակի գուցէ, որ ես արժանի եմ գթութեան:»

Բայց այնուամենայնիւ նա վարանում էր: Այդ երեկոյեան նա իրան չափազանց դժբաղդ, չափազանց տկար էր զգում: Մինչև հոկտեմբերի 1-ը գուցէ մի ուրիշ օր կարող լինէր այցելելու: Մի քայլ էլ առաջացաւ դէպի պարտէզի կողմը: Ժան դարձեալ նայեց լոյսի բարակ ճառագայթին, որը ցոլում էր սրահից, ուր նստել էր Օդիլ: Եւ յետ դարձաւ:

XIV

Վերջին երեկոն

Հասել էր վերջին երեկոն: Ժան պէտք է Օրերնէից դիշերուայ գնացքը նստէր Ստրազբուրգ գնալու և հետևեալ առաւօտ ժամի եօթին, օրինական ժամին՝ Սէն-Նիկօլայի զօրանոցում լինելու համար: Ստրազբուրգի դերձակներից մէկին պատուիրած իր զինուորական հագուստները—մի տարուայ կաւաւոր զինուորի սովորական հագուստները—ըսպասում էին նրան, կապոյտ ու դեղին, ծալուած, դրուած երկու աթոռների վրայ, այն սենեակում, որ մի ամիս առաջ վարձել էր տիկին Օրերիէ, Սէն-Նիկօլայ զօրանոցի դիմաց, Բալէյօր փողոցի մէջտեղերըում:

Ընթրիքից յետոյ Ժան ասել էր իր մօր.

—Թողէք ինձ մի քիչ զբօսնեմ մենակ, որպէսզի մնաք բարով ասեմ Ալշէյմ գիւղին, որը երկար ժամանակ չպիտի կարողանամ տեսնել:

Տիկին Օրերլէ ժպտացել էր: Պ. Ժողէֆ Օրերլէ պատասխանել էր,

—Մնաք բարով ասն և ինձ, որդեակ, որովհետև վաղը, հոկտեմբերի 1-ին, մի պարտամուրհակ ունիմ վճարելու և զրա համար պէտք է գնամ գրասենեակ, աշխատեմ. մեկնելու ժամից ինձ չես դռնիլ այստեղ: Եւ յետոյ ես աւելորդ յուզմունքներ, փոփոխութիւններ չեմ սիրում: Ծովառ է, երկու ամսից առաջ հեշտութեամբ արձակուող չես կարող ստանալ, բայց ոչինչ, այնուհետև աւելի մեծ բուսականութիւն կը պատճառէ քեզ բոարձակուողը, երբ դուն վերադառնաս: Դէ, համբուրիր ինձ, ուրեմն:

Ժան համբուրել էր նրան իր կարծածից աւելի բուռն խանդադատանքով և դուրս էր եկել տանից Լիւսիէնի «ցտեսութիւն» բացազանցութիւնից յետոյ:

Գիշերը տարօրինակ կերպով խոնաւ էր: Ո՛չ մի ամպ: Լուսնի մահիկը. բիւրաւոր աստղեր: Բայց երկնքի և երկրի մէջտեղ փռուած էր մառախուղի մի բօղ, որը չէր սքողում լոյսը, այլ նրան ցրում էր այնպիսի ձևով, որ չկար մի առարկայ, որ գտնուէր իսկապէս ստուերի մէջ, ոչ էլ՝ վալլելիս լինէր: Մի սատափեայ մթնոլորտ պարփակում էր ամեն ինչ:

—Ո՛րքան քաղցր է իմ Ալշասը, մրմնջաց ժան, երբ բաց արեց բանջարանոցի դուռը և ինքն իրան գտաւ գիւղի ետևում դաշտի առաջ, ուր քնում էր լուսնի պայծառութիւնը, տեղ-տեղ ծածկուած՝ մի խնձորենու կամ մի ընկուզենու կլոր ոտուերով: Մի անսահման թմբուութիւն դուրս էր ժայթքում հողից, որը թրջել էին աշնան առաջին անձրևները: Հերկի բուրմունքները խառնում էին խոզանների հոտին, և իրանց ամբողջ փթթումին ու անուշահոտութեան հասած բուսականութեան բոյրին: Լեռը փչում գուրս էր տալիս մեղմիկ դէպի հովիտը իւր շոճիների բեղմնաւորման փուլու, իր անանուխների, իր մահաժերձ ելակներինների և անցորդների ու հօտերի ոտի կոխան դարձած զանազան բոյսերի ծաղիկների բուրմուքը: Ժան շնչեց իր Ալշասի քաղցր հոտը և մտածեց. «Սա վերջին անգամն է: Այլևս երբէք, երբէք չեմ տեսնելու»:

Տանիքներից, որ ձգւում էին երիտասարդի հետևած ուղու ձախակողմը, ծուխ չէր բարձրանում: Նրանք, եկեղեցու շուրջը եղբայրաբար իրար միացած ձեռքերի տեսքն ունէին և նրանց իւրաքանչիւրի տակ ժան կարող էր երևակայել մի ծանօթ

կամ բարեկամ դէմք: Եւ այսպէս, քայլելիս, նա մի քիչ ժամանակ խորհեց: Բայց հենց որ դաշտերի մէջտեղ նշմարեց ծառերի խոշոր ու գորշ պուրակը, ուր թագնուել էր պ. Քսավիէ Բաստիանի բնակարանը, ուրիշ ամեն մտածում ցրուեց: Ազարակի գլուխը հասնելով՝ մտաւ կեռասենիների ծառուղին, դարձեալ քիչ խորհրդածեց ու կանգ առաւ սպիտակ վանդակապատի առաջ: Ո՛չ որ չէր անցնում: Եւ յետոյ, ինչ փոյթ, եթէ նոյն իսկ անցնում էր: Ժան բաց արեց դուռը, սահեց ներս, մարգագետնի եզերքից քայլելով, ծառերի շուաքի տակից սողոսկելով հասաւ մեծ սրահի պատուհանի առաջ, որը լուսաւորուած էր, յետոյ տան շուրջը պտոյտ գործեց ու կանգ առաւ դրան մօտ, որ բացուած էր Ալշէյմ գիւղի հակառակ կողմի վրայ:

Մի բոպէ սպասեց, մտաւ գաւիթը և բաց արեց սրահի դուռը, ուր հաւաքուած էր ամեն ղիշեր Բաստիան ընտանիքը:

Ինչպէս ժան երեակայել էր, երեքն էլ նստել էին լամբի շուրջը: Հայրը լրագիր էր կարդում. երկու կանայք, նստած՝ մուգ սեղանի միւս կողմը, որի վրայ դարսուած էր ծալուած սպիտակեղէնի մի կոյտ, անձեռոցների ծայրին սկզբնատառեր էին տեսնագործում: Դուռը բացուել էր համարեա անշշուկ. միայն դռան ծերպերի շուրջը դրուած բամբակեայ ոլորները քսուել էին տախտակամածին: Սակայն բնակարանի շրջակայքում և տան մէջ այնպիսի խոր լուսթիւն էր տիրում, որ Բաստիան ընտանիքը շուռ տուեց գլուխը դէպի դուռը, աչքերը փոքրացրեց, տեսնելու համար թէ ո՞վ էր եկողը:

Մի բոպէ պ. Բաստիանն ու ժանը վարանմունքի մէջ թաղուեցին: Ժան իր հայեացքը դրեց նախ Օդիլի դէմքի վրայ: Տեսաւ որ նա էլ՝ իր նման՝ տառապել էր և որ առաջինը, միակը՝ ճանաչեց ներս մտնողին, դժգունուեց, անձկութեամբ ձեռքը բարձրացաւ և շնչառութիւնը, հայեացքը կանգ առան:

Օդիլի ասեղնագործած սպիտակեղէնը ձեռքից սահեց վայր ընկաւ և նա ամենաթեթեւ շարժումն անգամ չգործեց վեր առնելու համար նրան:

Եւ գուցէ այդ նշանից պ. Բաստիան ճանաչեց, թէ ո՞վ էր այցելուն: Իսկոյն յուզմունքը գրաւեց նրան:

— Ի՞նչպէս, հարցրեց քաղցրութեամբ, դո՞ւ ես ժան: Ո՞չ որ քեզ չառաջնորդեց... Ի՞նչ կայ, ի՞նչ է պատահել:

Լրագիրը դանդաղօրէն դրեց սեղանի վրայ, անընդհատ սենեակի մթութեան մէջ դիտելով երիտասարդին, որ դռնից երկու քայլ հեռու կանգնել էր միևնոյն տեղում:

— Եկել եմ մնաք բարովի, ասաց ժան:

Բայց ձայնը այնքան այլայլուած էր, որ պ. Բաստիան

հասկացաւ, որ ինչ որ անծանօթ և ողբերգական բան մտել էր իր տունը: Վեր կացաւ, ասելով.

—Հա, իրաւ, վաղը հոկտեմբերի 1-ն է... Զօրանոց ես մտնելու, իմ խեղճ բարեկամս... Երևի ինձ ասելու բան ունես:

Պ. Բաստիան շտապով դիմել և երկարել էր ձեռքը երկտասարդին: Ժան սենեակի ամենամութ անկիւնը տանելով՝ պատասխանել էր նրան շատ ցածր, աչքերը նրա աչքերին յառած: Տիկին Բաստիան նայում էր մութի մէջ, ուր երկուսը անորոշ մի խումբ էին կազմում:

—Ես մեկնում եմ, մըմնջաց Ժան, և երբէք չեմ վերադառնալու, պարոն Բաստիան: Դրա համար է որ ես ինձ թոյլ տուեցի գալ այստեղ:

Ժան զգաց որ ալգասցու կարծր ձեռքը դողում էր: Տեղի ունեցաւ մի գաղտնի, արագ խօսակցութիւն, որի ընթացքում երկու կանայք, անհանգիստ, վեր էին կենում իրանց աթոռներից և ձեռները սեղանի վրայ յենած՝ ծուռւմ էին դէպի առաջ:

—Ի՞նչ ես ուղում ասել: Մի տարուց չե՞ս վերադառնալու:

—Ո՛չ, պիտի զինուորագուեմ, որովհետև խօստացել եմ: Բայց իսկոյն զինուորութիւնը պիտի թողնեմ:

—Պիտի թողնե՞ս, և՞րբ:

—Վաղը չէ, միւս օր:

—Ո՞ւր ես գնալու:

—Ֆրանսիա:

—Մշտապէ՞ս:

—Այո՛:

Մի րոպէ ծերունի ալգասեցին դէպի ետ դարձաւ.

—Դէ, խօսեցէք դուք, կինարմատներ, խօսեցէք, դրադուեցէք, մենք փոքր ինչ գործ ունենք:

Կանայք բոլորովին վեր կացան իրանց տեղից: Պ. Բաստիան շնչահատ՝ կարծես վազած լինէր.

—Զգոյշ կ'սց քո անկիւնի մասին... Խոհեմ եղի՛ր... Զը բռնուեաւ...

Նա երկու ձեռքերը դրեց Ժանի ուսերի վրայ.

—Իսկ ես, իհարկէ, կը մնամ այստեղ: Ի՞նչ արած, ես էլ այս ձևով եմ սիրում Ալգասը: Սրանից լաւ ձե չկայ: Այստեղ ապրել, եմ այստեղ էլ պիտի մեռնեմ: Դո՛ւ բանը ուրիշ է, գաւաճիս... Ես հասկանում եմ քո դրութիւնը... Կանանց ոչինչ չյայտնես այդ մասին: Դա շատ ծանր փորձ է... Ձերոնք տեղեկութիւն ունե՞ն:

Ո՛չ:

—Ոչինչ մի ասա, գաղտնի պահիր:

Աւելացրեց շատ կամաց.

—Երեւի փափագեցար Օդիլին տեսնել. դրա համար քեզ չեմ կշտամբի, որովհետեւ դուք էլ միմեանց երբէք չէք տեսնելու...

Ժան գլխի մի շարժում արեց որ նշանակում էր. «Այո, ես ցանկացայ նրան տեսնել»:

—Դիտիր նրան մի բոպէ և յետոյ հեռացիր... Կանգնիր այդտեղ և նայիր իմ ուսի վրայից...

Եւ պ. Բաստիանի ուսի վրայից ժան տեսաւ, որ Օդիլի աչքերը՝ նախ խռովուած՝ սարսափահար արտայայտութիւն ստացան: Օդիլ չամաչեց դիմագրաւելու ժանի հայնացքը: Նա հետաքրքրուած էր միմիայն իր հօր և միջևտեղի ունեցող խօսակցութեամբ, այն խորհրդով ուր դպում էր որ խառնուած է ինքը, և իր դէմքը ժառնում էր իր երիտասարդութեան գերագոյն տանջումը:

«Ի՞նչ են ասում միմիանց: Արդեօք վստահեաւե՞ք է ունենալու, թէ լաւ: Ո՛չ, լաւ չէ, որովհետեւ միասին չեն դառնում դէպի ինձ:»

Մայրը էլ աւելի դժգոյն էր քան աղջիկը:

—Մնաս բարով, գաւակա, ասաց պ. Բաստիան ցածր ձայնով: Քեզ շատ էի սիրում, հաւատացած եղիր... Ես ուրիշ կերպ չէի կարող անել... Բայց ես քեզ յարգում, եմ ես քեզ միշտ կը յիշեմ...

Փղձկած՝ ծերունի ալգասեցին սեղմեց ժանի ձեռքը լուռ, և բաց թողեց. ժան արագ կտրեց անցաւ այն փոքրիկ տաւրածութիւնը, որ բաժանում էր նրան դռնից... Նա դողդողում էր և շփոթուած... Մի վերջին անգամ շուտ տուեց երեսը. ուրեմն հեռանում էր... մի բոպէից աներեւութացած պիտի լիւնէր... էլ չպիտի վերադառնար Ալշէյմ:

—Ցտեսութիւն, տիկին, ասաց:

Կամեցաւ ցտեսութիւն ասել և Օդիլի, բայց հեծեծանքը արգելեց նրան խօսելուց: Ժան նետուեց դէպի խաւար նրբանցքը... լսուեց նրա արագ բայերի աղմուկը...

—Այս ինչ է նշանակում, հարցրեց տիկին Բաստիան. Քսաւիէ դու մի բան թագցնում ես մեզանից:

Ծերունի ալգասեցին հեծեծում էր: Տիկին Բաստիան իսկոյն հասկացաւ և իր բոլոր կանխակալ կարծիքները չքացան:

—Օդիլ, բացազանչեց, վազիր նրան մնաս բարով ասա:

Օդիլ թուաւ, անցաւ սրահով, հասաւ ժանի ետեից տան: անկիւնի մօտ:

—Պաղատում եմ, ասաց, ինչո՞ւ այդքան դժբաղդ էք:

Ժան շրջեց դէմքը հաստատապէս վճռած՝ ընտել չխօսել և պահել իր երդումը: Օգիլ բոլորովին մօտեցել էր իրան: Ժան բաց արեց թևերը: Օգիլ նետուեց նրա գիրկը:

—Ահ, Աստուած իմ, գոչեց բարձր ձայնով. դուք հեռա-
նում էք, զգում եմ հեռանում էք:

Ժան գորովագին համբուրեց նրա մազերը առ յաւէտ, և փախաւ շուռ գալով տան անկիւնը:

XV

Բանակ մանկը

Ժամը եօթից քառորդ պակաս Ժան Օբերլէ՝ քաղաքացիա-
կան շորերով՝ գնում էր նախկին Ֆրանսիական Սէն-Նիկոլայ
գորանոցի կղմինտրաշէն ակումների երկարութեամբ, որը դեր-
մանացիները կոչում են այսօր «Նիկոլաուս Կազէրնէ»:

Նա հասաւ գորանոցի վանդակապատ դրան առաջ, բարեկեց
պահակագործի զխաւոր ենթասպային, մի քանի բառ փոխա-
նակեց նրա հետ, մօտեցաւ երկոտասանեակ երիտասարդներից
բաղկացած մի խմբի, բոլորն էլ մի տարուայ կամաւոր զին-
ուորներ, որոնք կանգնել էին բակի միւս ծայրում, շէնքի ետա-
յարկ ընդարձակ ճակատի խոշոր ժամացոյցի տակ, բաց կապոյա
ներկուած պատերի առաջ: Հեծեկագործի զինուորներ՝ երկնագոյն
կապոյտ թիկնոցով, սև տափատով, տափակ գլխով՝ անցու-
դարձ էին անում ընդարձակ, փոշոտ, միապաղաղ պետնի վրայ
ամեն ուղղութեամբ: Հեծեալ մի ջոկատ, նիզակ ուսին, ձախա-
կողմում, մի զոմի երկարութեան շարուած՝ ճանապարհ ընկնե-
լու համար սպասում էր սպայի հրամանին:

—Herr Sergeant, ասաց Ժան, մօտենալով յաւակնոտ ու
ամբարտաւան երեւոյթով բռնազրօսիկ արդ ու դարդով և ուսմիկ
դէմքով մի ենթասպայի, որ սպասում էր նրան կամաւորների
խմբի գլուխը կանգնած,—այս տարուայ կամաւորներից մէկն
էլ ես եմ.

ենթասպան, որ շատ երկար սև բեխեր ունէր, որոնց
անդադար քաշում և վեր էր բարձրացնում, պահանջեց Ժանի
անունն ու ազգանունը, և իր ձեռքին բռնած ցուցակի վրայ
կայրեց միւս անունների և ազգանունների շարքում:

Միաժամանակ, իր համազգեստում խրոխտ զիրք առած և
ներքնապէս վախեցած իր ընդունած կամաւորների ենթադրեալ
հարստութիւնից, փափագելով նրանց դուր գալ և աշխատելով
իր այդ ձգտումը ծածուկ պահել, նա հայիացրով ոտից

մինչև զլուխ չափչուած էր իր հետ խօսող կամաւորին, որպէս թէ վնասելիս լինէր նրա մարմնական թերութիւնները, արատը, ձեռքի կամ երևալի կուսնդները, մի խօսքով այն՝ ինչ կարող էր ծիծաղելի թուալ ենթաստայի աչքին, ալգասեցի այդ բաղաճացու վրայ:

Երբ քննութիւնը վերջացրեց, բացագանչեց:

— Կանգնեցէք միւսների շարքում:

Միւսները՝ մեծ մասով բաղկացած էին գերմանացիներից, որոնք պէտք է եկած լինէին, ինչպէս ցոյց էր տալիս նրանց տիպերի բազմազանութիւնը, կայսրութեան ամեն կողմից: Համազգեստը հագնելիս՝ աշխատել էին լաւ տուալէտ անել, որպէսզի իրանց կամաւոր ընկերներին և զօրանոցի զինուորներին ցոյց տան թէ իրանք, քաղաքացիական կեանքում, հարուստ գերդաստանի զաւակներ են: Փայլփլուն կօշիկներ, թանգ կաշուց դեղին կամ կարմիր ձեռնոցներ էին կրում, իրանց փողկապները կապել էին շատ շիկ կերպով և մեծարժէք գնդառեղներ էին մխել նրանց վրայ:

Նրանցից իւրաքանչիւրը ինքն իրան ներկայացնում էր իր ապագայ ընկերներին՝ ասելով. «Թոյլ տուէք ներկայացնել ինձ ձեզ. իմ ազգանունն է Ֆիւրբախ. իմ ազգանունն է Բլոսման:» Ժան դրանց և ոչ մէկի հետ ծանօթ էր: Բաւականանում էր միայն խոնարհութիւն անելով, առանց իր ազգանունը յայտնելու: Ի՞նչ կարիք կար ծանօթանալու, քանի որ միայն այդ օրը պէտք է նրանց ընկերը լինէր:

Խմբի ձախակողմում կանգնեց. միտքը թռչում էր հեռու, Սէն-Նիկոլայ զօրանոցից շատ հեռու. իսկ սրա շուրջը միենոյն հարցումը ման էր գալիս շրթունքից շրթունք. «Ո՞վ է սա: Ալգասեցի՞ է, չէ՞:» Ու շատերը հեգնութեամբ ժպտացին, ոմանք միմիանց զգուշացրին նրանց ցեղական խուլ ատելութեամբ վառուած, մի քանիսը ամբարտաւանութեամբ խրոխտացին նրա վրայ, ուրիշներ շեշտակի սկսեցին բեռել իրանց կապոյտ ու խստահայեաց աչքերը նորեկի վրայ:

Երկու կամաւորներ էլ եկան: Ժամը հնչեց, և ենթաստան տասնեհինգ կամաւորների զլուխն անցած՝ մտաւ մեծ դռնից, որ տանում էր զօրանոցի ձիշտ կէնտրոնը և բարձրացաւ երկրորդ յարկում մի սրահ, ուր պիտք է տեղի ունենար բժշկական քննութիւնը: Ժամի ութին կամաւորները դարձեալ հաւաքուեցին, բայց ոչ ըստ իրանց քմահաճոյքի, այլ երկու կարգի վրայ շարուած և սպայի խիստ հսկողութեան տակ: Սպասում էին գնդապետին: Ժանի ձախ կողքին կանգնել էր Ֆրիւրուրգի ինգուստրիէններից մէկի որդին, բարձրահասակ, առ-

անց բեխ ու մօրուքի, կենդանի աչքերով և խարտեաշ երեխայի այտերով, որոնք կրում էին երկու սպիներ, մինը՝ քթի մօտ, միւսը աջ աչքի մօտ. ուսանողական մենամարտների յիշատակներ: Տեսնելով որ ժան Օրերլէն շատ մտածկոտ և լուռ է, նա կարծեց, որ վախվսում է այդ նոր միջավայրից և իսկոյն առաջարկեց նրան, իբրև առաջնորդ, իր ծառայութիւնը:

Մինչդեռ ալգասեցին՝ ձեռքերը հտե շղթայած, դժգոյն և առողջ դէմքը դէպի վանդակադուռը ուղղած՝ հոկտեմբերեան արեգակի մէջ դիտում էր Ստրազրուրդի ազգաբնակչութիւնը, որ անցողաբձ էր անում փողոցներով, իր հարեանը աշխատում էր նրա ուշադրութիւնը բեռել զօրանոցի կեանքի մանրամասնութիւնների և անձնաւորութիւնների վրայ:

Դուք սխալւում էք ինձ պէս չանելով. ես հարկաւոր եղած միջոցները գործ դրի, որպէսզի ծանօթանամ մի քանի սպանների հետ: Ես նպատակին հասայ: Ա՛յ, տեսէք այն wachtmister-ին, որ ելնում է ախոռատնից, դա Շտիւրէլն է, լաւ խլմող, լաւ ուտող, բարի մարդ է: Նա որ մեզ դիտում է բակի միւս ծայրից, կարմրաւուն, փոքրիկ բեխաւորը, տեսնում էք, կոչւում է Գոտֆրիդ Համմ, մի զգուշի տիպ... Ճանաչում էք նրան:

—Այո՛:

—Ուշադրութիւն, հրամայեց սպան: Ուղիղ կացէք: Իսկ ինքը տասը քայլ առաջ գնաց շտապով և գլուխը բարձր, երկութեւրը ձգած մարմնի երկարութեան, ձախ ափով բռնած սուրը՝ կոթից ներքև, կանգ առաւ:

Նա նշմարել էր մի սպայի, որ փաթաթուած էր մոխրագոյն վերարկուի մէջ, առաջանում էր հանդարտ, հանդարտ. նրա երեւոյլը բաւական եղաւ, որ քսանի չափ հուսարներ, որոնք արեգակի տակ, պատերի երկայնքին թափառում էին, ծակէ ծակ մտնէին: Գնդապետը կանգ առաւ առաջին շարքի առաջ, որ կազմուած էր երիտասարդներից, գերմանական բանակի պահեստազօրքի յոյսից: Դա մի արիւնային և արագաշարժ մարդ էր, վարժ ձիավար, շատ կորովի, նիհար սրունքներով, լայն իրանով, համարեա սեւ մազերով և այնպիսի աչքերով՝ որոնք առհասարակ սարսափ էին տարածում ծառայութեան ժամանակ:

—Պարոն գնդապետ, ասաց սպան, ահա մի տարուայ կամաւորները:

Գնդապետը՝ իսկոյն կիտեց յօնքերը, և ասաց, յաջորդաբար միեւնոյն խստութեամբ նայելով իւրաքանչիւր կամաւորի.

—Դուք առանձնաշնորհեալներ էք: Շնորհիւ ձեր ստացած

կրթութեան միայն մի տարի պիտի կատարէք ձեր ղինուորական ծառայութիւնը: Ապացուցէք, որ արժանի էք այդ շնորհին: Միւս ղինուորներին օրինակ հանդիսացէք: Մտածեցէք, որ ապագայում նրանց պետերն էք դառնալու: Եւ, ժանաւանդ, չլինէ թէ որեւէ զանցառութիւն դործէք ղինուորական կարգապահութեան վերաբերմամբ: Համազգեստի տակ, ոչ մի քմահաճոյք: Ո՛չ մի բոպէ քաղաքացիական շորերով չտեսնեմ ձեզ: Ապա թէ ոչ խստիւ կը պատժեմ:

Պահանջեց կամաւորների ցուցակը: Երբ ժանը անունը կարդաց, մտքով զուգորդեց Փօն Փարնով տեղակալի անունն հետ և կանչեց.

— Կամաւոր Օրերլէ:

Ժան շարքից դուրս եկաւ: Գնդապետը՝ առանց հայեացքի խստութիւնը մեղմացնելու, շեշտակի նայեց մի քանի վայրկեան երիտասարդի դէմքին: Մտածում էր որ սա եղբայրն էր այն Լիւսիէն Օրերլէի, որին կնութեան խնդրելու թոյլ էր տուել տեղակալին:

— Լմաւ, բացաբանչեց:

Երկու մատները տարաւ գլակին և շուռ տուեց երեսը, ուռած՝ հիւսիսի քամուց, որ սկսեց իսկոյն փչել մոխրագոյն վերաբկուի բացուածքից ներս:

Հազիւ անհետացել էր երբ մի սպայ, շատ գեղեցիկ տղամարդ, ղինուորական և աշխարհիկ կատարեալ վայելչութեամբ, որ հռենոսեան հուսարների աղիւտանոտ-մայօրի պաշտօնն էր վարում, եկաւ. կանգնեց կամաւորների խմբի առաջ և կարդաց մի հրամանագիր, որ իւրաքանչիւր կամաւորի մը գնդում և մը բաժնում ծառայելն էր մատնանիշ անում: Ժան գտնուում էր երրորդ գնդի երկրորդ բաժնում:

— Բազդ չունիս, մըմուաց իր հարեանը. դա Գօտֆրիդ Համմի գունդն է:

Այդ բոպէից սկսած՝ տասնհինգ կամաւորները իսկապէս մտել էին ղինուորական ծառայութեան մէջ, նրանք դրուել էին իրանց տեղը այդ կարգաւորեալ բազմութեան մէջ, ունէին իւրանց պատասխանատու պետերը, իրաւունքը՝ պահանջելու այսինչ մագաղինից ղինուորական շորեր և այնինչ ախոռից՝ մի ձի:

Ինչ որ կատարեցին նրանք անմիջապէս: Ժան և իր զիպուռածական ընկերը, Լայպցիգի զրաւաճառներից մէկի որդին, բարձրացան զօրանոցի վերջին յարկը և մտան հագուստեղէնի մագաղինը, որտեղից ստացան իրանց համազգեստը իր բոլոր պարագաներով և թողեցին իրանց մի քանի հագուստները.

հեծեալագործի վերարկունները և մի մի զոյգ կօշիկ, որ kammer-sergeant-ը ընդունեց իրա համար, իբրև բարի գալստեան նշան կամ յանձնելու համար բանակի ուրիշ ենթասպաններին:

Այդ գործողութիւնը երկար տևեց: Վերջացաւ միայն ժամի տասնից յետոյ: Այցելեցին այն սենեակը, ուր բնակւում էր սպայի առաջին ծառան, և ուր գտնուում էր սպիտակ փայտեայ այն փքրիկ դարակը, որի գործածութիւնը այնուհետև պէտք է ընդհանուր լինէր, և կամաւորի և՛ զինուորի համար, այցելեցին նոյնպէս ախոռի տասնապետին, որը պէտք է նրանց ցոյց տար իրանց յատկացուած ձին. այցելեցին և՛ վաշտի ղեկավարին. կէս օրից անցել էր, երբ ժան կարողացաւ փախչել զօրանոցից և շտապով ճաշել:

Կամաւորները, այդ առաջին օրուայ համար թոյլտուութիւն ունէին զօրանոց մտնել ժամի մէկին: Ձիանները դարմանելուց յետոյ միայն նրանք զօրանոցի բակում երևացին, բոլորը միասին—այդպէս էին պայմանաւորուած—իրանց շողշողուն, նոր համազգեստների մէջ փառահեղ, որոնց դիտում էին հեծելագործները, մանաւանդ ենթասպանները, որոնք քննում էին նրանց անցնելու ժամանակ, նախանձով նրանց հագուստի կերպատի նրբութիւնն և ձևը, օձիքների վայելչութիւնն և թևերի զարդարանքները, ինչպէս և փայլուն կօշիկների շողքերը: Այդ երիտասարդներից միայն մէկը չէր զգում միւսների զգացած պատուաւիրութեան հաճոյքը: Նա մտածում էր մի հեռագրի մասին, որ պէտք է գտնէր իր տնում, և որի պայմանաւորուած խօսքերը ծածանուեցին ժանի աչքերի առաջ ամբողջ կէս օրից յետոյ: Նա զբաղուած էր միմիայն այդ հեռագրով: Ուրիշ մօրեղբօրից մեկնելու մասին ազդարարութիւն չստանալը մի կողմից, ջգայնութիւնը միւս կողմից, արգելք հանդիսացան երիտասարդին, որ այդ առաջին օրուայ սաստիկ յոգնութիւնն զգար: Նա սզատուել էր միայն երեկոյեան ժամի ութ և կէսին, ձիավարժութեան, մարմնամարզութեան և ախոռի ծառայութեանց ծանր հոգսերից յետոյ: Կամաւորներից մի քանիսը այն աստիճան յոգնել, զազարել էին, որ նախամեծար համարեցին չընթրած պառկել:

Ժան նրանց օրինակին հետևեց, բայց բոլորովին ալ պատճառներից դրդուած: Անմիջապէս փեղարձաւ Բալէյիօր փողոցի իր բնակարանը.

Տան շէմքի վրայ էր, երբ զանապանուհին կանգնեցրեց նրան.

—Պարոն Օբերլէ, ձեզ համար մի հեռագիր ստացուեց:

Ժան բարձրացաւ առաջին յարկը, վառեց իր մոմը, և

կարգաց առանց ստորագրութեան այն մի քանի բառերը, որոնց սպասում էր. «Ամեն ինչ լաւ է գնում»:

Դա նշանակում էր, որ ամեն ինչ պատրաստ էր հետեւալ օրուայ համար, որ պ. Ուլրիխը կատարել էր ինչ որ հարկաւոր էր: Ուրեմն այսուհետեւ բաղդի անիւը շուտ էր եկել. ժան պիտք է հեռանար զօրանոցից և Ալզասից հոկտեմբերի 2-ին, մի քանի ժամից յետոյ: Թէպէտև մի բոպէ իսկ չվարանեց, բայց երիտասարդը մի բուռն յուզմունք զգաց այդ հեռագրի ընթերցումից, որը մի կերպ հրաւէր էր, կատարելու իր խոստումը: Վերջնական բաժանումների իրականութիւնը ուժգնապէս ազդեց իր մտքի վրայ, և, յոգնութիւնն էլ օժանդակելով, ժան լաց եղաւ: Հագնուած նստուեց իր անկողնու վրայ: Գլուխը բարձի մէջ թազցրած՝ նա սկսեց մտածել այն անձանց իւրաքանչիւրի վրայ, որոնք պետի շարուակէին ապրել Ալզասում, մինչդեռ ինքը յաւէտ աքսորում էր իրան ծննդավայրից: Նա երեակայում էր, թէ ինչ տեղի պիտի ունենար Ալշէյմում, երբ իր հեռանալու լուրն ստանային. ոմանք պիտի լաց լինէին. ուրիշներ պիտի զայրանային: Նա երեակայութեամբ տեսնում էր նրան՝ որին սիրում էր, Զատկի Նախատօնակի զուարթ Օգիլին, յուսահատութեան մատնուած, մեկնումի ժամին, ամեն ինչ գուշակելով և պաղատագին խնդրելով՝ մի պատասխան, որ նա չկարողացաւ ստանալ... Այդ բոլորը անհրաժեշտ էին, այդ բոլորը անդարմանելի էին: Սահում էին գիշերուայ ժամերը: Փողոցը լռել էր. ժան ըմբռնեց, որ շուտով նա պէտք պիտի ունենայ բարոյական իր ամբողջ կորովին: Ջանալով իրանից հեռացնել իր կասկածներն ու մորմոքները, որ սպառում էին նրան, մտքում քսան անգամ իրար ետեւից կրկնեց այն, ինչ որ ուշուած էր, հրեք օր առաջ մօրեղբօր և իր միջև տեղի ունեցած մի տեսակցութեան ընթացքում, և որը պէտք է իրագործէր կէտ առ կէտ, այսօր:

Այո, այսօր, որովհետև արագադնները երգում էին արդէն հարեան բակերում: Անկարելի էր մեկնել առաւօտուայ գնացքներից մէկով: Կամաւորների ժամագրութիւնը՝ զօրանոցում, նշանակուած էր ժամի չորսին: Արդ, առաջին գնացքը մեկնում էր Ստրազբուրգից, Շիրմէկի ուղղութեամբ, ժամի հինգից քառասուն և ութ բոպէ անցած. Ռուս—Հէսթրախ կարող էր համեմել միայն ժամի եօթին, և այդ գնացքը նստել, պարզապէս բռնուել կը նշանակէր: Կարելի չէր, արդարև, որ երեք ժամ անցնելուց յետոյ, մի կամաւոր ի բացակայութիւնը չնկատուէր, և այդ առիթով շփոթը չընկնէր զօրանոցում: Մօրեղբայր Ուլրիխը և ժանը համաձայնուել էին այն բանի մասին, որ ա-

ռանց կասկածներ յարուցանելու սահմանազլխից անցնելու համարեա անսխալ միջոցն էր Ստրագրուրգից մեկնել կէս օրից տաս րոպէ անցած գնացքով, այսինք կամաւորներին ճաշի ժամին:

«Ես այդ փորձը կատարել եմ, ասել էր պ. Ուլրիխ: Եւ վստահ եմ իմ թուանշանների վերաբերմամբ: Դու Ռուս—Հէյրսրախ կը հասնես մէկ ժամ քսան և մէկ րոպէին, կառքը մեզ կը բարձրացնէ Շիրմէկ մի բառորդ ժամում: Կը դառնանք դէպի աջ և կէս ժամից կը լինենք Մեծ-Աղբիւր: Այդտեղ կը թողնենք մեր կառքը, և շնորհիւ քո և իմ սրունքների նման լաւ սրունքների, կը կարողանանք լինել Ֆրանսիայում ժամի երկուս քառասուն և հինգ րոպէին, կամ երկուս յիսունին: Այնուհետեւ ես քեզ կը թողնեմ և կը վերադառնամ:»

Գլխաւորն այն էր, որ կէս օրից տասն անցած գնացքը չփախցնէին. և այդ հեշտ էր, որովհետեւ կամաւորները առ հասարակ ժամի տասնևմէկից ազատ էին լինում:

Ժան վերջ իվերջոյ քնեց, բայց քիչ ժամանակուայ համար: Ժամի չորսից առաջ նա մտնում էր Սէն-Նիկոլայի դօրանոցի վանդակապատ դռնից ներս:

Նրա ստացած փոքրիկ հանգիստը բաւական էր եղել նրանց վերադարձնելու իր կամքի ամբողջ ոյժը: Ինչպէս զօրեղ կամքի տէր եղողներից շատերը, Ժան նախապէս վրդովուած էր զգում իրան: Բայց դործելու անհրաժեշտութեան առաջ, նորից գտնում էր իր անձի կատարեալ տիրապետութիւնը: Ձիերի դարմանումի, յետոյ հեծելավարժութեան, յետոյ զինուորական մարզանքի ամբողջ ընթացքում, որը տեւեց մինչև ժամի տասն և մէկը, նա միանգամայն խաղաղ էր: Նրա վարմունքի մէջ կար նոյնիսկ ինչ որ աւելի հետաքրքրութիւն, աւելի ջերմութիւն քան նախորդ օրը: Նրա ընկեր Սակսօնը նկատեց այդ և ստաց նրան. «Օհօ, արդէն վարժուեցինք, այնպէս չէ:» Ժան ժպտաց: Այժմ նա նայում էր այդ շէնքերին, այդ սպաներին, այդ զինուորներին, զերմանական ոյժի այդ գործիքին, միևնոյն եղանակով և միևնոյն ղդացմունքով, որով նայում է ազատագրուած դպրոցականը իր կողմից պատերին, պրոֆեսսորներին և աշակերտներին: Նա իրան զգում էր արդէն այդ ամբողջութիւնից կտրուած. գնում էր, մասամբ դուարձ հետաքրքրութեամբ, այն տեսաւանները և դէմքերը, որոնց էլ ընաւ չէր տեսնելու:

Ժամի տասնևմէկին մօտ. բարոն զը Ֆարնովին նշմարեց, որ հուսարների մի ջոգատի գրուխն անցած վերադառնում էր զօրանոց, հուսարներ, որոնք հոյակապ էին իրանց երիտասարդութեամբ, զինուորական առագութեամբ և կարգապահ կամքով:

Ձիաները՝ ժամերի ընթացքում Ներգործի մարդարանում երկար արշաւած լինելու պատճառով, գալիս էին մինչև լանջերը ցեխոտուած, մարդիկը՝ պարտաստած՝ դէպի առաջ էին ընկնում, և սպասում էին դադարի նշանին անիծելու համար օրուայ տարապտրհակ աշխատանքը: Ֆարնով՝ ամենեկին չոգնած՝ վարում էր իր նոժոյգը բակի միջից միենոյն հաճոյքով, որով պիտի բէր իր ձին, եթէ սրան հրաւիրած լինէին պատուական որսի և հէնց նոր մեկնէր դիպի իր ժամադրաւայրը: Ժան մտածեց. «Ահա այն մարդը, որ իմ քրոջ ամուսինը պիտի լինի: Մենք այլևս միմեանց չենք հանդիպելու երբէք: Պատեւազմի դէպքում նա իմ թշնամին պիտի լինի:» Նա երեւակայեց նրան իբրև հեծելադօրքի ապագայ մի մեծ պետ, արշաւատոյր բռնելիս իր ձին մի դաշտի փոշու մէջ, գոռալով, ծառացած իր ասպանդակների վրայ, բերանն ու ռնգունքները բաց: Ֆարնով չկասկածեց անգամ, թէ ինչ կարգի դուարձութիւններ էր մատակարարում երիտասարդ կամաւորին, որի վրայ հազիւ իր կապոյտ աչքերի մի ակնարկը գցեց: Հեռացաւ դէպի բակի խորքը. իր մարդկանց գլուխն անցած: Լսուեց մի կտրուկ հրաման, միմիանց բաղխող զէնքերի շառաչը, և յետոյ էլ ոչինչ: Մարգանքը՝ մարդիչ սպայի փութաշնութեան պատճառով կէս ժամ աւելի երկարեց: Ժամի տասնեւմէկ և կէսից, Ժան, անհանգիստ, ըմբռնելով որ հազիւ ժամանակ ունէր համենելու կայաւրան, կէսօրից տասն անցած գնացքին, շտապով բարձրանում էր այն սանդուխներկց, որ տանում էր իրան սպասաւորող զինուորի սենեակը, երբ իր վաշտի մարդկանցից մէկ գոչեց նրան.

—Կէս օրին, 3-րդ գնդի, 2-րդ բաժնի զինուորական համազգեստների ցուցահանդէս: Հարիւրապետն ասաց, որ ամենքին յայտնեն: Դուրս գալու ժամանակ չունէք:

Ժան առանց նոյնիսկ ուշադրութիւն դարձնելու այդ արգելքին, որ ցլում էր յանկարծ իր առաջ, in extremis, շարունակեց բարձրանալ սանդուխներով: Նա վճռել էր: Պիտի մեկնէր: Պիտի գնար գտնէր, Ռուս—Հէրսբախում իր մօրեղբայր Ուլրիխին, որ սպասում էր նրան կառքով հէնց որ գնացքը տեղ հասաւ: Ժան մի բանի մասին էր միայն մտածում, դուրս գալ և վազել կայարան: Շտապով վերցրեց իր քաղաքային շորերն ու փայլուն կօշիկները, իջաւ բակը, և, խառնուելով մի խումբ կամաւորների, որ պատկանում էին ուրիշ գնդերի և ոչ մի պատճառ չունէին գործնոցում մնալու, առանց դժուարութեամբ անցաւ վանդակադռնից:

Երբ փողոց դուրս եկաւ, պահակատեղից մի քանի մետր

հազիւ հեռացած, Բալէյեօր փողոցի մայթի վրայից սկսեց վազել: Մեծ ժամացոյցը իր ետում ցոյց էր տալիս, կէս օրից տասնհեօթ ըրպէ պակաս: Պէտք է ժամանակ գտնէր հասնելու բնակարան, բարձրանալու իր սենեակը և, փոխելով իր համազգեստը, քաղաքացիական շորերը հագնելու. արդեօք պիտի բաւէր ժամանակը: Պիտի կարողանար ժամանել գնացքին: Որովհետեւ պէտք է ամբողջ քաղաքը կտրէր անցնելու Իսկ, միւս կողմից, չափազանց մեծ անխոհեմութիւն էր փորձել համազգեստով անցնել սահմանադիր: Ժան, վազելով հանդերձ, մտածեց որ կարող էր հեշտութեամբ տանել մի պայուսակ և փոխել հագուստները կամ գնացքում, կամ Ռուս—Հերարախում: Մտնելով տան նրբանցքը, կանչեց գոնապանուհուն, և շնչապառ.

— Ես պէտք է որ մի տեղ գնամ սաստիկ շտապով, ասաց: Հաճեցէք հրապարակից մի կառք կանչել: Ես այս ըրպէիս կ'իջնեմ:

Երեք ըրպէից յետոյ, մի պայուսակի մէջ զետեղել էր արդէն տափաթը, ժակէտը, գլխարկը, որ նախնապէս հէնց առաւօտունից պատրաստել էր և դրել՝ իր անկողնու վրայ, և ցատկելով կառքի մէջ զգուշութիւնն ունեցաւ տալու միայն իրրեւ հասցէ. «Մեղանժ փողոց»: Բայց կառքը հազիւ մտել էր փողոցի առաջին դարձուածքը, որ վեր կացաւ և հրամայեց.

— Կառապան, բշիւր կայարան, սրարշաւ:

Վերջին ըրպէին հասաւ. վերցրեց մի տոմսակ Ռուս—Հերսբախի համար և մտաւ առաջին կարգի մի բաժանմունք, ուրիշ երկու ճանապարհորդների հետ: Մի ըրպէ էլ և գնացքը շարժուեց, սահեց երկաթուղիների վրայով, միսուեց փապուղու (tunnel) մէջ, որ միջնատում է քաղաքի ամբողջիւնները, եկաւ լոյս աշխարհ և կտրելով Ալգասի հովիտը, թաւալուեց դէպի արևմուտք:

Հէնց նոյն ժամին, հարիւրապետը, որ աչքի էր անցնում բակում զինուորական իրեղէնները, նշմարելով իր վաշտին յատկացրած երկու կամաւորներից միայն մէկին, հարցրեց վախտմէյսուրին.

— Ո՞րտեղ է միւսը:

— Ես նրան չեմ տեսել, պարոն հարիւրապետ, պատասխանեց Համմ:

Եւ դառնալով դէպի երիտասարդ Սաքսօնը՝ Օբէրլէի ընկերով.

— Դուք գիտէ՞ք որտեղ է նա:

— Զինուորական վարժութիւնները անելուց յետոյ նա դուրս եկաւ, պարօն վախտմէյստը, և դեռեալ չի վերադարձել։

— Առաջին անգամն է, միմայ հարիւրապետը, չեմ պատ-
ժի։ Երեւի նա չհասկացաւ. բայց երբ վերադառնայ, դուք իմ
կողմից նրան դիտողութիւն կ'անէք, չմոռանա՞ք Համմ։

Դէպքը ուրեմն անմիջական հետեանքներ չունեցաւ։ Բայց
երբ մարդիկը նորից հաւաքուեցին ձիաները դարմանելու
համար, որը տեղի էր ունենում ամէն օր ճաշից յետոյ, ժամի
մէկից մինչև երկուսը, ժանի բացակայութիւնը չէր կարող
չնկատուել։ Ախոռների ամբողջ երկարութեամբ, դրսի
կողմը, ձիերը կապուած էին երկաթեայ օղակների։
Հեծելազօրքի ղինուորները խողանալուով էին իրանց
ձիաները, նրանց մէջ էին և նախորդ օրը եկող կամաւորնե-
րը, որոնք ձիադարմանութեան դասեր էին առնում, իրանց
երկրորդ մարզիչի հսկողութեան տակ։ Տասնապետները ան-
փութութեամբ հսկում էին, երբ երրորդ բաժնի վախտմէյս-
տըրը դուրս եկաւ իր դրասենեակից և քայլերը ողդեց բակի
հարաւային կողմը, որտեղ պէտք է գտնուէր Օրերլէն։ Հաստ
շրթունքներով խածնում էր իր կարմիր բեխերը։ Նա հայեացքը
շուռ տուեց ամբողջ շարքի վրայ։

— Օրերլէն ուրեմն չի՞ վերադարձել, ասաց նա։

Նոյն ընկերը պատասխանեց.

— Զօրանոցից դուրս գալու և իր սենեակի կողմը գնալու
ժամանակ նա վազում էր։

— Ծաշարանում նրան տեսա՞ք։

— Նա մեզ հետ չնախաճաշեց։

— Այդ չափը բաւական է, ասաց վախտմէյստըրը։

Համմ արագ հեռացաւ։ Նա գէմքի մի ծամածուռ շարժում
գործեց, միևնոյն ժամանակ թաւալեց իր շէկ աչքերի բիբերը,
որով ցոյց էր տալիս, թէ դրութիւնը ծանր է։ Այն նա շատ
ծանր էր գտնում գրութիւնը Օրերլէի համար. բայց և նոյն-
քան լուրջ իր համար։ Ոչ՝ հարիւրապետը և ոչ էլ տեղակալը
այդ բոլորում զօրանոցում չէին։ Եթէ դիպուածով մի անհամ
պատմութիւն դուրս գար, հարիւրապետը անպատճառ կ'ասէր.
«Ի՞նչու ինձ լուր չտուիր»։ Համմ բակի ամբողջ երկարութե-
ամբ քայլեց, խորհելով թէ ի՞նչ կարելի էր անել և յիշելով իր
հօր՝ Օրերլէի տասնապետի խօսքերը։ Այս վերջինը միթէ բառ
առ բառ իրան չէր ասել, երբ նա տասնըհինգ օր առաջ գնա-
ցել էր Օրերլէ. «Շուտով դու քո զօրադնդում կ'ունենաս Պ.
Օրերլէի որդուն։ Լաւ հետեիր նրան։ Ես շատ կը զարմանամ,
եթէ նա իր մասին խօսեցնել չտայ։ Նա ճիշտ իր մեծ հօր պա-

տիներն է, մի կատաղած, որ ասում է գերմանացիներին և որը քնդունակ է մի անստուգեթեան:»

Բայց հարկաւոր էր տեղեկութիւններ հաւաքել, նախ քան փութաջանութիւն ցոյց տալը: Դա դժուար չէր: Բալէյեօր փողոցը գտնուում էր վանդակապատի դիմաց: Համմ մատները ծայրով իր կապոյտ պատմութեան փողիները թափ տուեց, խոտորուեց դէպի զօրանոցի դուռը և գնաց ժանի տանտիրուհու մօտ, կանաչ փեղկերով ձախակոյժին մեծ տունը:

Նա ստացաւ հետեւեալ պատասխանը.

— Կէս օրից առաջ կաթրով մեկնեց, մի ճանապարհորդական պայուսակով:

— Ի՞նչ հասցէ տուեց:

— Մէզանժ փողոց:

— Առանց համարի:

— Յամենայն դէպս ես չլսեցի: Ձը գիտեմ:

Համմի կոսկածը ճշտւում էր:

Վախումէյստըրը այլ ևս վարանելու կարիք չունէր: Նա վազեց հարիւրապետի մօր, որը ապրում էր նոր թաղերից մէկում, Հէրտէր շտրասէի վրայ: Հարիւրապետը տանը չէր:

Յուսահատած և ման դալուց արիւնը ստրացած, Համմ վերադառնում էր զօրանոց կարճ ճանապարհը բռնած, կտրել անցնելով Համալսարանի պարտէզները, երբ յիշեց, որ հէնց շատ մօտիկ, Գերմանիա փողոցի տների կոյտի հետեւ, Դրանդի-դիէ փողոցում բնակւում էր տեղակալ Ֆարնովը:

Այս վերջինը երկրորդ գնդին չէր պատկանում: Բայց Համմ լսել էր սպայի նշանախօսութեան մասին: Այդ մասին խօսուէլ էր աստիճանաւորների շրջանում: Նա բարձրացաւ հոյակապ տան առաջին յարկը, որը շինուած էր միակտուր, կանոնաւոր և ցայտուն քարերով: Երբ հարց տուեց տեղակալին սպասաւորող զինուորին, այս վերջինը պատասխանեց.

— Պարոն տեղակալը հագնւում է:

Եւ արդարեւ տեղակալ Ֆոն Ֆարնովը հագնւում էր մի քանի այցելութիւններ անելու և յետոյ սպաների կազինօն գնալու համար: Անդրաժարտիկով և շապիկով, կուպած մի արդուզարդի սեղանի վրայ, որը ծանրաբեռնուած էր սանդուխերով, վրձիններով և արդուզարդի այլևայլ առարկաներով:

Նա լուանում էր երեսը: Սենեակում զգացւում էր օդէ-կօլօնի բուրմունքը: Նա դարձրեց դէմքը դէպի վախումէյստըր և մի անձեռոց վերցնելով՝ ասաց:

— Այդ դժւը էք, Համմ: Ի՞նչ է պատահել:

— Պարոն տեղակալ, ես ինձ թոյլ տուի ժողովի մօտ մօտ, Յունուար, 1906.

որովհետև իմ հարկւրապետին տան չգտայ, և որ կամաւոր Օրէրլէն...

—Օրէրլէն: Ինչ^ո է արեւ Օրէրլէն, ընդհատեց Ֆարնովը, և մի ջղային ցնցում ունեցաւ:

—Ահա տառնումէկ և կէս ժամ է որ հա չի յայտնուել:

Ֆարնովը, որ դէմքը սրբում էր, նետեց ուժգնութեամբ սրբիչը սեղանի վրայ և մօտեցաւ ենթաստային: Նա յիշեց տիկին Օրէրլէնի երկխոյնները: Իսկ Համմը մտածեց. «Նա հոյն բանն է խորհում ու կարծում, ինչ որ Լա»:

—Ինչպէս, չի^ո յայտնուել: Բալէյիօր փողոցը գնացի՞ր:

—Այո, պարոն սեղակաւ. Նա հեռացել է տանից կառքով, կէս օրից տասը բողէ պակաս:

Երիտասարդ տեղեկալը զգաց թէ ինչպէս ժահուան սաւսուսը գիպաւ իր սրտին: Մի վարկեան հա աչքերը փակեց, մի ուժգին ջանք գործ դրեց, որպէսզի ինքն իրան տէր եղող մարդու կերպարանք ստանայ և այդ հրան աջովից: Նա գունատուել էր, բայց իր դէմքի ոչ մի մկանը չէր շարժուում, երբ հա տաց:

Դուք միայն մի բան կարող էք անել, Համմ, այն է գտաւ յայտնել ձեր հրամանատարին: Նա տեղեկութիւններ կը հաւաքէ և կ'անէ... Ինչ որ սահմանուած է այսպիսի դէպքերում:

Ֆարնովը նոյնիսկ ուժ ունեցաւ հայելու սաքսոնական զարդարուն ժամացոյցին, որը պահում էր իր սեղանը, և աւելացրեց.

—Երկուսից քսան պակաս, պէտք է շտապել: Վախմէյստերը բարեկեց ու հոսացաւ:

Սպան իսկոյն վաղից իր աշխատասենեակը, որ կից էր լուացարանին և խնդրեց որ հաղորդակցութեան մէջ գնեն իրան Սարաղբուրգի կայարանի վերահսկիչ գործակալներին մէկի հետ: Տաս բողէից յետոյ հրան կանչեցին հեռախօսի զանգով և հաղորդեցին որ մի կամաւոր, հուսարների գնդից, համազգեստով, վերջին բողէին հասել էր կայարան մի պայուսակով, և վերցրել էր առաջին կարքի մի տոմսակ Ռուս-Հէրոբախ զնալու համար:

Ո՛չ, դա անկարելի է, բացառաւեց Ֆարնովը, ընկնելով իր աշխատասենեակի բազմոցի վրայ: Այստեղ մի սխալմունք կայ... Ռուս-Հէրոբախ. սա համարեա թէ սահմանն է, և ժանր չի կարող փոխել, որովհետև հա սիրում է... Նա պէտք է որ Ալշէյմուսը լինի... Երևի հա ուղից Օդիլին տեսնել... Իսկոյն գնամ իմանամ:

Նա բռնուցքով խփեց իր ընկուզենու սեղանի վրայ.

— Հէրման:

Ապտաւոր ղինուորը, մի լայնաթիկունք գերմանացի, բաց արեց ղուռը:

— Թամրիւր իմ ձին և քոնը, շնու:

Ֆարնով շտապով պատրաստուեց, վար իջաւ, և փողոցում արդէն պատրաստ դաւաւ երկու ձիերը, ղուրս եկաւ. Ստրազըուզից և երբ քաղաքի ամբողջիւններերից անցաւ, սկսեց քառասմբակ քշել ձին լայն ճանապարհով:

Որքան մօտենում էր Ալշէյմին, այնքան աւելի հակուում էր ժանի դատաբուժեան վաղափարն ընդունելու: Տիկին Օրերլէի հետ ունեցած խօսակցութիւնը իր բոլոր ժանրամասնութիւններով՝ պատկերանում էր իր մտքի տուշ, ինչպէս և այլ պատճառներ՝ հաւատալու ղժրաղղութեան, որի դեմ իր հրամայողական կամքը կուում էր տաժանելի կերպով:

«Նա այնքան քիչ է ճանաչում Գերմանիան: Նա այդ փառք էր համարում իրան Բրաւսիդ խորհրդականի առնը... Եւ յետոյ, իր երկպառակուած ընտանիքը, իմ նշանախօսութիւնը, որ աւելի շեշտեց պառակտումը... Եւ սակայն նա էլ է նշանուած, կամ հաւարեա նշանուած... Եւ նրա բնաւորութեան տէր մարդիկը, Ֆրանսիական բնաւորութիւնն ունեցող մարդիկը պէտք է որ յաղթահարուեն սիրուց... Ո՛չ... Ես նրան կը գրտնեմ այնտեղ... կամ կ'իմանամ թէ ո՞րտեղ է:»

Օղը տաք էր երկար, առանց հովանու ճանապարհի վրայ, որ տարածուած էր իբրեւ փոշու մի լայն ժապաւէն, մի գիւղից միւսը, հնձուած ղաշտով: Երկինքը՝ հովտի վերև, պղտոր էր և պղնձեայ հորիզոնում, Վոթերից այն կողմ, անշարժ, ճաճանշայեղձ ամպի կատարներ կային: Գրտնաթաթախ ձիերը գնում էին միշտ սրարշաւ: Մենաւոր կազնիների տակ, խողանների մէջտեղ, պատանիները բարձրացնում էին պտուղ թափելու իրանց գաւազանները և երգում էին ձիաւորների տնցնելու ժամանակ:

Հէրման մտածում էր. «Ի՞նչ է, պատահել, Տէր Աստուած, պարոն տեղակալը գժուե՞լ է: Հետզհետէ աւելի արագ է քշում ձին:

Ֆարնով քանի մօտենում էր, այնքան լեցում էր անձկութեամբ:

«Եւ եթէ նրան չգտնե՞մ... Եթէ, իսկապէս...»

Օրերնէն քնաց աջ կողմը: Մի կողմնակի ճանապարհ մտղցում էր ղէպի Ալշէյմ: Շուտով Օրերլէիների կապոյտ տանիքը երևաց և օեծացաւ ղալարիքների մէջ:

«Լիւսիէն: Լիւսիէն: Լիւսիէն:»

Անան այդ փոթորկալից ջերմութեան տակ խմբած տանձ մի ձայն միայն խզում է լուսթիւնը, և անբան միօրինակ: Դա արիկին Մօնիկ Օրերլէի ձայնն է: Պապի բազկաթոռի առաջ, այն սենեակում, որից էլ չի հեռանում անկարը, տիկին Օրերլէ բարձրաձայն կարդում է, «Ժուրնալ դ' Ալգասը», որովհետեւ ցրիչը բաժանել է արդէն երեկոյեան թղթատարը: Բաց թողնուած պատուհանից լուսւած է բառերի մրմունջը, և դա յիշեցնում է համարիչին բնկերացած աղօթքի ներդաշնակ արտասանութիւնը: Գնգամուղի սրահում, այն սենեակի տակ, որ հասկացրած էր միշտ ժանին, պ. Ժոզէֆ Օրերլէ, վարագուրի շուաքի մէջ նստած՝ մրափում է, ծնգների վրայ մի քանի նամակներ, և «Ստրագլուրդեր Պօստի» մի համարը: Սենեակի միւս ծայրում, նոյնպէս ստուերի տակ, Լիւսիէն կապած՝ Լուզովիկոս XV-ի տիպի մի փոքրիկ գրասեղանի վրայ, գրում է:

—Պարոն, պարոն Օրերլէ:

Գործարանատէրը ընդոստ վարձեց, և արագ ուղղունւելով, լայն բաց արեց դուռը, որը կիսով միայն բաց էր և հասու հախտահնեակում սպասաւորի ետևից, որ շտապով գալիս էր:

—Խոչու ձայն էր տալիս: Գիտէ՞ք որ չեմ սիրում...

Մի բոպէ խօսեց ծառայի հետ, և մտաւ սենեակը, շողշողուն գէմքով:

—Լիւսիէն, աղջիկս, պ. դը Ֆարնուլը սպասում է քեզ պարիկի վանդակադուան առաջ:

Նա արդէն վեր էր կացել, վաղդ կտրած գէմքով:

—Նա: Խոչու համար ներս չի գալիս:

—Երևի ձիով է, շատ շտապում է... Գուցէ և չի համարձակուում... Սիրելիս, գնա իմ կողմից կանչիր նրան... Ասա որ, ոչ մի գայթակղութիւն չի պատճառիլ. ես խօսք եմ տալիս արգելել որևէ նոր անախորժութիւն:

Ինքն ըրա վրայ դարձող ձեռքի մի շարժումով ցոյց էր տալիս, որ աւելի շուտ կը փակէր վերևի դռները, սրտեղից գալիս էր լրագրի ընթերցանութեան միօրինակ շշուկը:

Լիւսիէն հայելու մէջ հայեց, և կարրի բերեց մագերէտ շայրը կրկնեց.

—Գնա, գոհարս, քեզ է կանչում: Եթէ շուտով չգաք, ես կը գամ ձեզ մօտ:

Լիւսիէն բարեկիտ հեռացաւ: Երկուս առ երկուս իջաւ. վերնագաւթի աստիճաններից: Նա ծառուղու միջով քայլում էր:

արադ-արագ, մի քիչ խոտվուած, բազդաւոր, շրթները կիսա-
բաց, աչքերով փնտռելով Ֆարնովին:

Միայն երբ հասաւ ծառուղու ծայրին, տեսաւ երկու ծխա-
շունչ, քրտնաթոր ձիերին, որ կանգնել էին ճանապարհի վրայ
և որոնց սանձից բռնել էր Հէրմանը, և համարեա միեւնոյն ժա-
մանակ սպային՝ որ պատի ստուերից դուրս գալով առաջա-
նում էր դէպի իրան:

Տէր Աստուած, սրբան կարմրել է այսօր Ֆարնովի առ
հասարակ դժգոյն դէմքը, սրբան մտաւանջ կերպարանք ունի,
և սրբան շտապում է: Բայց նրա շտապանքը ուրախութիւնից
չէ, որովհետեւ նա ոչինչ չի պատասխանում Լիւսիէնի, որ սկսել
է արդէն համարեա վազել, աշխատելով ժպտալ:

— Բարեւ Վիլհէլմ: Այդ ի՞նչ գեղեցիկ անակնկալ է:

Ֆարնով վեր է առնում՝ զլխարկը բռնում է դէպի իրան
եւրկարող ձեռքը, բայց փոխանակ համբուրելու, փոխանակ
նրանով հիանալու, ինչպէս սովորաբար, իր կարծիք աչքերով,
որոնք տեսնողաբար են—բաշում է Լիւսիէնին մի կողմ, առանձ-
նանալու համար: Լիւսիէնի սուր շրթունքները յամառում են
ժպտալ. նրանք արի են, իրանց բազդաւոր են ցոյց տալիս,
մինչդեռ սիրտը արդէն սեղմուած է անձկութեամբ:

— Ի՞նչ, ինձ պիտի առևանգէք: Իմ բարեկամը սրբան
անընտել է դարձել, որ մինչև անգամ բարեկիս չի պատասխա-
նում: Դուք սակայն, այսքան բազդաւորի...

— Եկէ՛ք... Ահ, այստեղ, մեզ չեն կարող տեսնել...

Նրանք ատաղձարանի ծայրին են հասել համարեա, մի տե-
սակ առանձնարանում, որ կազմուած է տախտակի երեք անհա-
ւասար անգերից: Ֆարնով բաց է թողնում Լիւսիէնի ձեռքը:

— ժաման այստեղ է: Լսի՛ր, լսե՛ լսի՛ր ինձ. Ալլէյմսն է:

Ամբողջ անձկութիւնը և ամբողջ անհամբեր երիտասար-
դութիւնը, որ կամենում էր տիրապետել, հրամայել դժբաղ-
տութեան, Ֆարնովի աչքերի մէջ ցոլանում էին և որոնում էին
պատասխանը:

— Չէ, պարզ պատասխանց, Լիւսիէն:

— Փոքն է չէ՞ք սպասում նրան:

— Բնաւ:

— Ուրեմն, կորանք, օրիորդ: Կորանք:

— Օրիորդ:

— Այո՛, եթէ նա այստեղ չէ, ուրեմն նշանակում է գառա-
ւիք է եղել:

— Ահ:

Երիտասարդ աղջիկը մի ուժգին շարժում գործեց դէպի

հո, որպէս թէ վայր ընկնէր, և յենուեց տախտակներին, թեւերը բաց արած, աչքերը մոլ՛մբ:

— Դասալիք է եղել... Կորածնք... Բայց մի՞թէ չէ՞ք տեսնում, որ ինձ սպանում էք այդ ահասկ խօսքերով... Մի՞թէ, իսկապէս, ժամը., Վստան էք...

— Քանի որ նա այստեղ չէ, այո՛, վստահ եմ... Նա տոմսակ է վերցրել Ռուս-Հէրարախի համար... Նա արդէն անցած էր լինի սահմանադիրից... Ես ձեզ ասում եմ, որ նա՛ ահա երեք ժամ է ինչ հեռացել է Ստրազրուրգից...

Փարնով ցնցուեց ցաւի դայրոյթի մի ծիծաղով:

— Ի՞նչ, մի՞թէ չէ՞ք յիշում: Նա երգուել էր ձեր մօրը, որ պիտի զինուորագրուի, մտնէ զօրանոց: Արդարեւ նա մտաւ: Բայց նա իր խոստումը այսօր կատարել վերջացրել է: Եւ դասալիք է եղել, փախել բանակից... Իսկ, այժմ:

— Այո՛... այժմ:

Լիւսիէն ուրիշ ապացոյցներ չէր պահանջում: Նա արդէն հաւատում էր: Նրա կուրծքը հեռւմ էր: Նա բաց թողեց տախտակները, որոնց բռնել էր պինդ և պաղատագին միացրեց երկու ձեռքերը: Նա հարկաւորուեց վշտից անշարժ կանգնած Փարնովին ուղղելու միկնոյն հարցումը:

— Այժմ ի՞նչ պիտի անէք, Վիլհէլմ:

Փարնով, պրկուած դիմադներով, ուղիղ կանգնած իր փոշոտ համազգեստի մէջ, ասաց տկար ձայնով.

— Թողնել ձեզ...

— Թողնել ինձ, որովհետեւ եզրայրս դասալիք է եղել:

— Այո:

— Բայց դա անմիտ է, ինչ որ ասում էք:

— Այդ է՝ զինուորի իմ պարտականութիւնը:

— Ուրեմն դուք ինձ չէ՞ք սիրում:

— Օ՛հ, ինչպէ՞ս չէ, սիրում եմ... Միայն թէ արժանապատուութիւնը այլևս թոյլ չի տայ ինձ ամուսնանալ ձեզ հետ... Ես չեմ ուզում մի դասալիք զինուորի փեսան լինել, ես՝ սպայ, ես՝ Փարնով:

— Այդ գէպքում թողէք սպայութիւնը և շարունակեցէք սիրել, ապագակեց Լիւսիէն բարձրացնելով բազումները գէպի կապտած, անշարժ արձանը: Վիլհէլմ իսկական արժանապատուութիւնը կայանում է սիրել Լիւսիէն Օրերլէին, չլքել նրան, չզրժել նրան տրուած խօսքին... Թողէք իմ եղբօրը. թող գնահուր կամենում է. բայց մի խորտակէք մեր երկուսի կեանքը:

Փարնով հազիւ կարող էր խօսել: Լուեց մի րոպէ: Իբ

կամքի ճիշդ ուղեցնում էր իր վզի բոլոր մկանները, երբ ա-
սաց.

—Աւելի վատը կայ: Ո՛չ, դուք պէտք է որ խմանաք ամբողջ
ճշմարտութիւնը, Լիւսիէն. հս պարտաւոր եմ նրան մատնել:

—Մատնել ժանին: Ո՛չ, դուք այդ չէք անի, աղաղակեց
Լիւսիէն, նահանջի մի շարժում անելով: Ես արզկելում եմ ձեզ:

—Այս բողէիս պիտի անեմ: Զինուորական օրէնքն է հար-
կադրում:

—Ո՛չ, դա ճիշդ չէ: Այդ տեսակ անգթութիւնների չեն կա-
րող գրուած լինել այնտեղ:

—Հէնց այս բողէիս կը համոզուէք... Հէրման:

Ծառան յատնուեց և Փարնովից և Լիւսիէնից տասը քայլ
հեռու, ծառուղու բերանը, դարմանքից շուարած և վազքից
զիմպդեքը դեռ ևս ուռած:

—Էսու լսիր ինձ: Մտաբերիր օրինադրքի յօդուածը: Ի՞նչ
է հրամայում, երբ մէկը տեղեկութիւն ունի որ մի զինուոր
պէտք է դատաւիք լինի:

Զինուորը մի բողէ ամփոփեց միտքը և արտասանեց.

«Ով որ տեղեկութիւն է ունեցել, արժանահաւատ աղբիւ-
րից, գտաւքութեան մի ծրագրի մասին, մի այնպիսի բողէում,
երբ դեռևս կարելի էր խանգարել, և որ չէ նախազգուշացնում
իր պետերին, կը պատժուի մինչև տասն ամսուայ, իսկ կռուի
զաշտում մինչև երեք տարուայ բանտարկութեամբ»:

—Շուտով բեր այստեղ ձիերը, պէտք է մեկնենք:

Եւ դառնալով՝

—Մնաս բարեմա, Լիւսիէն:

Լիւսիէն վազեց դէպի Փարնով. բռնեց նրա թևից.

—Ո՛չ, ո՛չ, աղաղակեց, չպէտք է մեկնէք: Ձեմ ուզում:

Փարնով մի բողէ գիտեց այդ արտասուածքը դէմքը, ուր
խառնուած էին կրակոտ սէրն ու վիշտը: Լիւսիէն կրկնեց.

—Ձեմ ուզում, լսում ես:

Այն ժամանակ Փարնով գրկեց նրան իր բազուկներով,
բարձրացրեց զետնից, սեղմեց կրծքին, և, կրքով, համբուրեց
նրա աչքերը, որ էլ չէր ուզում տեսնել: Եւ համբուրի յուսա-
հատ ուժգնութիւնից միայն Լիւսիէն հասկացաւ, որ դա իսկա-
պէս մի հրաժեշտ էր:

Փարնով նրա յետ մղեց ցրտութեամբ, վազեց դէպի վան-
դակադուռը, ցատքեց թամբի վրայ, և սրաբշտ մեկնեց Օբեր-
նէի ուղղութեամբ:

XVI

Մ'ինկիէնի անտատում

Դիշերը մօտ էր: Փան դեռևս չէր դուրս եկել ընտել գերմանական անտառներից: Փան, խոնջէնքից ուժառայաւ, մածուռի և կաղնու լեզուանման տերեւների վրայ պառկած՝ քնում էր, և պ. Ուլրիխ հսկում էր, ուշադիր դէպի հաւանական վտանգը. տակաւին յուզուած նրանից, որից նոր էր խուսախել: Նրկու մարդիկը գրաւում էին ստորին մասը այն նեղ տարածութեան, որ թողել էին փայտահարները խուրձի երկու ղէղերի՝ մէջտեղ: Կաղնու մի պուրակ էին ցանցառացրել: Դեռ կանաչ, հիւթալից ճիւղերը չէին սմբել և կազմում էին մի ապահով ապաստանարան: Նրանց շուրջը լեռան բարձր ծառերը բաց էին անում իրանց կատարի փնջերը փոթորկալից քամու առաջ, որ փչում էր: Ուրիշ ոչ մի աղմուկ չէր հասնում մինչև այդ բարձրութիւնները:

Մօտաւորապէս երկու ժամ կար, որ պ. Ուլրիխի և իր քրոջորդին այդտեղ էին ապաստանել:

Երբ գնացքը հասել էր Ռուս-Շէրսբախ կայարանը, Ուլրիխ մօրեղբայրը իսկոյն հասկացել էր և ժանին առել՝ որ ժամանակը անցել էր համազգեստը հանելու: Այդ փոքրիկ, աննշան ղէպքը շատ շատերի ուշադրութիւնը պիտի գրաւէր այդ սահմանագլխային վայրում, որը լիքն է տեսանելի և անտեսանելի գիտողներով, ուր քարերը լսում են և կաղնիները տեսնում: Մի հայհոյանքով նա դցել էր պայտսակիր կառապանի առաջ, որը վարձուած էր երեք օրից ի վեր Շիրմէկում:

— Ահա մի աւելորդ բեռ, մուտացել էր: Բարեբաղդաբար ծանր չէ: Ձիւները լաւ քշեցէք, կառապան:

Ձիերը մտել էին այն ճանապարհը, որ անցնում է Շիրմէկ քաղաքի մօտիկ գտնուող մի խղճուկ գիւղի միջից, թողել՝ զըլխաւոր հովիտը և աջակողմեան նեղ ու ոլորապտոյտ հովտով բարձրացել էին գէպի Մեծ-Աղբիւրը: Ոչինչ ցոյց չէր տալիս, թէ կատկածներ էին զարթեցնում ուղևորները: Բայց նրանց կարծեցեալ զրօտանքի ծանօթ վկաները աւելանում էին: Եւ դա մի ծանրակշիռ հանգամանք էր: Որքան որ էլ Փան կիսաթագնուած էր, մեծ մասամբ ծածկուած՝ կառքի պատուհանի վառագոյրով և մի ծածկոցով, որ պ. Ուլրիխ գցել էր իր քրոջ որդու վրայ, անկասկած, նրա չափազանց փայլուն համազգեստի հոտը պէտք է որ առած լինէին Շիրմէկի փողոցներում խա-

չաձև կանգնած ոտտիկանները, և ճանապարհի վրայ եղող քա-
րահանքերի մէջ աշխատող բանուորները և այն մաքսային պաշ-
տօնեան, որ ծխում էր և շարունակել էր ծխել այնքան հան-
գալաութեամբ իր ծխածորճը, նստած՝ ծառերի հովանու տակ
Մեծ-Աղբիւրի առաջին կամուրջի ձախակողմում: Պ. Ուլրիխ
ամեն րոպէ իր մտքում ասում էր. «պէտք է որ իմացած լինեն,
և իմաց տուած՝ բոլորին. եթէ այդ գիւ չէ եղել՝ շուտով կը լի-
նի. գուցէ ամեն ինչ յայտնի է արդէն, և որեւէ մէկը՝ պե-
տութեան անթիւ գործակալներից մէկը, կը մօտենայ մեզ, կը
հարցաքննէ և, ինչ էլ որ պատասխանենք, մեզ լրտեսել կը տայ:»
Նա իր երկիւղները ամենաինչէր հաղորդում ժանի, որի տրա-
մազրութիւնը նախորդ օրուանից բոլորովին տարբեր էր. նա
չափազանց ոգևորուած էր իր փախուստի գաղափարով:

Կառքը՝ հակառակ դառիվերի և ճանապարհի գայլախաղ-
ների, արագ բարձրանում էր հեղեղատի երկարութեամբ և
մտնում էր Մեծ-Աղբիւրի աների միջև: Ժամի երկուսից տասնե-
հինգ րոպէ անց էր, երբ ձիերը կանգ առան զիւլի կենտրո-
նում, մի թեք հրապարակում, ուր մի աղբիւրի ջուրը թափ-
ւում էր քարէ մի մեծ տաշտի մէջ: Ճանապարհը կառքի համար
այլևս անյարմար լինելու պատճառով, ուղևորները իջել էին
կառքից:

— Գնացէ՛ք մեզ սպասեցէ՛ք Ռէմի Նաէգերի պանդոկում, ա-
սել էր պ. Ուլրիխ: Մենք կը կատարենք մեր զբօսանքը և մի
ժամից կը վերադառնանք... Ձիաների կերը կը կնապատկեցէր
և իմ հաշուից Մօլշայմի մի շիշ գինի կոնծեցէր:

Ու այնուհետեւ պ. Ուլրիխ և ժան ճանապարհ ընկան դէ-
պի Մինիէռի անտառը:

Հազիւ երկու հարիւր մետր առաջ էին գնացել, երբ նըշ-
մարեցին Մաթիսկորֆի անտառապահը, որ զառիվայրով իջնում
և վալիս էր դէպի իրանց կողմը: Մարդը տիրօլեան գլակ ծած-
կած, կանաչ բլուզ հագած, գալիս էր իր տանից, որ գտնուում
է Մինիէռի բարձուքներում, և մտնում էր այն նրբուղին, ուր
պէտքէ անպատճառ հանդիպէր երկու ճանապարհորդներին:

Պ. Ուլրիխ վախեցաւ:

— Ժան, ասել էր, ահա մի համազգեստ, որին նախառն-
ժար կը համարէի հանդիպել աւելի ուշ: Մտնենք անտառը:

Անտառը ձախակողմումն էր: Մաթիսկորֆի կաղնուտներն
էին և քիչ հեռու ձգւում էին Կորբէյլի թաւուտները, թանձրա-
խիտ զառիվայրներ, ուր թագստոցները անպակաս պէտք է լինէին:

Ժան և ժորեղբայրը անցան ցանկապատից և մտան կաղ-
նիների ստուերի մէջ:

Ճիշդ ժամանակն էր։ Ստրագրուրդի զինուորական վարչութիւնը անմիջապէս զգուշացրել էր սահմանապահներին։ Մեծ Աղբիւրի մաքսատան և շրջակայ բոլոր պահականորդներին հեռախօսով լուր էին տուել, որպէսզի արգելեն կամաւոր Օրերէի փախուստը։ Անտառապահը, որ ոչ մի նախազգուշացում չէր ընդունել, երևան չեկաւ։ Բայց ժան և պ. Ուլրիխ—սա վերցրել էր Իէնայի հին հեռագրատակը—շուտով նկատեցին անհանգստացուցիչ երթևեկութիւններ։ Խաղաղ հալոտում իսկոյն երեացին մաքսային պաշտօնեաներ և ստտիկաններ։ Նրանք էլ մտան Մաթիսկօրֆի անտառը։

Եւ փախուստը սկսուեց։

Պ. Ուլրիխի և ժանի ետեից չհասան, բայց նրանք նկատուեցին։ Մի ամբողջ ժամ նրանք հալածուեցան պուրակից պուրակ, և սակայն անկարող եղան սահմանազլխից փախչել, որովհետեւ պէտք էր այդ զէպքում անցնել հովտի խորքից, որը բաց էր, անտառածածկ չէր։

Պ. Ուլրիխ հնարամտութիւն էր ունեցել մաղցելու ժանի հետ փայտի զէպերից մէկի գազաթիւն թաւալուելու՝ զիջում խուրձերի միջև դտնուող մի բացուածքում։ Ահա այդ հնարքը ազատել էր փախստականներին։ Ոստիկանները, մի ժամանակ կաղնուտի մէջ թափառելուց յետոյ, հեռացել էին և գնացել Գլասիմոնի ուղղութեամբ։

Ժանը քնել էր, և գիշերը վրայ էր հասնում։ Քամին կուտակում էր սոսիւրը և արագացնում էր մութը։ Ագտաների մի երամակ՝ քսուելով ծառերի կատարներին սահեց անցաւ։ Նըրանց թեաքաղխումի շրջիւնեց Ուլրիխը սթափուեց իր երազանքից, ուր խորասուզել էր նրան իր քեռորդու տեսքը, զերմանացի հեծեղազօրքի իր համագլխատով և տարածուած՝ Ալգասի հողի վրայ։ Վեր կացաւ և զգուշութեամբ բարձրացաւ կանաչ խուրձերի գազաթիւն։

—Է՛յ, մօրեղբայր Ուլրիխ, հարցրեց ժան զարթնելով՝ ի՞նչ էք նայում։

—Ոստիկանի ոչ մի տաղաւարտ, մաքսային պաշտօնեայի ոչ մի գլակ, շնչաց պ. Ուլրիխ կտանալով։ Ինձ թւում է, որ նրանք մեր հետքը կորցրին։ Բայց պէտք է միշտ զգոյշ լինել այդ մարդկանցից։

—Իսկ Միխիէսի հովտում։

—Ամայի երեսոյթ ունի, բարեկամս։ Ոչ ոք չկայ երկու ճանապարհներում, ոչ էլ գիւղի շուրջի մարգագետիններում։ Որսպանն անգամ պէտք է որ տուն վերադարձած լինի և նըս-

տած սեղան, որովհետև այս բոլորիս ծխնելոյցից ծուխը դալարում է... Ի՞նչպէս, իմ փոքրիկ, արիւթիւնդ վրձնդ է։

— Կը տեսնէ՞ք, եթէ որ մեզ հալածեն։

— Ել մեզ չեն հալածի։ Բայց, գաւաղս, եկել է ժամը...

Մի բոլորէ լուսթիւնից յետոյ, նա կարծես ականջները սըրած մտիկ էր անում, մի կողմի, յետոյ աւելացրեց.

— Վեր կ'աց, որպէսզի մշակենք մեր կռուի ծրագիրը։

Երբ ժամն բարձրացաւ իր մօտ և գլուխը խուրձերի դէպից դուրս ցցելով նայեց դէպի արևմուտք.

— Տեսնո՞ւմ ես, Ուլրիխ, ցածու՞մ, Մինիէսի դիւղը։

— Այո։

— Հակառակ մութին և մառախուղին դու կարող ես նկատել, որ միւս կողմում լեռը ծածկուած է մասամբ կաղնիներով և մասամբ կաղամախիներով։

— Գուշակում եմ։

— Որպէսզի խուսափենք Մինիէսի այգիներից ու մարդապետիներից, այժմ մի կիսաշրջանակ կը գծենք և երբ կը հասնենք այնտեղ, ճիշդ մեր դէմուղէմը, հազիւ երկու հարիւր մետր կը մնայ իջնելու և այնուհետև արդէն ֆրանսիայումն ես...

Ժամն ոչինչ չը պատասխանեց։

— Այդ տեղը քեզ համար եմ ման եկել ու ճարել։ Պէտք է որ լաւ յիշես. այնտեղ, հեռուն, Ռօն-սիւս-Պլէնի շուրջը, գերմանացիները իրանց վերապահեցին բոլոր անտառները. նրանք ֆրանսիային թողեցին բոլոր լերի գետիները։ Ուղիղ մեր հանդէպ, զառիվերի միւս կողմում կայ ֆրանսիական մարզադետնի մի շերտ... Ես այնտեղ տեսել եմ նոյնիսկ մի հին, լքուած ագարակ, որը մնացած լինելու է, եթէ չեմ սխալուում, պատերազմից... Ես առաջ կ'անցնեմ...

— Ոչ, ներողութիւն, ես պէտք է առաջ անցնեմ։

— Ո՛չ, հաւատացնում եմ քեզ, փոքրիկս, որ ետեից գնալը նոյնքան վտանգաւոր է։ Եւ յետոյ պէտք է որ վերջապէս քեզ առաջնորդեմ, չէ՞... Ուրեմն ես կ'անցնեմ առաջ, խոյս կը տանք կածաններից, և քեզ կ'առաջնորդեմ զգուշութեամբ, միսչև այն կէտը, ուր քիչ կը մնայ միայն մի բան անել. վաղելով կ'անցնես մի ճանապարհի վրայից, կը ծռուես դէպի աջ, կը մտնես անտառը, մի քանի քայլ՝ և անտառից այն կողմ մարդապետինը ֆրանսիական է...

Պ. Ուլրիխ համբուրեց ժամին մթութեան մէջ։ Չկամեցաւ աւելի երկարել հրաժեշտը, որովհետև վախեցաւ, որ մի գուցէ ինքն իսկ յուզուի մինչդեռ պէտք էր այդ բոլորին կատարելապէս տէր լինել իր ածին։

—Ե՛կ, ասաց:

Նրանք սահեցին մեծ կաղնիների ստուերի մէջ, որոնք սկիզբն էին առնում իրանց մօտից: Զառիվայրը խոչնդոտներով լիքն էր, որոնց բախում էին յաճախ ժանր կամ հօրեղբայրը. թաւալուած մամապատ, բարեր, ծառի ջախջախուած, փռած բուններ, մթութեան մէջ մաղիւնների նման երկարող ճիւղեր: Ամեն բոլէ Ուլրիխը կանգ էր առնում մտիկ անելու համար: Յաճախ յետ էր դառնում նոյնպէս և իր քամակում նշմարում էր շարունակ ժանի բարձր ուրուագիծը, որի ղէմքը չէր տեսնում այլևս:

Երբեմն ժան ասում էր.

—Քիները շատ պիտի կոտորուի, մօրեղբայր:

—Լճու կաց, իմ ժան: Դեռես չենք ազատուած:

Երկու ընկերները՝ ծառերով մինչև Մինիէտի մարդագետնիներին եղբրքը, իջան, և նորից սկսեցին բարձրանալ, միշտ սակայն անտառի ստուերով, զեպի Վոժերի հանգիստկաց, վերջին գօտին:

Երբ պ. Ուլրիխ կատարին հասաւ, կանգ առաւ, լայն շնչեց զիմացի կողմից փչող քամին աւելի ազատօրէն, որովհետև ծառերը աւելի մոտաւ էին, և հակառակ այն բանին, որ խօսելը վտանգաւոր էր, մըմջեց.

—Զգում ես Ֆրանսիայի խողանների հոտը:

Նրանց առաջ տարածւում էր մի հովիտ, բայց նա անտեսանելի էր: Միայն կարելի էր ընդշմարել ծուխի անշարժ բուլաներ, որոնք, ներքեում գտնուող անտառներն էին, և նրանց վերև ծուխի թափառիկ ամպեր էին:

Պ. Ուլրիխ սկսեց իջնել աւելի մեծ զգուշութեամբ, ականջները սրած: Մի չղջիկ թռչկոտեց: Պէտք էր երեսուն քայլահափ առաջ գնալ փշալից մացառների միջով, որոնք կառչում էին հագուստներին: Եւ յանկարծ, անջիւղ, մի ձայն աղաղակեց անտառի մէջ.

—Կաց:

Պ. Ուլրիխ չոքեց, զցեց ձեռքը ժանի ուսին, և արագ.

—Մի շարժուի՛ր: Ես նրանց կը գրաւեմ դէպի Մինիէտի կողմը: Երբ նրանք իմ ետևից ընկնեն, դու վեր կը կենաս, կ'անցնես ճանապարհի վրայով, յետոյ կը մանես անտառ, մի քանի քայլ ետ և վերջացաւ: Վազիր ուղղակի դէպի տաջ: Մնաս բարով:

Պ. Ուլրիխ վեր կացաւ, զգուշութեամբ մի քանի քայլ արաւ, յետոյ, անտառի մէջով, վաղնիվաղ փախաւ:

Չայնը, որ աւելի ժօռեցել էր, նորից գոչեց և երկու անգամ միմիանց հտեից.

— Կնց, կնց:

Հրազէնի մի հարուած ձեղքեց խաւարը: Երբ ճիւղերի աղմուկը դադարեց, լսուեց պ. Ուլրիխի ձայնը, որ արդէն բաւական հեռուից պատասխանում էր.

— Անյաջող, վրիպեց:

Միկնոյն ժամանակ ժան Օրերլէ նետուեց դէպի սահմանադրուիւր: Գլուխը քաշ գցած, առանց ոչինչ տեսնելու, արմուկները բարձրացրած, կուրծքը ճիւղերից մտրակուելով վազում էր իր ամբողջ ոյժով: Ստիպուեց անցնել մի քանի քայլ հեռու թաղնուած մի ժարդու առջևից: Տերենները խշրտացին: Սուրիչի մի սուր ճիչ պատուեց օդը: Ժան աւելի արագացրեց վազքը: Կոխեց յանկարծակի ճանապարհի վրայ: Իսկոյն պայթեց հրացանի մի երկրորդ հարուած: Ժան թաւալուեց անտառի եզերքին: Միաժամանակ թնդացին աղաղակներ.

— Ահա: Ահա հա: Եկէք:

Ժան անմիջապէս վեր կացաւ: Նա ընդհարուել էր մի աղօթի: Յատկեց անտառի մէջ: Բայց սրունքները տկար էին: Նա զգում էր որ մեծանում էր իր մէջ մի անխուսափելի տկարութեան անձկութիւնը: Նրան հալածողների աղաղակները հնչում էին քամակից: Ծառերը շուտ էին գալիս: Վերջապէս լոյսի, սառը քամու, ազատ տարածութեան մի զգայութիւն ունեցաւ, և էլ ոչինչ չտեսաւ:

Գիշերը բաւական ուշ, զարթնեց իր ուշաթափութիւնից: Անտառը ցնցւում էր փոթորկից: Մի լքուած աղարակի սենեակումն է, առանց կահ-կարասիքի, լուսաւորուած մի աղօտ կանթեղով: Նրան պառկեցրել են կանաչ ճիւղերի վրայ: Մի մարդ կուցել է դէպի ինքը: Ժան նայում է նրան: Մաքսային մի ֆրանսիացի պաշտօնեայ: Սարսափի առաջին տպաւորութիւնը ցրւում է: Դէմքը դուրեկան է:

— Ուրիշ հարուած արձակեցին, հարց է տալիս:

Մարդը պատասխանում է:

— Ո՛չ, էլ չկրակեցին:

— Աւելի լուս: Ուլրիխ մօրեղբայրը փրկուած է... նա ընկերացել էր ինձ մինչև սահմանադրուիւր... ինչպէս տեսնում էք, բանակումն էի ծառայում... եկել եմ որ ձեզ մօտ զինուոր լինեմ...

Տեսնում է, որ զինուորականի վերարկուն հանել են, որ

շապկին վրայ արիւնի բիծեր կան... Դժուարութեամբ է շնչում:

— Ի՞նչ է պատահել ինձ:

Մարտային պաշտօնեան, թանձր, ոլորուած բեխերով մի մարդ, որ եթէ չամաչէր լաց կը լինէր, պատասխանում է.

— Ուսիցդ վիրաւորուել ես, բարեկամս: Ոչինչ շուտով կը բժշկուի... Բարեբաղդարար մենք ման էինք զալիս այս կողմերում, երբ դուք ընկաք մարգագետնի վրայ: Ընկերս գնաց բըժիշկ կանչելու: Արշալոյսին այստեղ կը լինէին...

— Հոգ մի անէք... Ո՞վ էք դուք:

Կիսաերազում, ժան պատասխանեց.

— Ալլասը...

Հազիւ կարող է սակայն խօսել: Փոթորկալից անձրևը սկսել է տեղալ: Նա ծեծում է տանիքները, գոնեքի տախտակները, տերեւները, ժայռերը, ամբողջ անտառը որ շրջապատում է տունը: Ծառերի կատարները զալարում են և թաւալում, ինչպէս ծովու խորքերում ջրմուռի (algues) մագերը: Մի անսահման մրմունջ, ուր սխախառնուել են բիւրաւոր ձայներ, բարձրանում է դէպի Վոժերի գագաթը և ծաւալում գիշերի մէջ: Վիրաւորը ականջ է դնում: Ի՞նչ անցաւ մտքովը: Նա թոյլ է: Ժպտում է:

— Ձրանսիան է երզում, շշնջում է նա:

Եւ, աչքերը փակելով, նորից ընկնում է անկողնու վրայ, արշալոյսին ակնկառույց:

Վ Ե Ր Ջ

* *
*

Միշտ զգում եմ ես, որ մի հեռաւոր,
Օտնոր աշխարհում ինձ պէս վշտահար
Մի սիրտ է այրւում՝ անյայտ, մեհաւոր
Եւ երազում է, թախծում ինձ համար:

Եւ թւում է ինձ, որ սուրբ համբոյրով
Ես փայփայում եմ ձեռները նորա.
Եւ գուրգուրում եմ, գգնւմ կարօտով
Քնքուշ զլուխը իմ կրծքի վերայ...

Եւ. Իսահակեան

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԴՈՒԼԻ ԵՒ ՅԵՂԱ-
ՓՈԽԱԿԱՆ ԲՈՄԱՆՏԻԶՄ ¹⁾

Բոմանտիզմի տակ պոլիտիկայի մէջ սկզբում հասկանում էին՝ դէպի անցեալը դարձած ցնորք կամ ութսպիւս։ Զգտում՝ վերականգնացնել անցած ժամանակների հաստատութիւնները, վերականգնեցնել այն ժամանակ, երբ բոլոր ջանքերը հէնց իրանց հիմքերով հակառու են այդ հաստատութիւններին, բոմանտիզմը—դա հին-հին դարուց յիշատակների ֆանտատիկ ջատագովումը, անցեալի դեպի ներկա լուսապսակով ոգևորումն է։

Սակայն բոմանտիկ մտածողութիւնը բնաւ անխզելիօրէն կապուած է անցեալի պաշտամունքի հետ։ Անիրական, հանգամանքների նկատառութեամբ չպատճառարանուած իւրաքանչիւր պաշտամունք, անկշռադատ և առանձնայատուկ պայմանները հաշուի չառնուած տեղափոխում ժիջոցների կամ ճգտումների—իսկապէս բոմանտիզմ է։ Եթէ ֆրիդրիխ Վիլհելմ Վոլդի կողմից բոմանտիզմ էր—ցանկալ ճանապարհների հաղորդակցութեան և խոշոր արդիւնագործութեան ծաղկման ժամանակներում վերադարձնել ֆէօդալական օրերի սովորութիւններն ու հիմնարկութիւնները, պակաս բոմանտիզմ է 1848 և 1871 թ. թ. ֆրանսիական յեղափոխականների ցանկութիւնը՝ նորից լոյս աշխարհ բերել 1792 թ. յեղափոխական կոմունան և ստիպել, որ նա խաղայ այն դերը, որ նա կատարեց

¹⁾ Այս յոդուածի հեղինակը՝ Էդուարդ Բերնշտայնը՝ տաղանդաւոր հրապարակախօս և յայտնի քաղաքական գործիչ է, ծնուել է 1850 թ. հրէական ընտանիքում և պատկանում է գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիական կուսակցութեան։ Մի ժամանակ նա արտաքսուած էր Գերմանիայից, մեղադրուելով «կայսրին վերադարձը հասցնելու» մէջ։ Մ. Գ. կուսակցութեան ամենալուրջ հրատարակութիւնները նրա խմբագրութեամբ են լոյս տեսել։ 1898 թուականից նա սկսում է մի շարք խիստ քննադատական յոդուածներ մարքսիզմի և ս. դ. կուսակցութեան տակտիկայի մասին, բանտեղիւ է ծաղուծ։ և դերմ. ս. դ. բաժանում է երկու թեի. բերնշտայնական կամ բեյլիզիմիստների և օրթոդոքսների։ Բերնշտայնը դատախօսութիւն է արել և հայկական հարցի մասին, որ լոյս է տեսել տաճիկի բրօշիւրով. «Die Leiden des armenischen Volkes und die Pflichten Europas»։

Փրանսիական Մեծ Յեղափոխութեան ամենազօրեղ զարգացման տարիներում: Ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ բոմանտիզմ՝ Ռուսիայում 1881 թ. մարտի 1-ին աջողուած փորձից յետոյ՝ Ֆրանսիայում, Սպանիայում, Աւստրիայում, և այլն տեղերում, անցեալ դարի ութսունական թուականներին, ուժանակով սպանութիւններ անելու փորձերից շատերի հիմքում: Չնայած որ Ռուսաստանում յիշած սպանութիւնը ոչ միայն չնպաստեց յեղափոխական շարժման յաղթանակին, այլ ընդհակառակը՝ եւրոպական գաղափարների ազդեցութեան մատչելի Ալէքսանդր Ա-ի փոխարէն դա՛ ըարձրացաւ խիստ օրթոդոքս-պահպանողական մի ցար, որ անխնայ դաժանութեամբ հալածում էր ամեն ինչ, որ թէկուզ ամենահեռաւոր կերպով յիշեցնում էր եւրոպական քաղաքական կեանքի ժամանակակից կարգերը, — այնուամենայնիւ սուսերի միջոցով այդպիսի ահապին հետեանքի համակու հէնց միայն միաբը միա՝ միտ-զգայնական կամ հերոսաբանական տրամադրուած ուղեղ-հիւրի վրայ արեցնող ներգործութիւն էր անում: Ծագեց ուժանակի (դինամիա) պաշտամունքը (կուլտ), և տրժէ միայն հայեացք ձգել նրա գրականութեան մէջ, որպէսզի բոմանտիկ անահաւատութեան բոլոր դժերը ակներև լինեն: Ուժանակը ամենակարող է, այդ պայթուէնիւթի միջոցով կարելի է հիմնայն-տակ անել ամբողջ ներկայ սոցիալական կեանքը: «Erlösungsmedizin ist Nitroglycerin»¹⁾ բանաձևը (Փորձուլը I) շատ շատերի հաւատամբն էր, և հարկաւորուեց շատ տարիների փորձը, որպէսզի վարկարեկ անուի նա: Այսօր ուժանակը, կուռելու դրս նման միւս գործիքների հետ միասին, աւերիչ միջոցների շարքում, որոշ պայմաններում յեղափոխական կուռում կարող է նոյն նշանակութիւնը ունենալ, ինչ վաղուց իվեր յատկացրուած է դրանց՝ պետութիւնների իրար դէմ վարած պատերազմներում: Սակայն այլևս գոյութիւն չունի այն՝ մինչև ծուծը բոմանտիկ հասկացողութիւնը, որ իրրթէ այդպիսի միջոցներով կ'աջողուի փոխել քաղաքական և տնտեսական մաքսաման բոլոր ձևերը, այնպէս որ այդ ահաբեկիչ միջոցների հետ համեմատած՝ երկրի տնտեսական զարգացման աստիճանը, բանուորների քաղաքական պրոֆեսիօնէլ զարգացումը իրր թէ դառնում են աննշան գործօններ:

Բայց այդ հասկացողութեան հետ միասին չքացաւ արդեօք քաղաքական կեանքից կամ գէթ սոցիալիստական շար-

1) Փրկութիւնը — նիտրոգլիցերինի (ուժանակ շինելու նիւթ) մէջ է: Ծ. Թ.

ժամից և բոմանտիկ մտածողութիւնը առհասարակ կամ այդ կերպ մտածելու հակումը: Բոլորովին ոչ: Իւրաքանչիւր յարմար դէպքում մենք կրկին հանդիպում ենք նրան, թէկուզ կերպարանափոխուած ձևի տակ: 1905 թ. յունուարից Ռուսաստանում տեղի ունեցող քաղաքական վիթխարի զործադուլները, ի միջի այլոց, այն հետեանքը ունեցան որ Գերմանիայում քաղաքական զործադուլի գաղափարը այնպիսի ժողովրդականութիւն ստացաւ, ինչպիսին անկարելի էր երևակայել դեռ մի տարի առաջ: Ինքն ըստ ինքեան այդ ֆակտը միայն կարելի է շնորհաւորել, սրովհետև քաղաքական զործադուլը, անտեսականի նման, մաքսոման զործիր է, որ բանուորական դառուկարզը այս կամ այն պայմաններով կարող է հարկադրուած լինել զործադրելու. և այդ պատճառով զործադուլի մտքի հետ անհրաժեշտ է որ նա առաջուց ընտելանայ: Ինձ բնաւ չի անհանգստացնում և այն, որ այժմ, երբ այդ գաղափարը ժողովրդական գառաւ, նրան ձեռք բերելու առանձնաշնորհումը իւրացնում են իրանց մարդիկ, որոնք մի քիչ առաջ նրա դէմ էին դուրս ելնում կամ այդ զործադուլը թոյլատրում էին այնպիսի վերապահումներով, որոնք գործնականապէս համանիշ էին յետաձգել այն *ad calendae graecas*¹⁾: Մարդ երբէք չպէտք է իր ուրախութիւնը թունաւորի չհաւատացողներին դարձի ասիթով նրա համար, որ նրանցից ոմանք իրանց ընտրեալներ են երևակայում հրաւիրուածների մէջ... Այդպիսի երեոյթների պակասութիւն պատմութեան մէջ երբէք չի եղել: Յիւրիխում ինձ անուանում էին մայր Գերմանիայի քաջամարտիկ զաւակներից մէկին, որ շվէյցարական քաղաքացի լինելու իրաւունքը ստանալուց յետոյ, հէնց նոյն համայնական ժողովում, որ նրան շվէյցարական քաղաքացիութեան գիրկը բնդունեց, երբ մի այլ ուրիշի նման խնդիրքն է քննուելիս հղել, խօսք է պահանջել և յայտնել, թէ շտէ հէրիք է օտարներին բնդունել և պէտք է դադարեցնել այդպիսի քայլեր անելու... Վերջին ժամանակներս ես յաճախ եմ յիշում այդ զոչաղին: Առանձին դէպքերում իհարկէ վատ չէ յիշեցնել այդպիսի նոր ներկուածութիւն, թէ նրանց վրայի ներկը դեռ չի չորացել, բայց բնդհանուր առմամբ չարժէ որ մարդ փչացնի իր տրամադրութիւնը այդպիսի կողմնակի երեոյթներով, մինչև որ չափը անցուած չէ զործի էութեան մէջ և նոր ճշմարտութեան քարոզը չի ստացել նոր նախապաշարմունք ստեղծող կամ բոմանտիկ բնաւորու-

1) Հայերէն դրան ասում են «էշի դատկին»:
Յունուար, 1906.

թիւն տուող մի ձև: Այն ժամանակ արդէն կատակ անել չի կարելի և պէտք է լրջօրէն խօսել:

Հէնց այդ մտքով, բստ իս¹⁾, պէտք է հասկանալ ֆ.— էլմի, Ֆրոմմի և Լեշէի 1905 թ. նոյեմբ. 23-ից զրուածքը «Hamb. Echo»-ի մէջ:

Ներքոյ ստորագրեալներս մեր պարտքն ենք համարում կուսակցութեան և ընտրողների առաջ անել հետեւեալ ազդը.

Վերջին շաբաթների ընթացքում ինչպէս կուսակցութեան մամուլի մէջ, այնպէս և կուսակցութեան ժողովներում տարածում են իբր կուսակցութեան մեծամասնութեան անունից այնպիսի հայեացքներ, որոնք մեր համոզմամբ խիստ հակասում են կուսակցութեան շատ կարեւոր որոշումների ճշգրիտ տեքստին և տեղեկացին: Մենք նախ և առաջ ի նկատի ունենք ինչպիսիք ընդունուած որոշումը ընդհանուր քաղաքական գործադուլի վերաբերմամբ:

Այդ որոշումը պատճառաբանող իր վերջնական հասում Բերլին, որպէսզի ցրի բոլոր կասկածները և այդ առիթով ծագած տեսչեցները, պարզօրէն ընդգծեց որ այդ որոշումը չի պարտաւորեցնում «որոշ գէպերում գործադուլ յայտարարել ամեն տեսակ պայմաններում, ինչ զնով էլ այդ նստելու լինի»: Այդ երկիւղները, Բերլին կարծիքով ոչ մի հիմք չունեն. կուսակցական համաժողովին առաջարկում է միայն համաձայնուել «որպէսզի հարկաւոր գէպում, յայտնի պայմաններում» կուսակցութեան առաջնորդները միանան պրոֆեսսիօնէլ կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչներ հետ և քննութեան առնեն՝ մասսային քաղաքական գործադուլի զաղափարի իրազեկումը, ենթադրելով նրա կարելիութիւնը հաստատուած: Այդ խօսքերը ընդհանուր համոզութիւն գտան կամ առնուապն ամենափոքր ընդդիմախօսութիւն անգամ չը յարուցին:

Սակայն չնայած դրան, կուսակցութեան մէջ վերջին ժամանակ ծագել է նոր ուղղութիւն, որ աչքի է ընկնում չափազանց վտանգաւոր, նոյնիսկ կուսակցութեան համար ուղղակի կորստաբեր յեղափոխական բռնադատութեան համար ուղղութիւն, որ աչքի է ընկնում մտածողութեան ամենահնչուն նշոյլի բացակայութիւն և կանգնած է բացարձակ հակասութեան մէջ՝ պատմութեան վրայ մատեր խախտողական հայեացքի հետ, որ գիտնականօրէն հիմնաւորել է կարլ Մարքսը: Վերև յիշած նոր ուղղութիւնը մոլեռանդ նախանձախնդրութեամբ ձգտում է ննայի որոշումը բացատրել այն մտքով, որ իբրև թէ քաղաքական գործադուլը սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցութեան համար անխուսափելի գործ է թէ ոչ այսօր—գէթ վաղը պէտք է կազմ պատրաստ լինել այդ գործադուլի համար: Իւրաքանչիւրին ով չի համալիրում զրանց յեղափոխական բռնադատութիւն՝ զրանք հալածում են կասկածանքով թէ այդպիսիները ձգտում են ստեղծել մասսայի տրամադրութիւնը, թէ պատկանում են բեմիկիօնիստներին, որոնք ծագում են յեղափոխական ոգին կուսակցութեան մէջ²⁾: Այդ պրոպագանդի տեսակը ամբողջապէս և նրա բոլոր միջոցները ոչնչով չեն տարբերում անարխո-սոցիալիզմից:

1) Է. Բերնշտայնի այդ յօդուածը տպուած է հզել Socialistische Monatshefte ամսագրի այս տարուայ յունուարի տետրակում. մենք օգտուել ենք «P. B.» թարգմանութիւնից: Ծ. թ.

2) Տես յօդուածի սկզբում գրուած ծանօթութիւնը բեմիկիօնիստների մասին: Ծ. թ.

Բանուորները պրոֆեսիօնէլ 2) կազմակերպութեան անհրաժեշտութիւնը և նրա իբր կական դործօնի նշանակութիւնը բանուորական դասակարգի ազատական շարժման մէջ՝ ճանաչուած էին բոլոր սոցիալ-դեմոկրատական համաժողովներէր, իսկ Ենայի կուսակցական ժողովը պարտաւորութիւն դրեց կուսակցութեան իւրաքանչիւր անդամի վրայ՝ նպաստել պրոֆեսիօնէլ միութիւնների ձգտումներին և նպատակներին: Սակայն նոր ուղղութեան ներկայացուցիչների համար պրոֆեսիօնէլ կազմակերպութիւնների սահմաններում ամեն մի դործունէութիւն սիգիֆեան աշխատանք է, նրանցից հէնց այն ես լսում թէ «պրոֆեսիօնէլ միութիւնները անդօր են» և այլ նման ֆրազներ, որոնք վնասում են պրոֆեսիօնէլ շարժման շահերին: Նմանապէս և պարլամենտական դործունէութեան գնահատման նկատմամբ այդ ուղղութիւնը այնպիսի դիւր է բռնել որ հակասում է սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութեան բոլոր կոնգրեսների որոշումներին: Այդ նոր ուղղութեան ներկայացուցիչները խօսում են և դրում «պարլամենտարիզմի տղորմելի ունայնութեան» մասին, «պարլամենտական ճահճի նեղ տեսակէտի» մասին, յայտնում են թէ «պարլամենտիզմի վրայ հիմնուած մեր բոլոր հաշիւները աւագի վրայ են շինուած» և այլն:

Այդ ուղղութեան պէմ մենք բողոքում ենք իբրև կուսակցութեան անդամներ և նրա ներկայացուցիչները բայխատադում և յայտնում ենք որ չիւշեալ պրոպագանդը չի համապատասխանում կուսակցութեան և բանուորական շարժման շահերին:

Անուանուած սոցիալ-դեմոկրատները «Vorwärts»-ին զըրած նամակում յայտնում են թէ իրանց այդ ազգի իբր մերձաւոր առիթ ծառայել է Բողա Լիւքսեմբուրգի ճառը քանդաքական դործադուլի մասին: Արդարութիւնը պահանջում է նկատել որ Բողա Լիւքսեմբուրգը վաղուց ասում է այն, ինչ ասել է Համբուրգում: Սակայն մինչև այժմ նրա ճառարանութիւնները ոչ մի ազգեցութիւն չեն արել դերման սոցիալ-դեմոկրատիայի գործնականի վրայ, և այդ բաւական էր որ նրանց նշանակութիւն չտրուի: Այլ բան է հիմա, երբ Բողա Լիւքսեմբուրգ դառել է ս.-դ. կուսակցութեան կենտրոնական օրգանի առանձնաշնորհեալ անդամը և երբ կարող է այնպէս թուալ թէ նա խօսում է ոչ իբր մասնաւոր անձ, այլ իբր կուսակցութիւնից առանձին լիազօրութիւններ ստանձնած մի ներկայացուցիչ:

Սակայն ռււմ կարող է հրապուրել բանակուիւր Բողա Լիւքսեմբուրգի հետ: Ես կը փորձեմ միայն պատասխանել կուսակցութեան մէջ այժմ դրած հերթական հարցին—ոռուական անցքերի կէրառութեանը Գերմանիայում:

2) Պրոֆեսիօնէլ նշանակում է արուեստակցական. միևնոյն զբաղմունքով կամ արուեստով պարապողները միևնոյն պրոֆեսիօնայի (արուեստի) են պատկանում. ամեն մի պրոֆեսիօն ունի իր առանձին՝ պրոֆեսիօնէլ շահերը:

II

Այս հարցի լուծման ժամանակ շատ հեշտ է ընկնել թէ մէկ և թէ միւս ծայրայեղութեան մեջ: Բոմանտիկի հակապատկերը ֆիլիստերն է, որ այնքան հրաշալիօրէն ընտրողուած է Գիօթէի «Փառաստ»-ում, ինչպէս մի մարդ որ երեսկայում է թէ այն ժամանակ երբ ցանկապատի ետեւում ամեն ինչ տակն ու վրայ է լինում—նրա մօտ, տանը, ամեն ինչ կարող էր շարունակուել հին կարգով: Ձէ որ Գիօթէի աչքերի առջև ծաւալուած էր փրանսիական յեղափոխութիւնը որ Գերմանիայում անգամ շատ հին կարգեր փոխեց: Եւ ուսական յեղափոխութիւնը, իհարկէ, առանց խոր ազդեցութեան չի անցնիլ գերմանական քաղաքակա-նութեան վրայից, սակայն նրա ազդեցութիւնը կարող է երեւնալ և ոչ այժմ: Նմանապէս և ուսւ բանուորների ժամանակա-կից կռիւը, որքան և աննորմալ լինեն դրա պայմանները, մեղ կարող է շատ բան սովորցնել: Իբրեւ տարեկային շարժում, այդ կռիւը յաճախ ընթանում է հակառակ բոլոր ընդունուած սուսնդութիւններին, սակայն այնուամենայնիւ անհրաժեշտ է որոշել թէ ի՞նչը պէտք է բացառապէս այդ անսովոր պայմաննե-րին վերադրել և ի՞նչ նպատակայարմար է կամ հնարաւոր է միմիայն այդ իսկ պայմաններում:

Ուրիշները արդէն մասնանիշ են արել մի կողմի վրայ, այդ այն է որ ուսաց քաղաքական գործադուլը հէնց սկզբից վայելում էր բուրժուական դասակարգերի չափազանց համա-կրանքը: Արդեօք երկար կը տևի այդ համակրանքը—դա այլ հարց է: Արդէն նշաններ կան, որ այդ համակրանքը տեղ տեղ նուազում է: Սակայն կարելի է նշանակել և մի այլ կողմ. ուսւ բանուորների առջև մի կողմից կանգնած է միանդամայն վար-կազուրկ ու թուլացած պետական իշխանութիւնը, իսկ միւս կողմից՝ կազմակերպութիւնից և հմուտ ղեկավարներից բոլորովին զուրկ բուրժուազիան: Ռուսաստանի ներկայ դրութիւնը —դա համարեա կատարեալ անիշխանութեան մի դրութիւն է: Բոլորն էլ զիտակցում են որ հին ինքնակալութիւնը այլևս պիտանի չէ, սակայն ոչ ոք չգիտէ թէ ի՞նչ պէտք է փոխարի-նի նրան, ինչ կը փոխարինի: Ոչ ոք չի հաւատում այն բանին ինչ որ գոյութիւն ունի, սակայն ոչ ոք էլ չգիտէ թէ ի՞նչ կը լինի իսկոյն: Թէ այդ մերձաւոր ապագան Ռուսաստանի տըն-տեսական կառուցուածքի (ստրուկտուր) և կուլտուրական դար-գացման պայմաններում չի կարող լինել սոցիալիստական հա-սարակութիւն, այդ բանի մէջ սկի չեն էլ երկրայում ուսւ սո-

ցիալիստների մեծ մասը, հէնց Բողա Լիւքսեմբուրգն էլ է այդ ընդունում: Բայց եթէ ոչ սոցիալիզմը, ուրիշ ի՞նչ: Ո՞ր կուսակցութիւնը նախ և առաջ կը կանգնի կառավարութեան գլուխը: Այդ ոչ որ չի կարող դուշակել: Ամէն բան կարող է պատահել, բայց ոչինչ չի կարելի տեսլ վստահօրէն:

Թէ այդ դրութեան մէջ ինչպէս կը սկսի գործել պետական հին ապարարտը—դժուար է երեւակայել, մանաւանդ եթէ յիշել որ նա բաղկացած է մի չինովնիկութիւնից, որ երբէք աչքի չի ընկել պարտականութեան գիտակցութեան առանձին ամբողջեամբ և միայն այն պատճառով էր պատրաստակամութեամբ հպատակուած բարձրագոյն իշխանութեան, որ այնտեղ նա տեսնում էր երկաթէ բռունցք: Իր առջև չտեսնելով այդ երկաթէ բռունցքը ուստի չինովնիկութիւնը կորցնում է իր բռնակիւք ընթացքի ուղեցոյցը: Այդ է պատճառը այն բաղմաթիւ դէպքերի, երբ մասնայի առջև պոլիցիականները ընկճուել անձնատուր են եղել: Խնչպէս այդ պոլիցիականները մաքառեն մասնայի դէմ, երբ նրանք հաւատացած չեն թէ նաեւ վաղը կառավարութիւնը նրանց մէջքում պինդ կանգնած կը լինի և կը պաշտպանի իրանց, կարող կը լինի իրանց պաշտպանել Ռուսաստանի շատ քաղաքներում այժմ իրապէս տիրապետում է մի տեսակ բռունցքի իրաւունքը. իւրաքանչիւրը անում է, ինչ որ ցանկանում է և հասարակական կեանքը, որ չափով նա առհասարակ շարունակում է հին ձեով գործել, գոյութիւն ունի միայն սովորութեան վրայ յենուելով:

Այդպիսով քաղաքական գործադուլը Ռուսաստանում դառնել է համարեա առօրեայ երեոյթ, բայց դրա հետ միասին թուլանում է և նրա ազդեցութիւնը: Պոլիտիկայի մէջ ամեն բան մաշում է, ամենասրածայր նիզակներն էլ ժամանակի հետ բթանում են: Երբ Ֆրանսիական յեղափոխութեան ժամանակ ահարեկման (տերրոր) միջոցով սարսափեցնելու և վախեցնելու սխտեմը հասաւ իր զարգացման զագաթնակէտին—նա դադարեց երկիւղ ազդել: Այդ սխտեմի կողմնակիցները իրանք յոգնեցին, և գիլեօտինան, եթէ կարելի է այդպէս ասել, ձանձրացրեց նրանց: Ջդերը բթացան, մարդիկ համակուեցան մի տեսակ ֆատալիզմով: Միայն թերմիգորը ¹⁾ մտքեց նոր գըրգիտ, բայց այդ յեղաշրջումը յեղափոխութեան թուլանալն էր արդէն ցոյց տալիս:

¹⁾ 1794 թ. յուլիսի 27, երբ ընկաւ յեղափոխութեան բռնակալ Բոքապիեռը և վերջ տրուեց նրա յարուցած կատաղի տերրորներին:

Ո՞ւմ գէժ է ուղղութեամբ քաղաքական գործադուլը: Կառավարութեան գէժ: Ո՞ւմ է նա հարուածում: Մասամբ կառավարութիւնը, բայց առաւել ևս մեծ չափով և բուրժուական հասարակութիւնը, ապա ուրեմն միջնորդաբար և բանուորութիւնը: Դրանով արդէն ասուած է որ քաղաքական գործադուլը կարող է յաջողութիւն ունենալ միմիայն որոշ պայմաններում, այն է. երբ գործադուլը բանուորները անում են հասարակութեան կամ նրա գերակշռող մասի հետ միասին կամ երբ բանուորները այնքան ոյժ ունին որ կարող են ստիպել որ թէ հասարակութիւնը և թէ կառավարութիւնը հպատակուին իրանց: Այդ ալ տերնատիվի վրայ է յենում այժմ ուսական յեղափոխութեան վիճակը, որքանով նա որոշում է բանուորների մասնակցութեամբ: Կառավարութիւնը ընտրել է սպասողական դեր: Նա ցանկալի է համարում որ դեռ մինչև Դուռայի բացումը կատարուի այն, ինչ որ եղաւ Ֆրանսիայում միայն ազգային ժողովի բացումից յետոյ: Քաղաքական գործադուլի գրաւչութիւնը կը թուլանայ, հաւատը գէպի նրա ստեղծագործական ոյժը կը կորուսուի և հետաքրքրութիւնը գէպի նա կը բխանայ: Հետևից ղժուար է վճռել թէ այգպիսի տակտիկան որքան աջողութիւն կ'ունենայ: Սակայն, ըստ երևոյթին, ազգային ներկայացուցչութեան յետաձգումը յեղափոխական ոյժերի լուրջ կորուստ է, եռանդի ահագին սլաշարի մսխում:

Ֆրանսիայում ազգային ժողովի գործունէութեան ասաջին ամիսներից յետոյ նկատելի էր անսասական բաւական խոշոր կենդանութիւն, ազգային ներկայացուցչութեան ձեռք առած ազատական միջոցները արդասաւոր կերպով ազդեցին առևտրի և արդիւնագործութեան վրայ, բարձրացան նախաձեռնութիւնը և վարկը: Ռուսաստանում մենք հակառակն ենք տեսնում. առևտրի և արդիւնագործութեան մէջ աւելի և աւելի մեծ դադար վարկի և նախաձեռնութեան աւելի դօրեղ անկում: Ով է կարող այգպիսի պայմաններում աւելի երկար գիմանալ—ինքնակալութիւնը թէ գեռւս ընդդիմադիր բուրժուադիայի լայն մասսան, դրանից է կախուած լինելու կռուի մերձաւոր ելքը:

Այդ բոլորից երևում է թէ որքան հեշտ է սխալուել մասնակալից Ռուսաստանի քաղաքական գործադուլի նշանակութիւնը գնահատելիս: Օրէց օր կարող է փոխուել այդ նշանակութիւնը: Այն հեշտութիւնը որով այդ գործադուլները կալուածում են, այն յանկարծակիութիւնը, որով երբեմն նրանք ծագում են—միայն մոմենտի ընդհանուր ընդորշում են տալիս, բայց չեն կարող ծառայել իբրեւ չափ բանուորական դասակարգի սեփական ոյժերի, այլ աւելի շուտ միայն նշան են

միւս դասակարգերի և կառավարական իշխանութեան ժամանակաւոր թուլութեան և անվճռողականութեան:

Եթէ արդէն անպատճառ հզրակացութիւն անել քաղաքական գործադուլի նշանակութեան մասին, գուցէ կարելի լինի միայն ասել թէ այժմ Ռուսաստանում տիրող նման պայմաններում ամեն տեղ հեշտութեամբ էտրելի կը լինէր յայտարարել այդպիսի գործադուլներ և թէ նրանք ամենուրեք նոյնպիսի արձագանգ կը գտնէին: Իսկ վերջնական ազդեցութեան մասին ոչինչ չի կարելի ասել, որովհետեւ դեռ զժուար է տեսնել որտեղ են Ռուսաստանում այժմեան գործադուլների սահմանները: Նրանից որ ծագող գործադուլներից մի քանիսը շատ կարճ ժամանակ անց պէտք է դադարեն, կարելի է միայն հզրակացնել որ այդ սահմանները անկասկած գոյութիւն ունեն: Եւ ի նչպէս կարող է այլ կերպ լինել: Մենք գիտենք թէ ինչ ահագին միջոցներ է պահանջում իւրաքանչիւր երկարող գործադուլը հէնց լոկ գործադուլ անողներին քիչ-միջ սովից՝ պաշտպանելու համար: Մինչդեռ վատ կազմակերպուած և վատ վարձատրուող ոռւս բանուորների բազմութիւնը ուղղակի սեփական ոչ մի աղբիւր կամ բեռսուրս չունի: Տարածուած և երկարատեւ գործադուլի դէպքում նրանց առջև երկու աղբիւր կայ. լայն չափերով միւս հասարակական դասակարգերի կողմից յօժարեալ ամօսկցութիւնը կամ — խանութների ջարդ ու թալանը և այլն:

Սակայն վերջին միջոցը երկար ժամանակով չի օգնիլ, իսկ առաջինը ենթարկում է գործադուլը հասարակութեան միւս դասակարգերի բարի կամքին, այսինքն հնարաւոր է վարձնում միայն այն դէպքում և այն չափով, որ չափով գործադուլը ծառայում է միւս դասակարգերի նպատակներին:

Սակայն այդպիսի կամ նման պայմանների մասին, որոնք այժմ տիրում են Ռուսաստանում, Գերմանիան հարկ չունի ծանրանալ: Չնայած մեր «բարձր շրջանների» կողմից դէպի դանդաղ անակնկալները ունեցած բոլոր հակումներին, կարելի է ամենամեծ անհաւանականութիւն համարել այնպիսի մի պատերազմ, որ նոյն չափով ուժասպառ անէր գերմանական կայսրութեան ոյժերը, ինչ չափով ոռւս-ճապոնականը՝ Ռուսաստանի ոյժերը, և նոյն չափով անժողովրդական լինէր: Հէնց միայն քաղ. կուսակցութիւնների և կուսակցական կեանքի զարգացումը ապահովում է Գերմանիան ոռւսականի նման պայմանների վրահատումից: Եթէ Ռուսաստանում վաղուց ի վեր գոյութիւն ունենային կազմակերպուած կուսակցութիւններ և կուսակցական պայքար, ինչպէս այդ մշտական երեոյթ է դարձել Գերմանիայում, այնտեղ էլ բանը հազիւ թէ այդ տեսակ

անիշխանութեան հասնէր: Արտոլիւտիզմի (միահեծանութեան) քամակում միշտ կանգնած է քաօսը: Նրա ստեղծած արուեստական կարգը կործանւում է արտոլիւտիզմի հետ միասին: Այդ պատճառով ոչ առանց հիմքի ազատութիւնը անուանուած էր պահպանողական գործօն: Որքան մի երկիր աւելի մեծ քաղաքական ազատութիւն է վայելում, այնքան աւելի զերծ է նա խոշոր քաղաքական ընդհարումներից: Իհարկէ, պրուսականացած Գերմանիան դեռ շատ հեռու է՝ քաղաքականապէս ազատ երկիր լինելուց: Նրա մէջ հէնց միայն այնքան ազատութիւն կայ, որքան անհրաժեշտ է քաղաքական կուսակցութիւնների զարգացման համար: Եւ եթէ կատարեալ իրաւունքով կարելի է ասել որ՝ եթէ Գերմանիան ազատ երկիր լինէր, նրա քաղաքական կուսակցութիւնները շատ կողմերից այլ կերպարանք կ'ունենային, բայց և այնպէս՝ կայսրութեան մէջ գոյութիւն ունեցող ընդհանուր ընտրողական իրաւունքը այն ազդեցութիւնը ունեցաւ, որ կուսակցութիւնները աւելի յարմարուեցան ժամանակակից ողջիալական կռուին, քան այդ հնարաւոր կը լինէր, օրինակ, Պրուսիայի երեք-չասեան ընտրողական սխտեմի ժամանակ: Մշուշապատութիւնը—գա մի պակասութիւն է, որի համար ամենից քիչ կարելի է մեղադրել զերմանական կուսակցութիւնները: Յամենայն դէպս մեր կուսակցութիւնները ոչ մի կերպ չի կարելի համեմատել այն քաօսի հետ, որ ընտրոշ է Ռուսաստանի ներկայ զրութեան համար: Եւ նմանապէս նաև մեր պետութիւնը բոլորովին այլ կերպարանք ունի, քան ռուսականը: Մեր բիւրօկրատիան չի կարելի, իհարկէ, մինչ երկինք բարձրացնել, սակայն յամենայն դէպս նա բոլորովին այլ տեսակի է, քան ռուսականը: Մերոնց տրադիցիաները բոլորովին այլ են, և շատ յատկութիւններ, որոնք չափազանց թոյլ են զարգացած ռուս չինովնիկի մէջ, մերոնց մէջ, գուցէ, չափազանց են զարգացած: Գերմանացին—բռնածին պաշտօնեայ է, և ինչ հաւատքի էլ է նա լինում է լինի, բայց պետութեան նա հաւատում է: Մեր առջև՝ Գերմանիայում կուռ շարկապուած պետական օրգանիզմ կայ, որ դեռ կարող է փստա՞ լինել իր պաշտօնականների հաւատարմութեան:

Այդպիսի մի պետական օրգանիզմ, լաւ զարգացած քաղաքական կուսակցութիւններ, (որոնք եթէ ոչ միշտ ճշտութեամբ գիտեն, թէ ինչ են ցանկանում, յամենայն դէպս պարզ պիտակցում են թէ ինչ իրանք չեն կամենում), ձեռնարկուների համեմատաբար լաւ, իսկ արդիւնաբերութեան որոշ ճիւղերում նոյնիսկ չափազանց լաւ կազմակերպութիւնը,—այդ բոլորը այնպիսի հանգամանքներ են, որոնք մեզանում պահանջում են բա-

դաքական գործադուլի հարցի նկատմամբ բոլորովին այլ վերաբերմունք, քան ներքնապէս խոր կերպով քայքայուած և սոսանուած Ռուսաստանում. այդ չտեսնելու համար հարկաւոր է մանուկի միամտութիւն կամ թուղթ խաղացողի թիթեամտութիւն:

Իրաւ է, մեր բանուորական դատակարգը շատ աւելի զօրեղ, անհամեմատ աւելի լաւ է կազմակերպուած և հոգեպէս աւելի բարձր է կանգնած. և նրա մասին առանց չափազանցութեան կարելի է ասել թէ յեղափոխական գրութեան մէջ նա անպարտելի կը լինէր: Սակայն յեղափոխական գրութիւն գոյութիւն չունի, և այդ չես կարող ստեղծել հրամայելով, ինչպէս և քաղաքական գործադուլով: Այդ գործադուլի իրրե հետեանք կարող է առաջ գալ և յեղափոխական գրութիւն, սակայն գուշակել այդ չի կարելի, եթէ ամբողջ մթնոլորտը առաջուց չի տոգորուած յեղափոխական էլեքտրականութեամբ, ինչպէս այդ տեղի ունէր Պետերբուրգում: Բայց չէ որ Գերմանիայում դրա նմանի անունն էլ չկայ: Ծիշտ է, խմորումը նկատուած է հասարակութեան և այլ խաւերում, բանուորական դատակարգից զատ ոգին մուտք է գործում նաև այնպիսի շրջաններ, ուր անկարելի էր սպասել, ճիշտ է և այն որ մանր պաշտօնեաների մէջ (որոնց հաւատարմութեան վրայ է վերջի վերջոյ հաստատուած պետական ամբողջ շէնքը) օրէցօր աճում է համակրանքը դէպի սոցիալ-դեմոկրատիան, սակայն համակրանքի և ներգործական կողմնադնութեան մէջ,—ինչպէս եղաւ մեր աչքերի առջև Ռուսաստանում,—անագին տարբերութիւն կայ: Ընդհանուր գործադուլի ժամանակ բանուորները Գերմանիայում կարող են յոյս դնել միմիայն իրանց սեփական ոյժերի վրայ:

III

Եւ այնուամենայնիւ, կարող են հարց տալ ինձ, զուքարողում ես քաղաքական գործադուլ: Այո, սակայն միայն որոշ դէպքի և որոշ պայմանների ներկայութեամբ: Ես բարոգում եմ ընդ. բազ. գործադուլ իբրեւ բանուորականութեան կամքի հրգօր արտայայտութիւն, երբ նրանից ուղում են խլիկ նրան պատկանող կարևոր իրաւունքներ կամ երբ նա այլևս անկարող է ապրել առանց այս կամ այն դեռ չնուճած իրաւունքի, բայց՝ ոչ իբրեւ յեղափոխական մի խաղ: Իբրեւ անհրաժեշտ միջոց բանուորականութեան, երբ նրա ձեռքում եղած մաքառման միջոցները բաւականաչափ չեն, սակայն ոչ իբրեւ յեղափոխա-

կան բռնանալով: Ահա որտեղ է կարեւոր տարբերութիւնը, որ բաժանում է ինձ, ինչպէս և Ֆ.-էլմին և ուրիշներին, քաղաքական գործադուլի նորագոյն ադիտատորների մի մասից: Ես չեմ հաւատում մի քաղաքական գործադուլի, որին իբրեւ նախարան պէտք է ծառայի՝ ամբողջ հասարակութեան պատեւալով յայտարարելը, պարլամենտական կոուլի և պրոֆեսսիօնէլ շարժման ոչնչացումը, եւ ուղղակի այգալիսի գործադուլ համարում եմ դատապարտելի և կորստաբեր: Եթէ այգալիսի պրոպագանդը տարածւում է bona fide, այդ դէպքում նա սպառնում է բանուորներին այնպիսի ձեռնարկութեան մէջ գցել, որ իրերէ ներկայ զրութեամբ խոստանում է միայն խոշոր պարտութիւն, որ իր կողմից անբարոյականացնող ու կազմալրող կերպով կ'ազդէ: Նա ընդգրկմադրութիւն է նախաստեղծում ամբողջ բուրժուական հասարակութեան կողմից, որ դեռ մեծ ոյժ ունի, որովհետեւ նրա յետեւից կանգնած է ամբողջ պետական ապարատը և անտարբերները ու բթամիտները վերջապահ զուգը: Իսկ եթէ նրանք, որոնք քարոզելով տարածում են մասսային քաղաքական գործադուլներ և իրանք չեն մտածում լրջօրէն զրանց իրագործման մասին—այն ժամանակ զրանք գիտութեամբ կամ անգիտութեամբ կեղծ խաղք են խաղում այդ բաւի ամենալատ իմաստով: Մի ցնորքի համար նրանք վարկաբեկ են անում քաղաքական գործադուլի այն ձեւը, որ հնարաւոր է և այժմ և կարող է անհրաժեշտութիւն դառնալ:

Քաղաքական գործադուլը, եթէ նա յեղափոխութիւն չի նշանակում, պէտք է գործադուլի միայն իբրեւ կոչ խղճի առաջ, իբրեւ միջոց արթնեցնելու արդարութեան բնած զգացմունքը: Այդ գործադուլի միջոցով հասարակութիւնը սովամահ. անելու միտքը բոլորից արդէն սխալ է ճանաչուած: Նա միայն—սնտեսական գործիք է բարոյական (էթիկ) նպատակների համար: Եւ դիտեմ որ այդ ասելով բիսկ եմ անում բողոք յարուցել և այն էլ ոչ միայն այն խմբակի կողմից, որ երեակայում է կամ ներկայացնում իրան իբր դասակարգային կոուլի արածնեալ պաշտպան: Դժբաղդաբար բանը այնտեղ է հասել որ դասակարգային կուլը լուսաւորութեան միջոցից դառել է խաւարեցնելու գործիք: Ի՞նչպէս է կարող, ասում են, դասակարգային ռազմիկը էթիկ զգացմունքների կոչ անել: Իրաւ է, Մարքս, Լասոալ վկայ էին կանչում էթիկան, իրաւ է մենք էլ ենք այգալէս անում ընտրողական պայքարի ժամանակ, պարլամենտում, ամեն տեսակ դէպքերում, միայն թէ գրա մասին խօսել պէտք չէ: Թէ ոչ յանցանք կը գործեն նոր մաքրուած վարդապետութեան դէմ...

Սակայն ես չեմ ուզում վերջացնել այնպիսի տարածայ-

նութեամբ: Թէև քաղաքական գործադուլը նախ և առաջ խիղճ դարթեցնող կոչնակի նշանակութիւն ունի, բայց ժամանակին և կանոնաւոր կազմակերպուած, այսինքն այն ժամանակ, երբ զրդուածը իսկապէս խոր կերպով տիրել է բանուոր դասին, երբ բանուորներն լցուած են իրաւունքի համար կռուելու այն զղացմունքով, որ բարձրացնում է մարդուն առօրեայ մանր հոգսերից շատ վեր, գործադուլը կարող է նմանապէս ծառայել իբրեւ մէնէ, թերեւ: Իսկ ռբ մաքառումն է կարող մեր օրերում բանուորի համար աւելի մեծ նշանակութիւն ունենալ, քան ընտրողական իրաւունքների համար վարած կռիւր: Իսկ ընտրողական իրաւունքը միթէ իրականապէս սոցիալական յեղափոխութիւն չէ, շահագործումից աշխատանքի ազատագրութիւն չէ:

Բոմանտիկ է նա, ով չի ուզում այդ տեսնել: Ընտրողական իրաւունքը և պարլամենտական գործունէութիւնը, հէնց նրա համար որ զրանց ազդեցութիւնը մի օրում չի արտայայտուում, որ նրանք չեն աւերում օրէնքները և իրաւունքները ձեռք չեն բերում բռնութեամբ, շատերին թւում են ջնչին՝ քաղաքական յեղափոխութեան համեմատութեամբ: Սակայն իսկապէս ընդհանուր ընտրողական իրաւունքի վրայ յենուած պարլամենտարիզմը, տնտեսապէս սոսաջադիմող հասարակութիւնների մէջ,—ինչպիսիների հետ մենք այժմ գործ ունենք,—ամենուուղիղ միջոցն է՝ առանց արիւնհեղութեան, խնայելով կեանքը, առաջացնել յեղաշրջում, որ հին ժամանակներում ամբողջ սերունդների արիւնահեղ և կործանիչ կռիւների զնոփն էր կատարում: Պարլամենտի համար և պարլամենտում կռիւը—զաօրինական ձևերի մէջ պարփակուած ու մեր կուտուրական հասկացողութիւններին համապատասխանող անդադրում օրգանական յեղափոխութիւն է, նա ամենաբարձր ձևն է դասակարգային կռուի: Եւ այդ պատճառով քաղաքական գործադուլը, որի նըպատակն է՝ ընտրողական իրաւունքի ապահովումը, մի գործէ, որի անունից բանուորները կարող են աջողութեամբ դիմում անել ոչ միայն իրանց ընկերների դասակարգային գիտակցութեան, այլ և միւս դասակարգերի արդարադատութեան և խեղահասութեան:

Է. Բերնշտայն

Ք Ա Ջ Ե Ր Ի Ն

Մուս սարերից սաւառնեց քամին,
Դրօշակը մեր հպարտ ծրփծրփաց.
Տեսէք, դաշտերից կու գայ թշնամին,—
Սրբագան կռուի կոշը որոտաց:
Է՛յ, հայ ախպրտիք, եղջիւր հնչեցէք,
Իջէք ժայռերից, անյաղթ արծիւներ.
Սարերից պոսթկած հուր ու ջրի պէս
Թափուեցէք ստոր դիւշմանի գլխով.—
Նա— մեր դրացին, և նամարդ, և չար,
Գիշերը գողտուկ ելաւ մեզ վրայ.
Ու մեր թիկունքից՝ ծածուկ, զալսնարար
Սողաց օձի պէս, ելաւ մեզ վրայ.
Ջարդեցէք, ջնխէք էլ նամարդ օձին,
Որին մենք, աւանդ, հազար տարինէր—
Տաքացրեցինք մեր ազնիւ ծոցին
Հազար տարինէր, հազար տարինէր:
Նա մեր արիւնր խմեց ու ծրծեց,
Բայց համբերեցինք ուղիղ սրբի պէս.
Մենք խրատեցինք, իսկ նա մեզ ծեծեց,
Բայց համբուրեցինք նրան աղբօր պէս...

Զան, աղիւ Արսղ, ի՞նչպէս դու հիմա
 Մեր վառ արիւնսով կարմիր ես կապէ.
 Մեզ ի՞նչ—ամօթից թոյ նա սեանայ,
 Ո՛վ ճառել գիտէ, կռուել չ'գիտէ:
 Վառ, կարմիր հագիր, դո՛ւ հայ-ժողովուրդ,
 Եւ սուրդ շարժէ, քեզ ճանապարհ բաց.
 Այս աշխարհի մէջ սուրն է միշտ կարող—
 Կտրիր ու տիրիր—անյաղթ, հզօր կաց:
 Եւ ոտքդ ամուր դու խփիր երկրին,
 Հողիդ ու տանդ տէրը դուն եղիր,
 Է՛յ, դո՛ւ արեւի ճամբորդ վաղեմի,
 Սրով, գօտէպինդ և յառաջ քայլիր.
 Անյողողդ գնա դէպի լոյսն—արեւ,
 Եւ ազգերն ամեն, յարգանքի նշան,
 Յեաշյեստ զնալով և տալով բարեւ
 Ազատ, տնարդել քեզ ճամբայ կը տան...

Ա. Խառնակեան

8 յունուարի 1906.

Ալեքսանդրոպոլ

ՔՆՆԵՐԵՍՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԵՏԵՆԵԽՈՍՈՒԹԻՒՆ

Առաջնայր «ԼՂ»-ի ծիծաղը», Թիֆլիս, 1905 թ. դ. 1 ր.:

Մեր ընթերցողներին ծանօթ է հեղինակի անունը, որի պատմութեամբով է սկսում և այս համարը: Առանձաբը իր գրական գործունէութիւնը սկսեց և զարգացրեց հէնց այս էջերում. բնականաբար գրել նրա մասին չենք կարող այն գովեստներով, որոնց նա արժանի է: Հինգ տարիների ընթացքում նրա գրած պատմութեանքները այժմ լոյս են տեսնում—ժողովուած մի հատորիկում (200 էրես), ունենալով «յառաջարանի տեղ» Վշտի ծիծաղ փոքրիկ պատմութեամբը...

Լենքթիմուրը գրաւել էր Սերաստիան երկար զիւարկութիւնից յետոյ և փորձում էր ամեն տեսակ զիւարկին հնարքներով հանգստացնել իր քէնը: Նա վերջ ի վերջոյ այնպիսի զիւարկին վրիժառութիւններ է հնարում որ քաղաքում ողջ մնացածները վշտից և տանջանքներից խելագարւում են և սկսում փողերով և թմբուկներով փողոցներն ընկած երգել, պարել ու խնդալ... «Լշտի ծիծաղ» են իսկապէս Առանձաբի և միւս պատմութեանքները, որոնց մէջ իրական գոյներով են նկարագրւում թիւրքահայկական սոսկալի կացութիւնը: Առանձաբի յումորի, ծիծաղի, հեգնութեան տակ դժուար չէ նկատել թագնուած արցունքներ...

Թուղթը և ապագրութիւնը շքեղ են. ցանկալի է որ մեր ընթերցող հասարակութիւնը այս վշտի օրերին «Լշտի ծիծաղով» էլ հետաքրքրուէր, հայութեան վէրքերն ու ցաւերը աշխարհագրական սահմաններ չեն ճանաչում և մեր կովկասահայերիս ներկայ կացութիւնը ջնջեց և այն տարբերութիւնը սահմանի երկու կողմերում որ մի ժամանակ չափազանց մեծ էր համարւում...

Les Oberlé, pièce en cinq actes, par. M. Edmond Haraucourt, D'après le roman de M. René Bazin, de l'Académie française.

Այս համարում վերջանում է Ռենէ Բազէնի «Օբերլէներ» վէպի հայերէն թարգմանութիւնը: Էլզասի տրագիկ դրութիւնը, գերմանա-ֆրանսիական յարարերութիւնները այդտեղ, հին և նոր սերունդի պայքարը այդ հետաքրքրական վայրում, նրա հրաշալի բնութեան նկարագիրը—աչքի ընկնող տաղանդով է կատարել հեղինակը, որ ֆրանսիական ակադեմիայի անդամ է: Բազէնի այդ վէպը այնքան աչքի ընկնող գործ էր ֆրանսիական գրական կեանքում, որ նշանաւոր էդմոնդ Հարօկուրը շտապել է «Օբերլէները» վերածել դրամայի:

Մենք ստացել ենք «L' Illustration Théâtrale»-ի հրատարակութեամբ, փառաւոր պատկերներով զարդարուած այդ (5 գործ.) դրաման, որի ներկայացումը Պարիզում մեծ դովասանքներով է ընդունել ֆրանսիական կրիտիկան: Եթէ մեր իրականութեան պայմանները այնքան ցաւալի չլինէին՝ կարելի էր յանձնարարել մեր թատերասէրներին ուշադրութիւնը այդ նոր պիէսը:

*

ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ

- 1) Վարդան Քամախանյ, Վրէժ, հատոր Ա. 1, Վառնա, գ. 504.
- 2) Իվան Վազօֆ, Լուծին տակ, վէպ պոուկար ասպետաժրական կեանքէ, արտատպ. «Զայն Հայրենեաց»-էն: 1906 թ., Պոսթոն:
- 3) Ս. Վ. Արդութեան-Երկայնարազուկ, «Մանկապարտէզ», Թիֆլիս, 1906 թ. գ. 3 ր.:
- 4) Ն. Լալայեանյ, «Արդարութեան նշանակութիւնը կեանքի մէջ», 1 ընդհանուր դատողութիւններ, Թիֆլիս 1906 թ. գ. 10 կողմ:
- 5) Les Oberlé, pièce en 5 actes, par M. Edmand Haraucourt, d'après le roman de M. René Bazin de l'Académie française:
- 6) Առանձար, «Վշտի ծիծաղը», Թիֆլիս, 1905, գ. 1 ր.:
- 7) Բժշ. Վահան Արծրունի, «Վարակիչ հիւանդութիւնները և նրանց թոյնը», պատկերազարդ, Թիֆլիզ, 1902, գ. 15 կ.
- 8) Մ. Մինասեան, «Բնաշրջականի մը ներշնչումները», 1905 թ. Բոստոն:
- 9) Դոկտ. Փաշայեան, «Ընդարձակ զպրօցական ասողջապահութիւն» 20, 24, 25 և 26 թերթերը, իսկ 19, 21, 22, 23 թ. թ. չենք ստացել. երեի կորել են ճանապարհին: Այդ օգտակար հրատարակութեան ժամին խօսել ենք անցեալ տարի: Արժէ որ մեր բոլոր զպրօցները ձեռք բերեն այդ գիրքը:

ԴԵՌԱՀԱՄԱՆԵՐՆ ԻՆՉ ԿԱՐԴԱՆ *)

(Յով. Տէր-Միրաքեանի)

Մի րանի խօսք:

«Ինուանները ազատ ընթերցանութիւնը» գրուածքս հրատարակեցի 1898 թուականին մեր գալուցիների փակման առիթով, իսկ այժմ նոյն նպատակին ծառայող այս նոր աշխատութիւնս հրատարակում եմ նոյն գալուցիների վերաբացման առիթով: Այն ժամանակ գրախօսուած, ըստ հասակների դասաւորած ընթերցանութեան գրքեր առաջարկելով հայ ծնողներին՝ ցանկացայ նպաստած լինել մայրենի գրաւոր լեզուի պահպանման գեղահաս սերնդի մէջ ընտանիքում: Բայց ցաւօք սրտի պիտի ասեմ, որ հայ ծնողներից քչերը կամեցան օգուտ քաղել այն գրուածքից, որ թիթե աշխատութեամբ դուրս չէր եկել: Մեր մանաւանդ մանկական գրքերի թարգմանիչներին, փոխադրիչներին ու հեղինակներին էլ մի ուղեցոյց տալու համար՝ նախ յատկապէս ուսումնասիրեցի ժամանակական գրական ու մանկավարժական պահանջները այս կարգի գրուածքների նկատմամբ: Ապա այս երկու գիտութեանց կողմից գրուած պահանջների համեմատելով ինքեան կէտերը գտնելով՝ այդ որոշ տեսակէտներով քննութեան առայ փերոյիչեալ գրացուցակի գրքերը ըստ արժէքի ու հասակի և այսպէս կազմեցի «189 յանձնարարելի ու մերժելի գրքերի ցուցակը»:

Այս՝ հայութեան տալիսապալից և միևնոյն ժամանակ խորհրդաւոր օրերին, նրա երկունքի ծանր օրերին, երբ վերածընւում է հայկական դպրոցը, առանց վարանմունքի նորից ձեռք առայ այս կարևոր խնդիրը: Այս գրուածքս յատկապէս նուիրուած է գրացուցակին: Այս անգամ լրացրի ու կատարելագործեցի գրքիս երկրորդ մասը՝ գրացուցակը՝ առաջին ցուցակի գրքերի բովանդակութեան մասին էլ 148 նորերի հետ աւելի

*) Մեր գալուցիների վերաբացման առիթով աւելորդ չենք համարում տալ մեր գրականութեան մէջ եղած գրքերի վերգնահատումը, որպէսզի գատարարակներն ու ծնողները, ունենալով մի ուղեցոյց, գիտակցօրէն կատարեն ընթերցանութեան գրքերի ընտրութիւնը: Ծ. Պմբ.

Յունուար, 1906.

մանրամասն տեղեկութիւններ տալով: Այստեղ միայն կը յիշեմ
այն կէտերը, որոնք արժամուել են առաջին գրեւածքումս:
Եւ ի՞նչ մեր նորակազմ գործցական զործին ծառայող ուսու-
ցիչների մէջ այն խնդիրները հարցասիրութիւն առաջացնեն,
այն ժամանակ ես սէպուհ պարտականութիւն կը զգամ առկի-
նոր ու մանրամասն ուսումնասիրութեան արգասիք տալու նը-
րանց:

«Դեռահասների ազատ ընթերցանութիւնը» գրեւածքիս
200 էջերում արծարծուած են հետեւեալ գրական ու մանկա-
վարժական խնդիրները.

ա. Ազատ ընթերցանութեան ծագումը, ը. զարգացումը,
գ. նպատակը, զ. դեռահասների ու հասակաւորների մտքի ու
գգայմունքների և հետեւորար նաեւ պահանջների տարբերու-
թիւնը, ի. այս առանձնայատկութիւններից առաջացած տար-
բեր շրջանների ընթերցանութեան նիւթերի տեսակները, զ.
փոխադրութեան զանազան կերպերը, է. ազատ ընթերցանու-
թեան հետեւորների հետադատութիւնը, ը. գրքերի ընտրու-
թիւնը, թ. տարածումը և՝ վերջապէս ժ. աշխարհում խնդիր-
ների ազդեցությունն վերաբերեալ մատենախօսական տեղեկու-
թիւններ ինչ ինչ բացատրութիւններով: Թէ արդեօր մեր թարգ-
մանիչներն ու փոխադրիչները, որքան են հետաքրքրուել այս-
պիսի խնդիրներով և պարտականութիւն զգացել գրիչ ձեռք
առնելուց առաջ ուսումնասիրել այս խնդիրները, այդ ամենից
լաւ ցոյց կը տայ հրապարակում գոյութիւն ունեցող մանկա-
կան ընտիր, միջակ ու անպէտք գրքերի վիճակագրութիւնը:
Արժէ ուրեմն այստեղ թոյլ տալ, որ թուերը խօսին:

Վերոյիշեալ գրեւածքիս մէջ գրուած էր մի աղիւսակ, որ
ցոյց է տալիս, թէ մանկական գրականութիւնը մեզանում նախ
սկսուել է արեւմտեան հայերի մէջ 1828 թուականից և առաջ
գնացել առանց զգալի զարգացման ոչ որակի՝ և ոչ քանակի
կողմից: Այդ գրականութիւնը յետ է մնացել և 80-ական թուա-
կաններից առաջնութեան տեղը տուել է արեւելեան հայերիս
մանկական գրականութեանը, որ մանաւանդ շնորհիւ մեր Հրա-
տարակչական ընկերութեանը՝ հետզհետէ գէթ որոշ չափով
զարգացել է թէ՛ որակի և թէ՛ քանակի տեսակէտներով: Մեր
կովկասեան հայ Հրատարակչական ընկերութեան գործունէու-
թեան գաղափարուց յետոյ՝ մասնաւոր անհատներ ու փոքր ըն-
կերակցութիւններ ժողովրդական գրքերի հետ աշխատել են
հատարակել նաեւ դեռահասների համար գրքեր: Արդ տեսներ
թէ ինչ են ասում թուերը 1873—1899 և 1890—1905 երկու
շրջաններում հրատարակուած մանկական գրքերի մասին, ու-

բոնք զետեղուած են առաջին ու երկրորդ մասենախօսական գրացուցակներին մէջ: Մի ընդհանուր գաղափար կազմել տալու համար՝ գրախօսաւածս գրքերը 3 տեսակի բաժանեցի՝ ընդունելի, միջակ ու մերժելի: Ընդունելի գրքերի թուի մէջն են հին ցուցակիս 1873—1899 շրջանէն 80 հատ անպայման ընտիր գրքերը՝ մասնաւոր անձերի ու փոքր ընկերակցութեան հրատարակուած թիւերից և 30 հատ թիֆլիսի հայոց Հրատարակչական ընկերութեան հրատարակածներից և նոր ցուցակիս 1899—1905 շրջանից 42 անպայման ընտիր գրքերը:

	Ընդունելի	միջակ	մերժելի	Ընդհ. թ.
1873—1899	122	43	24	189
1899—1905	104	32	12	148
	226	75	36	337 **)

Բայց ընտիր գրքերի թիւը անհամեմատ աւելի պակաս էր լինէր, եթէ թ. Հ. Հ. ընկերութեան զազարումից յետոյ մեր երկու ժողովրդական գրող բժիշկները՝ պ. պ. Արծրոծնի և Բուգուդեան հայրին մեզ մի շարք իսկապէս ժողովրդական առողջապահական ու մասամբ բնախօսական-գոստիարակչական օգտակար գրուածքներ: Նոյն գովեստով ցաւօք սրտի չեմ կարող խօսել թիֆլիսում գործող մի խումր կանանց մասնաւոր ընկերակցութեան հրատարակած գրքերի մասին «Նուէր մանուկներին» մակագրութեամբ: Որքան որ նյս համեստ ընկերակցութիւնը մեղուաշան աշխատութեամբ գործում է, նոյրքան լուրջ վերաբերմունք թարգմանելի նիւթերի ընտրութեան նկատմամբ եւ չկարողացայ տեսնել նրա գործունէութեան մէջ ¹⁾: Այս ընկերակցութիւնը ակներեւ կերպով երեւան է հանում մի միտում աւելի թարգմանել կին գրողների գրուածքներից: Ի հարկէ, բան չէինք ունենայ տեսնու, եթէ այդ ընտրութիւնները յաջող կատարուած լինէին:

Այստեղ պատենութիւն չունենալով այս մասին աւելի խօսելու՝ կը ցանկայի մասնացոյց անել *Что читать детям?* ¹⁾

*) Այլուրեհական կարգով և ըստ հասակների գոստարուած չեն № № 334—350, իսկ 338—350 վերոյիշեալ աղիւսակը կազմելուցս յետոյ եւս ստացել հրատարակչներից:

¹⁾ Պրախօսածս 21 զրբոյկներից (ընդամենը 23-էն հրատարակել) կէսը յաջող պէտք է համարել զոնէ իմ կարծիքով:

¹⁾ «Что читать детям?» Выпуск I Разборъ дѣтскихъ книгъ. Изд. Педагогическаго музея военно-уч. завед. въ СВВ. Отдѣлъ критики и библиографіи дѣтской литературы.

(Մանուկները ի՞նչ կարդան) հեղինակատոր գրուածքի մէջ արտայայտուած կարծիքները այն ուսուկին գրողների մասին, որոնցից որ վերոյիշեալ կանանց ընկերակցութիւնը գլխաւորապէս ընտրուած է թարգմանելի նիւթեր: Ինչպէս յայտնի է, հազուագիւտ են մանուկների համար գրող ընտիր հեղինակները, իսկ կին գրողների մէջ նաև այլ կուլտուրական երկրներում այգալիսիներին կարելի է միայն «մատով ցոյց տալ»: Այս տոբիթով կ'ուզէի ցանկութիւն յայտնել, որ մեր Թիֆլիսի Հ. Հ. ընկերութիւնը որքան կարելի է շուտ վերսկսէ իր գործունէութիւնը, միայն թէ աւելի լայն ծրագրով, ինչպէս որ խօսուեց անցեալ 1905 թ. ապրիլ ամսինախապատրաստական ժողովում: Մանկական գրականութիւնն էլ որոշ չափով կուլտուրայի արտայայտիչ պէտք է լինի, հետեաբար նրա մէջ յայտնի աեղ պէտք է ըսենն արուեստի, գեղարուեստի, արգիւնարերութեան և այլն վերաբերեալ գրքերը, սոցիալական տարրական գիտելիքներ և այլն: Բացի սրանից ցանկալի էր, որ այսուհետև այդ ծանրակշիւ գործի գլուխ անցնողների մէջ լինէին միշտ նաև այնպիսի անձեր, որոնց մէջ միացած են և առնչութեան մէջ գրուած գրական ու մանկավարժական հոյեցակէտները: Սկսնակ ու անփորձ թարգմանիչների գովելի ջանքերը գնահատելով հանդերձ խորհուրդ կը տայի այգալիսիներին այնքան էլ չշտապել գրականութեան ասպարէզը մանկելու համար: Կաւ գրքեր ընտրելը և մայրենի լեզուի ոգով թարգմանելը հեշտ բան է: Սկսնակները սեպուհ պարտականութիւն պէտք է գգան որեւէ գիրք թարգմանելուց առաջ՝ փորձնական թարգմանութիւնը հայերէնին հմուտ մարդկանց ցոյց տալու և ըստ այնմ վարուիլ: Ինչ վերաբերում է թարգմանելի գրքերի ընտրութեանը, բացի վերոյիշեալ սուսերէնի ուղեցոյցի, կան նաև ուրիշները. Что читать детям до школьного возраста ¹⁾ և այլն:

Դեռահասների համար հրատարակուած գրքերի որակի մասին խօսելուց յետոյ՝ անցնենք գրանց տեսլիներին և տեսնենք թէ գրախօսածս 337 գրքերից ըստ տեսակի որքանն են

¹⁾ «Родительский кружок» при Педаг. музее В. Н. З. СІІБ. Այս գրքոյի մէջ կայ նաև մի բաւականին մանրամասն տեսութիւն մանկական գրականութեան վերաբերեալ: «Դեռահասների ագատ ընթերցանութիւնը» գրուածքի 65—78 էջերում բացատրութիւններով հաղորդած աղբիւրներից գատ, կ'ուզէի Jugendchriften—Warte թերթի 1905 թ. № 9 մասնադոյց արած նոր հանգէսներից Die Jugendschrift և die Jugendbücherei գերմաներէն գիտեցող մեր թարգմանիչների ուշագրութեանը յանձնարարել: «Jugendschriften—Warte» 12 թերթիկի գինը՝ 1 մարք 20 պֆ.:

վերաբերում այս կամ այն հասակի ընթերցողներին: Որովհետեւ ամեն մի տեսակի գիրք որոշ չափով ներկայացուցիչներ չունէր, ուստի այս բոլորը միայն երկու բաժանմունքի վերաժեցի. ա. գլխավորապէս բեղետրիստական ու կենսագրական գրուածքները, Բ. բնագիտական, բնախօսական ու առողջապահական գրուածքները:

Ա. Բաժանմունքները

Բ. Բաժանմունքները

Հին գրացույց. Տար.	Նոր գրացույց. Տար.	Հին գրացույց. Տար.	Նոր գրացույց. Տար.
3—6=1	3—6=2	6—8=0	6—8=1
6—8=17	6—8=6	8—10=1	8—10=0
8—10=42	8—10=5	10—12=9	10—12=4
10—12=44	10—12=17	12—14=6	12—14=11
12—14=24	12—14=20	14—16=3	14—16=15
14—16=40	14—16=47		
16+ . =2	16— . =20		
170	117	19	31

Ազիւսակը ցոյց է տալիս, որ 14—16 ու աւելի հասակ ունեցողների համար վերջերս աւելի գրքեր են հրատարակուել: Իսկապէս տաժ՝ մեր դպրոցների փակումից յետոյ անմիջապէս զգալի եղաւ յատկապէս ժողովրդական գրքեր հրատարակելու տենդենցիան, և ահա՝ մեծ մասով այդ շարքից է, որ «առ ի չգոյէ» որոշ չափով նիւթեր եւ ընտրել աւելի հասունացածներէ համար: Պէտք է ասել, որ ժողովրդի համար յատկապէս հրատարակուած գրքերից որոշ տեսակէտներով մի այդպիսի ընտրութիւն անելը մեր պայմաններում այնքան էլ անպատեհ չէ՞տք է համարել: Ինչպէս որ ընտիր մանկական գիրքը հասակաւորին էլ հաճոյք կարող է պատճառել, այնպէս էլ հասակաւորի նմանօրինակ գիրքը՝ դեռահասին: Մանուկները շատ էլ չեն սիրում այնպիսի գրքեր, որոնց մէջ գործող անձերը միայն իրանց հասակակիցներն են: Նրանց համար առանձին հրապոյր տւին նոյն գրուածքները, որոնց մէջ մեծ ու փոքր իրար հետ յարաբերութեան մէջ են մտնում: Ոչ մանուկը և ոչ էլ ժողովրդի շրջանին պատկանող ընթերցողները սիրում չեն միտումաւոր յատկապէս նրանց համար որոշ «մաներներով» թխած գրքերը. հէնց որ նրանք վերահասու են լինում այդ բնագործ-

սիկ տենդենցիային, նրանց սիրտը պաղում է այդ գրքից 1)։

Այս աղիւսակը՝ մեր թարգմանիչներին ցոյց է տալիս, թէ որ հասակի ընթերցողներին համար և ինչպիսի գրքերի աւելի զգալի պակասութիւն է ղգացում։ Մի կէտի վրայ էլ կ'ուղէի նրանց ուշադրութիւնը դարձնել։ 3—6 տարեկանների համար կենդանական կեանքից վեր առաջ առակներ չունենք, չունենք հէքիաթներ, պատկերազրքեր, որպէսզի մայրերը նրանց համար կարգային, բացատրէին այդ նիւթերը։

Ես դիտաւորութիւն ունիմ այսուհետև գէթ տարէնը մէկ անգամ թերթիկներով գրացուցակներ հրատարակել առանց գրախօսական մասի և տարածել օրաթերթերի միջոցով ընտանիքներում Նոր Տարուայ նուիրատուութեանց առթիւ։ Ցանկալի էր, որ մեզանում շատանային պատկերազարդ, փառակազմ ընտիր գրքեր և աւելի հաստատուն սովորութիւն-դառնար փոխանակ այլ բաների այսպիսի գրքեր նուիրելը մանուկներին։

Այս առիթով կ'առաջարկէի մեր հեղինակներին, թարգմանիչներին ու փոխադրիչներին, որ եթէ կը ցանկային իրանց գրքերն էլ իմ ցուցակներումս մացրած տեսնել, կամ մի մի օրինակ ուղարկէին նրանցից կամ թէ չէ, հաղորդէին ինձ իրանց մանկական գրքերի անունները։

1

ԳԼԽԱՆՈՐԱԳԼԻՍ ԲԵԼԼԵՏՐԻՍԿԱՆՈՒ ԿԵՍՍԵՐԱՆԻՆ
ԳՐՈՒԱԾՔՆԵՐ

Ա. 3-6 տարեկան փոքրիկների համար։

1. Կարմիր գտակ։ Մանկական գրադարան №1. Հրատ. իշխանուհի Մ. Թումանեանցի։ Թիֆլիս 1896. 8 մեծադիր եր. պատկերազարդ։ Գինը 20 կոպ։

Գրիմ եղբայրների յայտնի հէքիաթի շատ համառօտածն է։ Յարմար է անգրագէտ փոքրիկներին կարգալու համար։ Կարող է նպատակի ծառայել։

2. Նրեր կատուի պատմութիւն։ Մանկական գրադարան։

1) «Փողովրդի ընթերցանութիւնը» զրուածքիւ ը. տպագրութեան համար նոյնպէս ձեռնարկել եմ մատենախօսական զրացուցակ պատրաստելու։ Այն զրքում կը վերադառնամ այս խնդրին։

Հրատ. Նոյնի: Թիֆլիս, 1896. 8 մեծ էր. պատկերազարդ: Գին 20 կոպ:

Երեք ձագուկներին մայրը պատժում է նուիրուած ձեռնոցները կորցնելու և ապա գտնելուց յետոյ կեղտոտելու համար: Այս գրքոյի չիւթն ու ոճը այնքան արժէք չունի:

3. «Մանկութիւն» հայ մայրերի ու իրանց մանուկների համար: Զաքարէ Գրիգորեանցի: Թիֆլիս 1895. 28 միջակ էր: Գին 40 կոպ:

Սա մեր միակ մանկական պատկերազարդ է հայ մանկական աշխարհից վեր առած: Բացատրական ձեռնարկը 51 իր գին 10 կոպ: Բաւականին զուարճալի է 3-4 տարեկանների համար:

Բ. 6—8 տարեկանների նամար:

4. Անվան ղերճակ: Գրիմմի գունատիպ պատկերազարդ հէքիաթներից: Թիֆլիսի Հ. Հ. Ը. 1897. գինը 40 կոպ:

Ընտիր հէքիաթէ. ղերճակի գլխից անցած բաները հետաքրքրութեամբ կը կարդացուին:

5. Աստղէ դրամ: Գրիմմի հէքիաթներից: Թարգ. Տ. Կոստանեանց: Թիֆլիս, 1897: Գինը այլ հասակի վերաբերեալ 2 հէքիաթների հետ 7 կոպ:

Գլխաւորաւ մանկան կեանքից է: Նա իր մինչև վերջին շապիկը աղբաւաններին է տալիս, յետոյ երկնքից աստղերը թափւում ու նրա համար փող են դառնում: Ընտիր է:

6. Դայլն ու մարդը: Գրիմմի հէքիաթ: Թարգմ. Նոյնի: 2¹/₄ փոքրագ. էր. 2 այլ հէքիաթների հետ գինը 10 կ.

Գայլը պարծենում է, թէ մարդուն կը յաղթէ: Աղուէսը տանում է ու նրան հանդիպեցնում է որսորդին ու ինքը թաղնւում է: Որսորդը գայլին լաւ ջարդում է, վերջինս գալիս պատմում է, թէ ինչ տեսակ բաներով հարուածներ կերոււ: Մի անբովանդակ բան:

7. Դերմանական ազգային ստակներ (հէքիաթներ) եղբարց Գրիմմայ աշխատութեամբ հաւաքուած: Թարգ. Ֆրանս. Եւայի Տեր Դրիգորեանց: Պար. 1864. 52 փոքրագ. էր. գին (?):

Պարունակում է հետեւեալ 8 հէքիաթները որ այստեղ դաստորոշում եմ ըստ արժէքի: 1. «Մեծ հայր և թոռն»՝ ապերախտութեան օրինակ. 2. «Պատրիկների պարգևը»՝ անգթութեան օրինակ. 3. «Կրեւի կախարդ»՝ գող սիրտը զոյ առածի իմաստով. 4. «Երկացակեցութիւն» կենդանիների ու մարդու հասակի մասին է խօսքը. 5. «Լէյ հոյի կը հասնենք մի բանի»՝ Թա-

գաժառանգը պատժուած է անարդարութեան համար: 6. «Նապատակ և Ողնի» — վերջինիս խարդաւաններն ենթարկուած միամիտ նապատակի պատժութիւնն է տես Յ18: 7. «Արջ» վիրաւորանքի համար պատերազմ. և 8. «Փորձանք». անբովանդակ բան է:

8. Գուլիվէրը թգովներ յաշխարհում: Թ. Հ. Հ. Բ. 1897 պատկերազարդ գունատիպ, գինը 40.

9. Գուլիվէրը նսկաների աշխարհում: Նոյն տեղեկութիւնները: Այս երկու գրքոյկը մի տեսակ պարոդիա են Աւիվ-թի յայտնի վէպի, զուարճալի կարող են լինել, բայց առանձին արժէք չունին:

10. Նոթմա ազուտ: Հէքիաթ փոխադր. Լ. Մելիք-Ազամեանցի. Թ. Հ. Հ. Բ. 1899. 22 մեծ եր. գին 40 կոպ. գունատիպ պատկերազարդ:

Մի երջանիկ ընտանիք, որ 7 արու. զաւակ ունէր, մի դտրիկ էլ է ունենում: Մկրտութեան օրը 7 էլ դնում են ջրհորից ջուր բերելու, դոյլը ջուրն է ընկնում, ուշանում են, հայրը անիծում է նրանց, որ ապոււններ դառնան: Անէծքը կատարւում է, նրանք թռչում կորչում են, վերջը իրանց քոջը գտնում, կախարդանքից ազատւում են, ազատւում է նաև նրանց քոջ Անոյշի փեսացուն: Բոլորն էլ երջանկանում են իրանց ծնողների հետ: Փոխադրութիւն է, բաւականին ընտիր, թէև տեղ տեղ ոչ մանկական լեզուով:

11. Թմիլիկը: Հէնրիէտա Վիտհոֆի, Նուէր Մանուէներին Թարգմ. Շ. Տունիկեանցի: Թֆլս. 1902. 23 մեծգ. եր. գին 12 կոպ:

Պատկերազարդ պատմուածք է մի չար երեխի ու նրա փոքրիկ եղբօր կեանքից: Փոքրիկը մեծի պատիժները ինքն է յանձն առնում: Այդ հասակին ոչ յատուկ մտածմունքներ ու զգացմունքներ: Պատկերները միջակ:

12. Կարմիր գլխարկ: Տեղեկութիւններ տես Յ1:

Մամի մօտ անտառի միջով դնացող փոքրիկ աղջկայ և խարդախ գայլի հանդիպումը, մամի կլանուելը գայլից, առաջինի և թոռնիկի ազատուելը գայլից — ահա այս երեք դիպումներն են պատմում: Գրիմի առաջնակարգ հէքիաթներից չէ: Այս սարսափելի պատմութիւնը շատ զգայուն-մանուէների վերայ կարող է վատ ազդեցութիւն ունենալ:

13. Կարէնն ու Մանէնը հէքիաթ, փոխդ. Լ. Մելիք-Ազամեանի. Թ. Հ. Հ. Բ. 1899. 24 մեծ եր. պատկերազարդ, գունատիպ, գին 40 կոպ.

Մօրից զրկուելուց յետոյ խորթ մօր (կախարդ) ձեռքը

Ֆնտով փոքրիկ բոյր ու եղբայրը փախչում են անտառ: Կարէնը հոգնիկ է դառնում, Մանէնը թագուհի: Բոլորը վերջը երջանահանում են, իսկ պտուղը իր պէս չար աղջկայ հետ պատմւում: Լաւն է, գրաւիչ, բայց խորթ մօր պատմութիւն լինելով՝ շատ էլ յանձնարարելի չը պիտի լինի:

14. Ս'անկական գրադարան Ա. Զիլինկարեանի: Գերմ. թարգմ. Ալեքսանդրապով, 1904, 17 մեծադ. էր. գին (?)

4 Փոքրիկ պատմութիւններ են: Թէև նշանակուած են 8—10 տարեկաններին համար (աւելի փոքրերին էլ պատմելու համար), սակայն ըստ իս՝ 6—8 տարեկան մանուկներին զարգացմանը համապատասխան նիւթեր են: Աւելի լաւ է «Թոնչիկը»:

15. Ս'անկական գրադարան: Մեծադ. 16 էր, գին 5 կ. Միւս տեղեկութիւնները տես նախընթաց համարում:

6 Փոքրիկ պատմութիւններ են, որոնցից մի քանիսը՝ աշակերտական ձեռնարկների մէջ եղածներից: Առաջին անգամ ըսող կամ կարգացող մանուկներին կը հետաքրքրեն այս պարզ պատմութիւնները:

16. Ս'անկական երգեր Գամառ-Քաթիպայի: Գին 15 կոպ: Շատ անհաւասար արժէքի երգեր են:

17. Ս'ոխրատիտիկ:

Խորթ մօր պատմութիւն լինելով առաջնակարգ մանկական հէքիաթ չէ կարող համարուիլ:

18. Նապաստակը եւ ոգնին: Թարգմ. տ. Կոռտանեանի, 1997. Թիֆլիս: Գինը համար 6 ու 25 հէքիաթների հետ 10 կոպ.:

Թէև շատ զուարճալի հէքիաթ է, բայց ոգնիի նենգութեամբ միամիտ նապաստակի կրած տանջանքն ու մահը շատ տնդութ է: Ուրիշի վիշտը չպէտք է մանկան հաճոյքի պատճառ լինի: Տես № 7. և 19.

19. Նապաստակ եւ ոգնու գրագր: Պատկերազարդ: Հ. Թ. Հ. Բ.: Գինը 40 կոպ.

Տես նախընթաց համարը:

20. Ոսկի ձկնիկ Պուշկինի. թարգմ. Գամառ-Քաթիպայի: 1884 թ. գինը 10 կոպ.

Ընտիր է:

21. Ոսկի ձկնիկ: Ազատ թարգմ. Ղ. Աղայեանցի: 1884: Թիֆլիս: Գինը 30 կոպ:

Ընտիր է:

22. Չորս սուսկ մանուկների համար: Հրատ. Հ. Ո. Գ. Բ.

1. Մրմռան կատու. 2. Կապոյտ կրակ. 3. Կախարդ կա-

նայք և փինաչի (ժողովրդական հէքիաթ)— բոլորն էլ զուարճաւի են ու բարոյական արժէք ունին, բացի առաջինից:

23. Պատիկ ու ճատիկ, հէքիաթ, փոխադր. Լ. Մ.—Ալամհանցի. Թ. Հ. Հ. Բ. 1899. պատկերազարդ: գին 40 կոպ:

Թշուառ փայտհատը իր պաւակներին քաղցից մեռնելիս չուզելով տեանել նրանց անտառն է տանում անտէր, անտիրական, թողնում: Մանուկները շնորհիւ պատիկ ու ճատիկի նախազգուշութեան՝ առաջին անգամ հետքը գտնում ու վերադառնում են տուն, իսկ երկրորդ անգամ՝ ոչ: Ապա ընկնում են դեի ձեռքը, որից ազատում են դարձեալ պատիկի շնորհիւ, որ դեի հարստութիւնն էլ գրաւում է ու վերջն էլ թագաւորին լաւ ծառայութիւն մատուցանելով՝ արժանանում է նրա շնորհին: Ընտիր փոխադրութիւն է:

24. Սրինգ Նովուսիան Դ. Ալայեանցի:

Գնահատելի մանկական բանաստեղծութիւններ:

25. Քնած զեղեցկունի: Տեղեկութիւններ տես №10. ընտիր հէքիաթ է:

26. Օնիկն ու Մարգարիտը: Տեղեկութիւններ տես №5. բիշ արժէք ունի:

Գ. Զ.—10 տարեկանների համար:

27. Անանգիստ գիշեր: Օստրոգորսկի ժողովածուից: Թ.Ֆլու. 1894. 32 էր. գին 5 կոպ: Թարգմ. Տ. Կոստանեանց.

Պատմում է թէ ինչպէս մի տան մէջ երեխաներն ու սպասուհիները գիշերը մի սենեակից ձայներ լսելով, վախենում են կարծելով թէ ուրուական է, բայց յետոյ նրանցից մէկը սիրտ արաւ տեսաւ որ բուեր են: Ի՞նչ իմաստ ունի:

28. Դըժիւ պատմութիւնը Լ. Շելգունովայի և Դայլ Զաստովսկու: Նուէր մանուկներին. թարգմ. Թ.Ֆլ. 1901. 43 էր. 15 կոպ:

Երկուսն էլ արջի ու դայլի կեանքից պարզ նկարագրուած արկածներ են: Զգիտես ինչո՞ւ երկրորդի հեղինակն իր զրուածքը՝ հէքիաթ է անուանում: Երկուսի մէջ էլ կենդանիների բերանից է պատմուած: Մանաւանդ անտանելի է ոչխարի ու դայլի երկար ու բարակ անրնական սակարկութիւնը, վերջինիս փիլիսոփայութիւնը: Պատկերները անյաջող են, մանաւանդ դայլի կեանքից վեր առածները: Անյաջող «Մանուկներին նուէր» է:

29. Արեգնազան կամ՝ կախարչուած ախարհը:

Հէքիաթ Դ. Ալայեանցի. 1888 96 միջ. էր. գինը՝

Մասիսի ստորոտներից թագաւորի ժօռ ծառայութեան
 և կամ Արան իշխանի Արէգ որդին, որ իբրեւ աղջիկ էր յայտնի
 և տղի զգեստ հագած մնում էր պալատում: Թագաւորի աղջիկը,
 Նունուֆարը, նրա սիրուց տոչորւում է և նրա կողմից սառ-
 նութիւն անանելով հիւանդանում: Արէգը հարկադրւում է նրա
 համար անմահական ջուր բերելու նպատակով հեռուոր երկրներ
 երթալ, մեծ վտանգների ենթարկուիլ, մի քարացած քաղաք
 կենդանացնել և անմահական ջուրն առած Նունուֆարի ժօռ վի-
 րադառնալ արդէն իբրեւ երիտասարդ: Ն. իր սիրածի տեսքից
 ու բերած ջրից փրկւում է: Այս «վեպիկի» սիրուն ներդաշնա-
 կութը խանգարում է մի տեղ միայն, երբ խօսք է լինում ար-
 լունքի հասած Արէգի ներքին ֆիզիկական փոփոխութեան մա-
 սին: Աւելի ցանկալի կը լինէր որ հեղինակը այստեղի վրայով
 էլ այնպես թեթեւ անցնէր, ինչպէս միւս էջերում: Մանուկների
 շատ սիրած գրուածքներից մէկն է և արժանի է:

30. Անտառապահը Ա. Սմիլնովայի, թարգմ.՝ Թֆլս.
 1896. գին 12 կոպ.

Մեծահոգութիւնը ընկճում և ուղղում է կամակոր ու շա-
 րամիտ մանկանը Տպաւորիչ է:

31. Աշխատութեան սանդուղքը, վէպիկ երեխաների հա-
 մար. թրգմ. է. Տէր-Գրիգորեանցի, Երևան, 1882, 51 փոքրա-
 դիր, գինը 25 կոպ.

Փոքր աղջիկը ծոյլ է, անշնորհք, զատերը փչացնում է:
 Մի անգամ երեկոյեան պարտէղում նրան երևում է լուսաւոր
 թղուկը, որ նրան խաբում տանում է ճահիճների տակ: Այս-
 տեղ աղջիկը տեսնում է իր ւէպիկների հիւժուած կեանքը ծուլու-
 թիւնից: Ապա նրա աչքերին ներկայանում է մի լուսաւոր
 կոյս, որ ցոյց է տալիս աշխատասէր աղջիկների շքեղ տունը,
 բացատրում է որ աշխատասիրութեամբ նա էլ կը կարողանար
 արժանանալ այդ տանը իր աշխատանքից հետզհետէ սան-
 դուղը շինելով վեր բարձրանալու համար: Մի քանի տարի յի-
 տոյ այս աղջիկը վերջացնում է աշխատութեան սանդուղքը և
 երջանկանում: Առաջնակարգ գրուածք է:

32. Անահիտ, հին դրոյց, Ղ. Աղայեանցի. Թֆլս. 1891.
 56 միջակ եր, գինը 20 կոպ.

Վաչագան թագաժառանգը սիրահարւում է հախրչու տղ-
 ջկան, Անահտին: Ծնողները շատ չեն ընդգիծանում, բայց Ա.
 ինամամխօսների տառջարկը չի ընդունում, քանի Վ. արհեստ
 չգիտէ: Մա հարկադրւում է ընտիր զիպակ գործել սովորել և
 այսպէս. արժանանում է Ա. ձեռքին: Մի անգամ, երբ Վ. ծըպ-
 տած ման էր գալիս իր երկրում, քուրմերը նրան խաբելով

տարան իրանց ստորերկրեայ բանալը և կենդանի մնաց միայն նրա համար որ արհեստ գիտէր, կարող էի օգուտ տալ բոնապարտներին: Վ. կերպասի վրայ ծաղկատաւերով իր դրութիւնը պարզեց և խորհուրդ տուեց թագուհու մօտ տանել, քանի որ միայն նա կարող էր այդ հրաշագործ կերպտաի զինը տալ, որ ամեն տխրութիւն փարատում էր: Ա. կարգաց գաղտնիքը, թաղաւորի հետ գերիներին ազատեցին, քուրմերին պատժեցին: Ընտիր բանահիւսութիւն է: Մեր ժողովրդի ոգու արտայայտութիւնն է «Անահիտը», արհեստի ոգեշունչ գովասանութիւնը: Շատ ցանկալի էր մի շքեղ պատկերազարդ «Անահիտ» ունենալ վերջապէս:

33. Երրորդ ոսկի կաբուէի. 1893.

Երազի ձեռով պատմում է ազահութիւնից առաջացած հիասթափութիւնն ու պատիժը: Լաւ առակ է:

34. Երեկոյաների սո իրանց ծնողը պարտաւորութիւնները:

Հ. Բարբոյի. թրգմ. ֆրանս. Ս. Պ. Տէր Գրիգորեանցի, Թֆլս. 1878, գին 40 կոպ.

Անարուեստ փորրիկ պատմութեան երկ, չարժէ կարդալ:

35. Զուարճալի ժամեր: Ա. Սարգսեանի: Մաս ա. Թֆլս. 1890. գին 50 կոպ.

Մի զուարճալի ժողովածու է հանելուկների, բառախաղերի, խաղերի, խնդիրների, սերուանների, ֆոկլորների, կատակների և անեկդոտների: Բանալին առանձին է: Իր բազմակողմանի բովանդակութեամբ կարող է այս գիրքը լաւ զրազեցնել փոքրիկներին:

36. Երախայրի, պատկերազարդ հատուածներ մանուկների համար, 4 հատոր, Արշ Մեհրաբեանի (Սրինգ), 1882—67 Թֆլս. իւրաքանչիւր հատորը 41—55 էր. գինը 50-ական կոպ. Արձակ ու չափածոյ մանր նիւթերի ժողովածուներ են, թէ լեզուի, ոճի և թէ բովանդակութեան տեսակէտներով արժէք ունեցող բաներ քիչ կան մէջերին:

37. Երկու տոնածառ Ն. Գ. Վուչէտիչի, թարգմ. Պ. Նազարեանցի, Թֆլս. 1882. գինը 20 կոպ.

Նկարազրուծ է մի հարուստ ընտանիքի ցանկալի վերաբերմունքը աղքատ մանկան: Տպաւորութիւն գործում է:

38 Լիկերասէր Վահանը տիկ. Ս. Յակոբջանեանցի: Թ. Հ. Հ. Ը. 1896. գինը 10 կոպ.

Գեղարուեստական զրուածք չէ: Որոշ չափով տպաւորութիւն գուցէ գործէ միայն որդեկորոյս ծնողների վրայ:

39. Թուլմաս եղբոր անակը: Թարգմ. Ն. Տեր Մարկոսիանցի: Թ. Հ. Հ. Ը. 1880. գին 45 կոպ.

Թշուառ ստրուկների կեանքից գրուած՝ մանուկներին սիրելի յայտնի գրքի բիշ արժէք ունեցող փոխադրութիւնն է: Տպաւորութիւնը աննշան է:

40. Ժան Բաքտիատ Լիւլլի մանկութիւնը: Հեղ.՝ փոխադր. Տ. Յովհաննիսեանց, Թֆլա. 1884. փոքրդ. 32 էր.

Տաղանդաւոր երաժիշտ մանուկի կենսագրութիւնն է, որ ջութակահարութեամբ հիացնում է դուքս Գիլդին: Սա մի ռակի է տալիս ժանին, որ կարծելով թէ սխալմունքով է, ուղում է վերադարձնել, բայց չի յաջողում: Ապա կտոր է նստում, գաղտուկ քաղաք է գնում, նրան տեսնելու համար: Այստեղ շնորհիւ իր կեանքի լաւ ընթացքին ու տաղանդին՝ կարճ ժամանակում նշանաւոր գիրք է բռնում: Արժէ կարգալ:

41. Ժլատ Գ. Կրարբի. թարգ. Տ. Կոստանեանցի, 5 էր. 1894թ. «Տիրուցի աղջիկ» գրքոյկի հետ գինը 5. կոպ.

Մի ծերունի մարդ շատ ժլատ է երևում՝ աղքատի ցնցատիներով ման գալով, չոր ու ցամաք հաց ուտելով, բայց գաղտուկ հա օգնելիս է լինում թշուառներին: Վերջ էլ նա մի հոյակապ անկեղծանոց է շինում ու յանձնում ծերունիներին կառավարելու: Իմաստը լաւ, բայց ափսոս որ գրուածքը վայրի վերոյ է, տպաւորիչ ոյժ չունի:

42. Մկրտիկ Լևն ապրում մարդիկ, փոխադր. Կոմս Լ. Տուստոյից, հրատ Մ. Հ Ո. Գ. Ը. 1885, Մոսկուա. 42 միջակ էր. գին?

Սա մի ժողովրդական հեքեաթանման գրուածք է: Հրեշտակը «մուժիկի» կերպարանքով հիւր է գալիս: Տանտէրը նրան ցրտից պաշտպանելու համար իր հագինը հանում հիւրին է հաղցնում, բայց կինը նախ չի ուղում նրան հիւրասիրել, իսկ յետոյ մեղմանում է: Այս հրեշտակը լաւ դերձակ է գտնում, հիւրասիրող վարպետին լաւ բաղդաւորցնում է իր հրաշալի ձեռագործով: Վերջը բանից դուրս է գալիս, որ սա հրեշտակ էր եղել Աստուածանից երկիր ուղարկուած՝ մարդկանցից երեք բան սովորելու համար:

Այս գիրքը մի ընտիր ու աղատ փոխադրութիւն է, ընտիրի կօշկակարի տեղը դերձակն է բռնել: Դարձուածները իսկ և իսկ հայկական ոգի են կրում: Թէև Թիֆլիսի բարբառից շատ բառեր ու ոճեր կան, սակայն բացատրութիւններ տըրուած են:

43. Լուսերկաիկ Գրիմի հեքեաթներից, Հրատ. Թ. Հ. Հ.

Ը. Գրիմմի հէքիաթներէց: 1897 թիւ: Գունատիպ պատկերապարզ գինը 40 կոպ:

Լաւ հէքիաթ է, բայց խորթ մօր պատմութիւն է:

44. Ենձորենիների երկրում: Ոյդի գրուածքներէց: Թ. Հ. Հ. Ը. 1805: Գինը 10 կոպ:

Բաւականին լաւ գրքոյկ է, բայց թարգմանական լեզուն և անհամապատասխան հատուածները ծանրացնում են բովանդակութիւնը:

45. Եւրամանկ աղուէսը Ա. Մ. Սլիւիցկու, փոխադ. Պոռեանցի: Թ. Հ. Հ. Ը. 1898, գին 40 կոպ:

Զուարճալի բաներ են աղուէաների կեանքից:

Փոխադրութիւնն այնքան ընտիր է, որ կտրծես թէ այս գրուածքը Պոռեանի սեպհական երկը լինէր: Միայն թէ պէտք էր գաւառական զարծուածները տեղն ու տեղը բացատրել:

46. Ծննդեան պատմութիւնը Թ. Հ. Հ. Ը. հեղ. 1882, գինը 10 կոպ. Աղքատ մանուկը նամակ է գրում ծննդեան պապին (նուիրարաշխ ծեր պապին ըստ գերմանական աւանդութեան) ու նուէրներ խնդրում: Այս նամակն ընկնում է մի հարուստ մարդու ձեռքը, որ միամիտ մանկան բաղձանքը կատարելու համար՝ նրան շատ նուէրներ է ուղարկում իբր ծեր պապի կողմից: Գեղեցիկ տպաւորութիւն է գործում:

Այս գործիկին կցուած է մի ուրիշը թուէնների հովանաւորութեան համար Ֆինլանդիայում կազմուած մանկական ընկերութեան մասին: Այս գրուածքը կցկտուր է, որոշ տպաւորութիւն չի գործում, թէ և մի շատ հետաքրքրական երևոյթի նկարագրութիւն է:

47. Ծիծեռնակի բունը: Հեղ. Թարգմ. Եղիսար. Ալեքսանեան-Արծուրունու: Երեան 1881, 41 միջակ էր. գինը

Ծիծեռնակի կեանքի արկածները պատմում են բաւականին գրաւիչ կերպով:

Թարգմանական լեզուն անմշակ է:

48. Կարմիր լապտեր Վուչէտիչի. Թարգմ. Օր. Ն. Տէր Մարկոսեանցի: Թ. Հ. Հ. Ը. 1879, գին 30 կոպ:

Երկաթուղու պահապանը շանթահար է լինում, տնակն այրւում է, բայց և այնպէս նա անձնուիրութեամբ վերջին ուժերը հաւաքում է, կարմիր շապիկը պատտուտում լապտերի վրայ է դնում. գնացքը կանգնեցնելու, ճամբորդների կեանքը սպառնացող փոսանգից ազատելու համար: Բաւականին տպաւորիչ է:

49. Հարուստը և աղքատը Օստրոգորսկու ժողովածուից:

թարգմ. Տ. Կոստանեանցի. Թֆլւ. 1894. գինը այլ 2 դրքոյկներէ հետ 7 կոպ.

Քրիստոս հիւրասէր չքաւորին վարձատրում է, իսկ անհիւրասէրին, որ իրան չէր ընդունել, պատժում է:

Ընտիրը գրուածք է:

50. Ճանապարհորդ վարար: Հեղ. Թ. Հ. Հ. Բ. 1895. գինը 3 կոպ:

Գորաւ բաղերին առաջարկում է իրան հերթով շիւղի վրայ նստեցնել ու գէպի հարաւ տանել: Նրանք համաձայնում են: Գորաւ ճամբի կիտեն սկսում է կոկոսի իր գլուխը գովիլով և անվնաս վայր է ընկնում:

Իմաստը լաւ չէ հասկացում: Միջակ գրուածք է:

51. Ճշմարտութիւնը միշտ յաղթում է: Գրիմի հէքիաթներէ: Թ. Հ. Հ. Բ. 1897. պատկերազարդ գունատիպ: Գինը 40կ.

Տպաւորիչ է:

52. Մանկական գրաւորան Ա. Զիլինգարեանցի: Գիրմ. Թարգմ. 8—12 տարեկանների համար: Արքանդրպ. 1904. 16 էր. գինը 5 կոպ.

Փոքրիկ պատմութեան և դասագրքերի նիւթերի պէս: Աւելի սիրուն են «Ինչ չըմոտանաս» և ապա «Երեք թիթեռնիկը»: Միւս պատմութեանն են. «Հաւատարիմ ձկնիկ», «Նոր պատկերը», «Ես չեմ կարող սուտ ասել» և «Գերին ու առիւծը»:

Առաջարկում է նաև անգրագէտ փոքրիկներին իբրև պատմելու նիւթ: Բայց միթէ միենոյն նիւթերը կարող են 5—12 տարեկանների անխտիր զբաղեցնել:

53. Մարդ առիւծ Գ. Ծերեթեալի, փոխադր. Դ. Տէր Դաւթեանցի, պատկերազարդ 61 մեծ էր. գինը 20 կոպ. Թֆլւ. 1895.

Մի խեղճուկ մարդու երեք որդիները լսում են, որ իրանց շատ անբաղգութեանց պատճառը իրանց հայրն է, ուստի ցանկանում են, որ նրա կեանքի վերջը գայ: Հայրն ստում է որ այն ժամանակ ինքը կը մեռնի, երբ որ որդիները գտնազան երկրներ երթան ու դան, իրան չը հստած հրաշալի բան պատմեն: Երկուսը փորձում են, բան դուրս չէ գալիս: Ապա գնում է Մարդ-Առիւծ որդին, որ վտանգաւոր գեղերին սպանելով մի թագաւորութիւն ազատում է անվերջ պատուհառներէ: Վերջը ժողովում է այս թագաւորութիւնը, իր երկու եղբայրներն էլ արժանանում են նրա թագաւորագուն քեֆինների ձեռքին:

Փոքրիկ դասն հէքիաթ է, բայց ինչպէս երեսուն է արուեստական տարրերով հրաշալիքներով խճողուած է:

54. Մ'նդի զղջումն Դր. Տոգի. թարգմ. Ես քահ. Խանդա-
գեանցի, էջմիածին, 1994. գին 5 կոպ.

Ձանազան շինծու, անարուստ օրինակներ են, աւելի կրօ-
նի դասանիւթերի պէս քանեք՝ քան թէ ազատ ընթերցանու-
թեան նիւթեր:

55. Մ'եր սրտի զատազանը թարգմ. Տ. Կոստանեանցի:
90 էր. գին 5 կոպ. Թֆլս, 1894.:

Ծեր պապի, նախկին նաւապետի, զատազանը լեզու է եւ-
նում ու պատմում նրա - թոռներին - հարիւրաւոր տարիների
անցքեր և այն թէ ինքն ինչպէս էր ապրում անտառում, ին-
չպէս յետոյ կայծ դարձաւ, վերջն էլ՝ գաւազան:

Միջակ արժէքի գրուածք է:

56. Մ'ուֆլու, Ուիգայի: Թարգմ. ուսւ, Յովհ. Օհանջա-
նեանի: Թ. Հ. Հ. Ը. 1896. ժողովրդական գրադաշան. 44 մի-
ջակ էր. գինը 10 կոպ.

Մի սրտաշարժ պատմութիւն է. կազմիկ Բոմբոյի և նրա
Մուֆլու շան հիւանալի սիրոյ մասին: Բ. մայրը միւս որդուն
դիւտերագրութիւնից ազատելու համար 1000 ֆր. ծախում է.
շնորհալի Մուֆլուին մեծատունի հիւանդ որդուն զուարճաց-
նելու համար: Բ. մերձ ի մահ հիւանդանում է վշտից, իսկ հաւ-
ատարիմ շունը փախչելով նոր տէրերից, կմաղք դարձած
հառնում փրկում է իր սիրելիին: Մեծատունը այս տեսնելով
գութը շարժում է, իր հիւանդ գաւազին զրկելով զուարճալի-
քից՝ շունն էլ փողն էլ թողնում է այս ազբաւ բնտանիքին:
Վերջը մեծատունի հիւանդոտ որդին ու Բոմբոյն իրար խաղա-
կից են դառնում ու երկուսն էլ զուարճանում:

Խորը տալաւորութիւն է գործում:

57. Մ'ըրոսնը Շմիդի. թարգմ. Ան. Քալանթարի: Թ. Հ.
Հ. Ը. 1892, գինը 20 կոպ.

Մինչև վերջին ևրեսը կատուի և աղջկայ մասին սովորական
գէպեր է պատմում, ի միջի այլոց ցոյց է տալիս թէինչպէս այս
փոքրիկը իր սիրած կատուին գիշանում է մի հիւանդ աղջկան:

Այսպիսի փոքրիկները այդքան զթաւիրտ չեն լինում
իրական կեանքում: Առանձին արժէք չունի այս գրքոյկը:

58. Մի դէպք Բերանժէի կեանքից Մ. Զիստեակովի:
Հրատ. «Արշալոյսի» №1. Մոսկուա. 1893.

Բերանժէն զնում է գինետուն և երբ ժողովուրդը իմա-
նում է, որ իր սիրելին այդտեղ մօտ նստած է, գեղեցիկ ցոյց
են անում նրան: Խոր տալաւորութիւն է գործում:

Այս գրքոյկին կից է «Կեցցէ Ֆրանսիան» գրքոյկը, միա-
սին 59 էր: Վերջինս վրէժնազրութեան միտում է ցոյց տալիս:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Քուճեռակի նալամականութիւն եւ զինուած ապստամբութիւն. — Պրիսանովս սո-
ցիալ-դեմոկրատներէի խախտիկայի մասին. — Ապստամբութիւնը Մոսկուայում. —
Ամբարդակ թէ հուն. — Զախակոյմեաններէի բլոկ. — Պեստիան Դումայում մոս-
կակցելու հարցը. — Աւգետն ակտունք. — Պ. Գ. լենսք. Կովկ.:

«Սահմանադրական ազատութիւններ» շնորհող մանիֆես-
տից յետոյ անցել են երեք ու կէս արիւնահեղ, աշխարհակոր-
ծան ու փոթորկալի ամիսներ, սակայն Վիտակ-Դումայի օրոյ
կառավարութիւնը ապիկար գտնուեց առանց քաջքշուկի ազա-
տազրական ընթերցման մտցնելու և, ժողովրդական ներկայա-
ցուցչութիւն հաստատելով, լայն հուն բաց անել յեղափոխու-
թեան կատաղի ալիքներին առջև: Ռուսաստանը այսօր ևս դուրս
չի եկել անարխիկ զրութիւնից: Յանցանքը ի հարկէ միայն և
միայն կառավարութեանն է, որ գարեք շարունակ ի չար գործ
զրեց իր անսահման կամայականութիւնը և ոչ մի միջոց չտու-
աւ ժողովրդին՝ աստիճանաբար զարգացնելու թէ իր անտեսական
զրութիւնը և թէ իր զիսակցութիւնը: Բիւրօկրատիան սիրում
է իր վայրագ գործողութիւնները արդարացնել «ծայրայեղ»
կուսակցութիւնների բռնած ընթացքով. բայց նա գիտէ ար-
դեօք թէ Երբ են «ծայրայեղները» այդ աստիճան կատաղի և
անհաղա դառնում. միայն այն ժամանակ երբ ժանգոտած ըն-
թիմի անարդարութիւնը և կամայականութիւնը մարդկանց հաւ-
ցնում է յուսահատ խելագարութեան: Դարերով ուս հպատակե-
նեքը զրկուած են եղել մարդկային ամենատարրական իրա-
ւունքներից, բիւրօկրատիան՝ չար և գառամեալ ներքինիի նը-
ման օր ու գիշեր հակել է Ռուս ժողովրդի համար ստեղծած
հարեմ-բանտի վրայ, որպէսզի ոչ մի ազատութիւն չզրոյց չէ-
րեզմաւորի նրան. և երբ, չնայած այդ բոլոր խստութիւններին,
Ռուսաստանը սոսկալի երկունքներով ծնեց մի թոյլ ազատու-
թիւն՝ այդ ներքինին վաղազած վրայ տուաւ անալաշտական մանու-
կի վրայ և մահացու հարուածներ հասցրեց նրա գլխին... «Ծա-
րայեղները» ընթացքի վրայ հիմնել այդ ոճիրը նշանակում է
Յունուար, 1906.

պլրովականացիայով պարագայել... Ի՞նչն էր խանգարում հենց հոկտեմբեր ամսում ընդունելու աւելի չափաւոր կուսակցութիւնների պահանջները: Ստբուլէ, Կովալեւսկի, Միլիւկով և անհամարաւ սահմանադրական-ժողովրդավարական ամբողջ կուսակցութեան պահանջները, հոկտեմբերի 17-ից յետոյ, յամենայն դէպս յեղափոխական չէին, այլ Եվրոպոյսիստական: Եւ բաւական էր անկեղծ կերպով կեանքի մէջ իրագործել այդ սկզբունքները որ դրանով խլելի հողը «ծայրայեղների» սաների տակից, ինչ վերաբերում է զրանց խիզախ և տաք գլուխ տակտիկային: Սակայն Վիտտէ-Դուրնովօի կառավարութիւնը, մոռացած թէ միւս աղբերի յեղափոխական շարժումների տուած դասերը, թէ այնքան սուաջ գնացած սոցիալական գիտութեան պարզած ճշմարտութիւնները, կարծես գիտամբ այնպիսի բնակցիւն քայլեր էր անում, որ համբերութիւնից հանի դժգոհ տարրերը: Վիտտէ-Դուրնովօն չէին կարող շիմանալ, որ հասարակութեան հասուն խաւերը, էլ չենք ասում բուրժուազիան, չեն կարող համակրել «ծայրայեղների» հապճեպ տակտիկային: Նա պէտք է իմանար որ այդ կուսակցութիւնների հեղինակաւոր ներկայացուցիչներն ևս դատապարտոււմ են ջահիլների վայրի վերայ ընթացքը: «Ժամանակակից գիտական սոցիալիզմի տեսակէտից,— գրում էր իր «Дневникъ»-ում յայտնի Պլեխանովը,— սոցիալիստական յեղաշրջման՝ իրեն Ռուսաստանի յեղափոխական շարժման ամենամերձաւոր նպատակի մասին զրոյցները՝ ինձ թւում են միանգամայն ու անալոյժան անհիմն: Յեղափոխական շարժման ամենամերձաւոր նպատակն է արտոլիտիզմի կործանումը, որ ապահովելով սուս բանուորականութեան համար քաղաքական իրաւունքներ և քաղաքական ազատութիւն՝ կը տայ նրան լայն հնարաւորութիւն աճել և հասունանալ, զարգանալ և կազմակերպուել սոցիալիստական յեղափոխութեան համար: Սոցիալիզմի յաղթանակը չի կարող կատարուել արտոլիտիզմի կործանման հետ միաժամանակ: Այդ երկու մոմէնտները (արտոլիտիզմի կործանումը և սոցիալիզմի յաղթանակը) անհրաժեշտօրէն իրարից բաժանուած են լինելու երկար ժամանակամիջոցով: Եւ հենց այդ պատճառով որ այդ մոմէնտները իրարից բաժանուած են ժամանակով, սոցիալ-դեմոկրատները իրանց անհաշտ կռոււմ արտոլիտիզմի դէմ՝ կարող են լիակատար իրաւունքով և բնաւ չհակասելով իրանց՝ բոլորին ցոյց տալ, ում հարկ կայ գիտենալու և հոսկանալու այդ, թէ իրանց՝ ս. դ. երի շահերը ներկայումս միանում են մեր հասարակութեան ազատամիտ մասի շահերի հետ»: Այդ խօսքերի և զանազան Մինսկիների.

Кто не съ нами— тотъ нашъ врагъ, тотъ долженъ пасть!¹⁾
 «Վայրենի կոչերի մէջ սարէր ու ձորէր կան ընկած...»

Պլեխանովի նման ժարդիկ չէին կարող համակրել նաև այն խաղ ժամռում տակտիկան, որին որոշել էին հետեւել «ծայրայեղները»:

«Զինուած ապստամբութիւնը կատակ բան չէ,—գրում է Պլեխանովը, բանակաւորով ջահիլների հետ,—զրանից է կախուած շարժման բոլոր ապագան, ուստի թեթեամիւ բարբառանքը զինուած ապստամբութեան մասին ուղղակի յանցանք է յեղափոխական պրոլետարիատի առաջ: Մինչդեռ մեր մի քանի ընկերները այդ կողմից երևան են հանում անհաստատի թեթեամտութիւն: Նրանց գլուխները դառել են մի տեսակ երաժշտական գործիքներ (органчикъ), որոնք ածում են մի եղանակ—զինուած ապստամբութեան երգը: Այդ ապստամբութեան մէջ է նրանց տակտիկային իմաստութեան այրն ու ֆէն: Սակայն հէնց այդ պատճառով նրանց տակտիկական իմաստութիւնը դառնում է տակտիկական խենթութիւն... Իզուր են յիշում Մարքսի վրայ, որ ասել է. կրրէր մի խաղացէր ապստամբութեան նետ, մինչև որ դուք չէր նախապատրաստուել այն չափ, որ կարողանար ձեր սարքած խաղի բոլոր նետեւանքի առաջն աննել»...

Էլ չենք խօսում, ի հարկէ, օտար սոցիալիստների կարծիքների մասին, որոնցից մէկը (է. Բերնշտայնինը) ընթերցողը կը գտնի այս համարում:

Եթէ Վիտաէ-Դուրնովօի կառավարութիւնը անկեղծօրէն ցանկար միանգամայն հրաժարուել հին բիւրօկրատիական կարգերից—նա իհարկէ շատ միջոցներ ունէր չէզոքացնելու տաք գլուխների ծայրահեղութիւնները, առանց զիմելու այն արտակարգ բարբարոս միջոցներին, որոնք յիշեցնում էին Պլեվէեան բեժմը:

Նոյեմբերի վերջերից արդէն նկատելի եղաւ կառավարութեան միառումը—արեան մէջ խեղդելու յեղափոխութիւնը. զօրքի մէջ տեղի ունեցած խլրտումները ճնշուած էին և այլևս ոչ մի կապած չէր փնտմ թէ միանգամայն անհիմն է եղել «ծայրայեղների» դրած յոյսերը զօրքի աջակցութեան վրայ: Ռուս գիւղացիութեան հոգեբանութիւնն ևս աւելի էր ծանօթ բիւրօկրատիային, քան «ծայրայեղներին». գիւղացին հող էր ուզում և բոլորովին անմաս էր քաղաքական այն ծրագրներին, որոն-

1) «Ով մեզ հետ չէ—նա մեր թշնամին է և պէտք է ընկնի»!

ցով ոգևորւած էին ուր-ները. «հողից» դուրս գիւղացին չէր
էլ հետաքրքրւում «գանազան ազատութիւններով»: Սպասել որ
զարեկով խաւարի և ճնշման տակ միծայած սուս մուծիկը յան-
կարժ տանաւի սոցիալիստական գաղափարներով—միամտութիւն
էր. նրա գծագրութիւնը իր սոսկալի կացութիւնից միմեայն
կարող էր տարերային խառնակ ձևեր ստանալ, «պուզաչով շէշ-
նայի» վերածուել: Եթէ աւելի զգացում բանուորականու-
թիւնը այնքան դեռ խալ էր որ հաւատացած էր թէ
կարելի է շաքաթը մի անգամ դորձադուր սարքելով սո-
ցիալական յեղափոխութիւն առաջացնել, էլ ի՞նչ ասել աւելի
ևս խաւար, ազգատ և չկազմակերպուած գիւղացիութեան մա-
սին: Բանուորականութեան ու գիւղացիութեան տարերային
ու երկրի ամբողջ անտեսական կեանքը քայքայող շարժումները,
բնականաբար, կառավարութեան աւելի մերձեցրին կառուածա-
տէրներին և բուրժուաներին: Նոյեմբերի 22-ին ղեկավարին և
քաղաքային գործիչների համաժողովների բիւրօի կողմից Պետ-
րունկովիչ, Մուրոմցով և Կոկոշկին Պետերբուրգում ներկայա-
ցան կոմս Վիտտէին և, տալով համաժողովի որոշումը, ցանկա-
թիւն յայտնեցին որ «կառավարութիւնը համարձակ և հետեո-
ղական կերպով իրադործի լայն պետական ծրագիր, որ միայն
կարող է վերականգնել Ռուսաստանի կեանքի նորմալ ընթաց-
քը և կը բաց անի երկրի համար ճանապարհ գէպի խոր օրգա-
նական բեֆորմներ պետական և ժողովրդական կեանքի բոլոր
կողմերում»: Վիտտէի պատասխանի մէջ այն միտքն է յայտ-
նուում թէ յեղափոխականների յարուցած խառնակութիւններն
են արգելում բեֆորմների իրադործման և թէ կառավարութիւնը
չպէտք է կանգ առնի նոյն իսկ արխանհեղութեան առաջ—խա-
ղութիւնը վերականգնելու համար: Եւ կառավարութիւնը ուզեց
օգտուել նաաստաւոր գրութիւնից ու ձևը առաւ երկիրը խա-
ղացնելու ամենախիստ միջոցներ, նախ և առաջ «ժամանակաւոր
օրէնքներով» վերացնելով բոլոր խոստացած ազատութիւնները:
Նոյեմբերի 29-ի ուկազով ամեն մի նահանգապետ և քաղաքա-
պետ ինքն իր հայեցողութեամբ կարող էր մտցնել իրան յանձ-
նած տեղերում «խստացրած հսկում», «զինուորական գրութիւն»:
Վիտտէ-Դուրնովօի կառավարութիւնը իրան պատրաստ էր ըզ-
դում բացարձակ կռիւ յայտարարել յեղափոխութեան. նա իր-
ապագայ քայրերը արդարացնելու նպատակով էր որ տպեց դեկ-
տեմբերի 6-ին կառավարական հետեւալ հաղորդագրութիւնը.

Վերջերուս երեան եկած քաղաքական կուսակցութիւնների և հասո-
րակական կազմակերպութիւնների մէջ սկսել են խիստ աչքի ընկնել խրմ-
բակցութիւններ, որոնք իրանց նպատակն են զրել՝ հոկտեմբերի 17-ի մա-

«նիֆեստով յայտարարած սկզբունքներին ընդդիմադրումը և երկրի արն-
 տեսական, հասարակական և քաղաքական կազմի լիակատար փայքայումը:
 Այդ անձինք ղեկավար մասնակցութիւն են ցոյց տալիս յեղափոխական շար-
 քման մէջ և կործանիչ գաղափարների լայն քարոզութիւն են անում, օգ-
 տուելով պարբերական մամուլի օրգաններով և ազգաբնակչութեան մէջ
 զբոսիչ բովանդակութեան կոչեր և բրօշուրներ տարածելով: Իրանց ապրո-
 տամբական դործողութիւնները մէջ յեղափոխականները յարձակողական
 դիրք են բռնել կառավարութեան հաստատուած իշխանութիւնները և իրանց
 հայացքները չբաժանող երկրի ազգաբնակչութեան ու հասարակութեան ա-
 հազին մեծամասնութեան դէմ: Մահուան պատիժը վերացնել պահանջող
 յեղափոխականները բողոքարձակօրէն հաւանութիւն են տալիս քաղաքական
 ազատութիւններին ու ինքնին, անդադար բռնի միջոցների ճշտութեամբ:
 Ջրառականաւոր իրանց գաղափարների տարածումով ժողովրդական մաս-
 տայի դանազան խաւերում, յեղափոխականները փորձում են շփոթութիւն
 մտցնել զօրքերի մէջ, յանգնօրէն դաւաճանութեան և ապստամբութեան
 հրաւիրելով: Յեղափոխականների յանցաւոր գործողութիւնները ղէմ կառա-
 վարութեան խրափանչիւր քայլ նրանք բացատրում են իւր խախտում բը-
 նակչութեան ճորճում ազատութիւնների, որոնցով կ'ուզենային օգտուել,
 իրանց յանցաւոր դործերի համար ոչ մի պատասխանատուութիւն չկրելով:
 Իրանց ծրագրերով յարելով սոցեալ-բովոլիցիօներ և սոցիալ-դեմոկրատ
 կուսակցութիւններին, այդ անձերից շատերը իրանց տակախկալով մօտե-
 նում են անարարխիստներին: Նոյնքան յանցաւոր են զրանց գործողութիւննե-
 րը հասարակութեան նկատմամբ, վերացական վարդապետութեամբ ու մեծա-
 մտութեամբ կուրացած, նրանք յանգնօրէն իրանց են վերապահում
 իրաւունք խօսել ու զործելու երկրի բնակչութեան անունից, ծայրայեղ ան-
 համբերողութիւն և կատաղի քէն ցոյց տալով իրանց հակառակորդների ղէմ,
 որոնց նկատմամբ նրանք արդարացիում են ամեն տեսակ բռնութիւն, նոյն-
 իսկ արին թափելը: Ունակ լին անելով արդարութիւնը նրանք սատիկ
 հալածում են իրանց ղէմ դուրս ելնող անձանց, արատաւորում են նրանց
 բարի անունը, կազմում են պատժացուցակներ, իրանց չհամարող կուսակ-
 ցութիւններին և հասարակական խմբերին յատկացնում են վերաւորական
 մակամուտներ: Ծայրայեղ կուսակցութիւնների այգօրինակ գործունէութիւ-
 նը, անարեկելով հասարակութիւնը, նշանաւոր աստիճանով սահմանափա-
 կում է բնակչութեան իսկապէս օգտուելու բոլոր ազատութիւններով, այսինքն
 այն բարեքներով, որոնց պաշտպանութեան համար են իրանք իբրեւ թէ
 դուրս եկել: Արեան զնով հաշիւներ տեսնել քարոզելով, յեղափոխականները
 բացարձակօրէն զինուած ապստամբութեան են հրաւիրում, հարկադրելով
 կառավարութեան ընդդիմադրել այդպիսի յանցաւոր փորձերին: Ազգաբնա-
 կութեան հաւատացնելով ժողովրդին իշխանութիւն տալու իրանց ցանկու-
 թեան մէջ, յեղափոխականները ձգտում են բռնութեամբ իրանց ձեռքը գցել
 ժողովրդի վրայ իշխումը: Նրանք կանգ չեն առնում այնպիսի գործողու-
 թիւնների առջև, որոնք երկրին ահազին վնասներ են պատճառում. նրանք
 կանգնելովն պոտար, հեռագիրն և երկաթուղիները, այդ երեւոյթները ծագել
 են և իրագործուել ծայրայեղ կուսակցութիւնների ջանքերով, մտքերի յու-
 գում գրութեան և մի շարք բռնի միջոցների շնորհիւ, որոնց նպատակն
 է եղել՝ ստիպելու անհատներին յարել գործողութիւն: Այժմ նրանք աշխա-
 տում են վարկաբեկ անել զանձարանի վճարման կարողութիւնը և զբանով
 պետութեան մէջ լուրջ ֆինանսական դժուարութիւններ ստեղծել: Առան-
 ձին ուշադրութիւն կենդրոնացնելով բանուորական դասի վրայ, ծայրայեղ

կուսակցութիւնները արդիւնաւործութիւնը տանում են ֆարբիկներին, զոր-
ծարանների վաւերացման, իսկ բանուորներին զրկում են ապրուստի միջոցներից։
Շատ բնական է որ այդ կուսակցութիւնների տակտիկան հասարակութեան
և ժողովրդի մէջ ստատիկ գայրոյթ է յարուցանում, որ վերջին ժամանակ-
ներում արտայայտուել է յեղափոխական կուսակցութիւնների մի քանի-
ներկայացուցիչների նկատմամբ արեւան դնով հաշիւներ մարբելու բազմա-
թիւ ղէպքերով։ Կառավարութեան վրայ պարտք է դրում ձեռք առնել ժո-
ղովրդական ինքնագլուխ գաղափարների այդ աստիճան ջաւալի երեւոյթները
առաջն առնելու միջոցներ, բայց կառավարութիւնը պարտաւոր է նմանա-
պէս կտրուկ միջոցներ դրո՞ւմ գնել այն անձանց վերաբերմամբ, որոնք յան-
դըհօրէն ոտնակոխ են անում երկրի շահերը և յարատեւ են վարձնում շփո-
թը։ Կառավարութիւնը իր նպատակն է համարում պետական կեանքը հոկ-
տեմբերի 17-ի մանիֆեստի սկզբունքների վրայ հաստատելու։ Բարձրագոյն
կամքի իրագործումը և այդ պատճառով կարծում է թէ յեղափոխական պրո-
պագանդի յանցաւոր արտայայտութիւնների ղէմ կուսելու ամենաուղիղ ե-
ղանակն է օրէնքով այդ նպատակով թոյլատրած միջոցն են՝ մամուլի ժա-
մանակաւոր կանոնները, որոնք սահմանում են նրա ազատութիւնը և միա-
ժամանակ կոտելու հնարաւորութիւններ են տալիս ապագրական խօսքի ի-
շար գործածութիւն ղէմ։ Առանձին օրէնքի հրատարակութեամբ յայտնի ա-
տիճանով պէտք է երկրի համար տպահոյստի ճանապարհների հազարակ-
ցութիւնների և յարաբերութիւնների այլ միջոցներ անընդհատ գործունե-
ութիւնը։ Բացի այդ, անհրաժեշտ է ճանաչուած ուժեղացնել գաղափարա-
կան հիմնարկութիւնների գործունեութիւնը, որպէսզի նոր հրատարակուող
կանոնները և գաղափարական վճռով դրում քաղաքները հնարաւոր լի-
նի իսկապէս գործադրել։ Իսկ եթէ այնուամենայնիւ բանից երեսց որ ցոյց
տուած միջոցները անկարող են խափանել հայրենիքին անուղղելի վնաս-
հասցնող յիշած անձերի գործունեութիւնը, անկասկած անհրաժեշտ կը լինի
բոլորովին բացառիկ միջոցներ ձեռք առնել այն անձանց ղէմ, որոնք չեն
հրաժարուած իրանց յանցաւոր մտադրութիւններից ժողովրդական կեանքի
ներկայ ծանր մոմենտներում։

Կառավարութեան այդ մարտահրաւէրը ընդունեցին յեղա-
փոխականները և բաց թողեցին մի մանիֆեստ, որ զինուած ա-
պստամբութեան կոչ էր անում՝ ներկայ կառավարութիւնը տա-
պալելու և ժողովրդական հանրապետութիւն հաստատելու նը-
պատակով։ Դեկտեմբերի 7-ին, ցերեկ, ժամի 12-ից յետոյ, յաջ-
տարարուած էր ընդհանուր քաղաքական գործադուլ։ Մի քանի
օր անց Ռուսաստանի սիրտ՝ Մոսկուայի փողոցներում պատ-
նէշների վրայ արիւնահեղ մարտի էին բռնուած զօրքերը յե-
ղափոխական ռազմիկների հետ։ Թշուառութիւնի բոժրիւնը, զըն-
դակացիրների ճարճատիւնը և հրացանների տրարոցները տա-
նօր շարունակ լուռւած էին վիթխարի քաղաքի զանազան մասե-
րում։ Այդ անհաւասար կռուի մէջ առաջին անգամ էր ուս-
բանուորականութիւնը կազմակերպուած ու զինուած ընդդիմո-
դրութիւն ցոյց տալիս իր ձեռքով շինած պատնէշների վրայ։ Հոկ-
տեմբերի 17-ից յետոյ կառավարութիւնը հին բեժիմի սխտեմին

հաւատարիմ՝ անվերջ քաջըշուկներով այդ զրույթի հան հասցրեց իրանց խարուած համարող ծայրայեղներին: Նախօրօք պարզ էր իհարկէ որ այդ բուռն ըմբոստները պէտք է պարտութիւն կրէին թուով և ոսկւական տեխնիկայով գերականց հակառակորդից: Երբէք ազգաբնակութեան այս կամ այն չնչին մասի ղինուած ապստամբութիւնը զրական աջոյութեամբ չի պսակուիլ, մինչև որ զօրքը հաւատարիմ է ֆնայել գոյութիւն ունեցող բեծիմին: Բողոքի այդ ձևը պէտք է սակայն հասկացնի պետական ղիկը ստանձնածներին, եթէ զրանք խելք ու խելճ ունին, որ ղինուած ապստամբութիւնը պետական կազմի չափազանց վտանգաւոր հիւանդութեան չարագոշակ սիմպտոմն է և կրտստպատառ ու պալլատիւ միջոցներով անկարելի է բուժել խոր արմատների հետեանք չարիքը: Ի հարկէ, մասսային սպանութիւններով, բանտարկութիւններով, աքսորով և այլ ճշդից միջոցներով կարելի է պահ մի գերեզմանային հանգրտութիւն տարածել շուրջը, տնաբեկել հասարակութեան առանց այն էլ խաղաղ տրամադրուած մասը, սակայն այդպիսով արմատախիլ չեն անուի այն բուռն պատճառները, որանց հետեանքների հետ են միայն կուռւմ հին բեծիմի զոնքիշտաները: Զինուորական ու վարչական ահաբեկումներն ու վրիժառութիւնները երբէք չեն կարող նպաստել կրքերի խաղաղացման կամ իսպառ ընկճել ըմբոստներ խիզախողին:

Որ հոկտեմբերի 17-ից յետոյ ուռւ բիւրոկրատները ոչինչ չմոռացան հնից և ոչինչ չսովորեցին նորից - այդ ապացուցում է Պետական Դռմայի ընտրողական իրաւունքի մասին հրտատարակած գեկտեմբերի 11-ի օրէնքը: Բնաւ թագուն չէր արտայայտոււմ բոլոր սահմանադրական կուսակցութիւնների կողմից ընտրողական չորս անդամեան բանաձևը. բայց այնուամենայնիւ Վիստէ-Դուրնովօյի կառավարութիւնը գտաւ որ պէտք է պահպանել ընտրողական իրաւունքի մէջ գտաւ՝ արգոյին անարգար սկզբունքը և գիւղացիների ու բանուորներինը՝ կատմամբ բացառիկ կանոններ ներմուծել: Մոռացոււմ է որ ամեն մի անարգար տկա մարդկային ոգու մէջ դարթեցնում է բողոքի, զժգոհութեան սուր ճիչ. ուզում էք հանգստացել, խաղաղացնել կրքերը և միաժամանակ իւղ էք ածում դեռ առկայծող կրակի վրայ: Զգիտեն զրանք միթէ որ, ինչ ժողովուրդ էլ լինում է լինի, նա կը գերազառի խաղաղ ապահով կապութիւնը արիւնահեղ կռիւներից և խառնակութիւններից: Ռուս գիւղացիութիւնը պահանջում է հող, ուռւ բանուորականութիւնը՝ հնաբաւորութիւն ազաւ պաշտպանել իր շահերը գործատէրերի հարստահարութիւններից. եթէ բիւրոկրատիան

չուզենար անդամաւ կալուածատէրերի և կապիտալիստների շահերի պաշտպան հանդիսանալ, ինչպէս պէտք է նա զանազան արդելքներ դնէր գիւղացիութեան և բանուորականութեան կաւքի արտադրութեան ատճառով: Ոչ մի երկրում պարլամենտական կարգով յանկարծակի, կատաստրոֆային յեղափոխութիւններ առաջ չեն եկել, որովհետեւ պարլամենտականութիւնը հէնց այն հունն է, որ կանոնաւոր ընթացք է տալիս մասսայի կեանքին, որը նման է մի հսկայական գետի հոսանքին: Հզօր Վոլգան խաղաղ վեհութեամբ թաւալում է իր կոհակները, դուրս չգալով իր հունից և շէնացնում իրան սահմանափակող ամիւրը: Թող խելագարները փորձեն ամբարդակներ և թուճեր կառուցանել նրա առաջխաղաց վազքի դիմաց, և զիջուած ալիքները արգելքներից կատաղած դուրս կը դան հունից և սուր ու կործանում կը տարածեն շուրջը...

Չպէտք է բէակցիան չափազանցնի իր տարած յաղթութեան նշանակութիւնը, մակընթացութիւնը և տեղատուութիւնը բնութեան մէջ իրար յաջորդում են անոտսան կանոնաւորութեամբ, զաղարից յետոյ յաջորդում է աւելի ուժգին գործունէութիւն: Հետեւաբար, խելացի քաղաքականութիւնը պահանջում է օգտուել ժամանակաւոր խաղաղութիւնից, կրքերի յոգնածութիւնից և իսկոյն՝ սահմանադրութիւնը անկեղծօրէն կեանքի մէջ մտցնելու էրաշխիքներ տալ: Թէ որ աստիճան ինքը հասարակութիւնը կողմնակից է խաղաղ էվոլյուցիայի՝ հնարաւորութիւն ստեղծելուն՝ այդ երևում է այն հանգամանքից բը, չնայած սեպտեմբերի 11-ի օրէնքների պակասութեան, այնուամենայնիւ նոյնիսկ ձախակողման կուսակցութիւնները ուզում են մասնակցել ընտրութիւններին, ուղարկել Պետական Դուման իրանց ներկայացուցիչներին և Պետական Դումայի միջոցով արդէն ուղղել ընտրողական օրէնքի անարդար հիմքերը: Եւ իսկապէս, զինուած ապստամբութեան և քաղաքական գործադուլների փորձերը ցոյց տուին այդ միջոցների գրականութեան ամբողջ ութոպիւրը: Այս կամ այն խմբի, այս կամ այն դատակարգի եղակի ջանքերով մղած յեղափոխութիւնները միշտ անաջող վախճան են ստանում: Եւ այդ գալիս է կրկին ապացուցանելու մեր այն տեսակէտը որ մենք պաշտպանել էինք անցիալ համարում դեռ Մոսկուայի գէպքերից առաջ 1): «Մենք հաւատում ենք որ միայն սահմանադրական կեանքում, այն էլ աստիճանաբար կատարուած բեֆորմներով, կարող է հասունանալ սոցիալական յեղաշրջումը, որ պէտք է հետեանք լինի հասարակութեան

1) Տե՛ս «Մուրճ» №11—12:

անտեսական կազմուածքի փոփոխութեան և ժառանգի գիտակից ինքնորոշման: Ամենօրեայ դիտողութիւնը և առաջագէտ երկըրների անցեալի ուսումնասիրութիւնը ցոյց են տալիս որ հասարակական կեանքում դասակարգերի անտագոնիզմի (հակամարտ) հետ դեր են կատարում նաև դասակարգերի զործակցութիւնը, պայքարող հակառակ ոյժերի խաղաղ կոմպրոմիսը»:

Մահմանադրական բեժիմի լիակատար հաստատում կեանքի մէջ—անառաջին նպատակը, որին պէտք է ձգտեն դեմոկրատիական բոլոր կուսակցութիւնները, չլլատելով, չպառակտելով իրանց ոյժերը ընդանդական ազանդաւորների նման, որոնք զոյժաւոր չորրութիւնների վէճերով էին զբաղուած այն ժամանակ, երբ Պոլսի պարսպների գրսում օսմանն Բանակն էր կանգնած... Պրոգրեսիւ բոլոր ոյժերի դաշնակցութիւն՝ սահմանադրական կարգիւր Ռուսաստանում հաստատելու նպատակով—անա միաջամ ոյժերի ընդհանուր զրօշակը: Եւ մեզ թւում է թէ այդ հարցում հախածեռնութիւնը պէտք է իր վրայ վերցնի սահմանադրական-ժողովրդավարական կամ ինչպէս այժմը՝ աւելացնում է «ժողովրդի ազատութեան» կուսակցութիւնը, որ իր ծրարութիւններում է ինտելիգենցիայի, գիւղացիութեան և բանուորականութեան շահերը և տարբերում է ձախակողմեան ծայրայեղներից աւելի իր տակտիկայով, Բանապատակների էական տարբերութիւններով, եթէ կամիք այդ կուսակցութիւնը աւելի ճիշտ ինքն ընտրող «սոցիալ-էվոլյուցիօնիստական» անունով... Միայն ոյժերով այդ ձախակողմեան ժողովրդը (բոլոր) կարող է ժողովրդի մէջ հռանդուն պրոպագանդա անել ընտրողական պայքարի ժամանակ և ուղարկել Պետական Դռւման ժողովրդի շահերին նուիրուած այնպիսի հեղինակաւոր ներկայացուցիչներ, որոնցով այնքան հարուստ է ուսական ինտելիգենցիան: Մի կողմ թողնենք վերաւորական «բուրժուա» ածականը Սարուվէների, Միլիւկովների նման անձանց նկատմամբ, մի կողմ թողնենք նեղ կուսակցամոլութիւնը և դոկտրինորութիւնը այս պատմական լուրջ մոմենտում: Պէտք է հասկանալ կեանքի ընդուն լուրիկան և հասուն ու տողջամիտ հայեացքով չափել ընդ զօւարութիւնները: Զայրոյթից ատամներ կրճտել կամ խռովկան վերաբերմունք ցոյց տալ «ոչ ծայրայեղների» տակտիկային և փրկութիւնը սպասել միայն ապստամբական բռնկումից—նշանակում է լրջութեամբ չլինել իրական պայմանների դրած խոչնդոմաների համադրումարը: Մենք հաւատում ենք որ ձախակողմեան բոլոր միայն ոյժերը, եթէ նըպատակ դնեն՝ բոլոր հռանդով նուիրուելու ընտրողական պայքարին, կարող են աջողութիւն ունենալ, որովհետեւ նրանց ոտի

տակ է այնպիսի ամուր հող, ինչպիսին է աշխատող մասնայի շահերը և առհասարակ արդարութիւնը:

—Շուտով լրանում է մի տարի և թուրքերի սկսած յարձակումները հայերի վրայ գետնս չեն զոտուած. հայը, տեսնելով փթած և ապիկար բիւրօկրատիայի յանցաւոր և միտումաւոր թուլութիւնը թուրքերին զսպելու գործում, ստիպուած եղաւ զիմելու ինքնապաշտպանութեան: Չափազանց տարօրինակ է որ այժմ Գոլըշտպով գեներալը և գնդապետ Վէլերն հայոց գիւղերն են թնդանօթներով ամրակոծում՝ «թաւան և գէնք» պահանջելով հայերից: Չարմանալի է որ մարդասպան թուրք բէգերն և պրիստաւները չեն ձերբակալուած, այլ բժիշկ Ք. Բա-հաթրեանի և Գ. Մ. Շահնապարեանի նման անպայման խաղաղասէր և ամենից յարգուած անձնաւորութիւններ: Այս բոլորից յետոյ Կրզնի, Մինքենդի, Ջաշրիի և այլ տեղերի հայերի պըլ-խին բարբարոսութիւններ գործող թուրքերը կարող են խրախուսուել իրանց քաջագործութիւնների մէջ, միանգամայն հաւատացած որ այդպիսով իշխանութեան սրտից ջուր են խմում և հովացնում են հայակեր չինովնիկներին վրիժառու ատելութիւնը հայից: Արդէն առաջտիպի է դառնում կրկնել զանազան խաղա-րարական փորձերի մասին, երբ զիմացիդ տեսնում ես կանգ-նած գոլիցինեան բեմիմի մարդկանց, իրանց կարճամիտ և տը-մարդի «քաղաքականութեամբ»...

Գոլիցինի ստեղծած Աւգեան ակոսները մաքրելու համար, ինչպէս երևում է, Հերկուլեսեան ջանքեր են հարկաւոր և ոչ պալլիատիւններ. և ժամանակ է որ այդ ճշմարտութիւնը հաս-կանար բարձր իշխանութիւնը, ինչպէս նա ըմբռնեց այդ՝ հայոց կալուածների և զպրոցների խնդրում...

Լ. Ս.

31 Յունուարի:

Պետական Դումայի ընտրութիւնների կանոնադրութեան զործադրութիւնը Կոմիտայի:

Կովկասեան նահանգները և շրջանները Պետական Դու-մայի անդամների ընտրութիւնները կատարում են այն ընդհա-նուր հիմունքներով, որ մասնացոյց են ստուած 1905 թուի օգոստոսի 6-ի Բարձրագոյն հաստատուած Պետական Դումայի ընտրութիւնների կանոնադրութեան մէջ, նոյնպէս և զեկտեմ-

բերի 11-ի Բարձրագոյն տուած ուկազի մէջ, որով այդ կանոնադրութեան մէջ փոփոխութիւն է մտցրուած, հետեւեալ շեղումներով.

1) Ընտրութիւնները կատարելիս Զարաթալի շրջանակը (округъ) միացնում է Դադստանի շրջանի* հետ, վերջինիս հետ կազմելով մի ընտրողական շրջանակ: Մի ընտրողական շրջանակ են դառնում նոյնպէս Չերնոօբրեան նահանգը, Սուխումի շրջանակը և Բաթումի շրջանը:

2) Տերեքի և Կուրանի շրջաններում կազմւում են երկու շրջանային ընտրողական ժողովներ ամեն մէկում. մէկը ղինուորական կազակների գասակարդի ընտրողներից, իսկմիւսը — շրջանի միացեալ ազգաբնակչութիւնից: Այդ ժողովներից իւրաքանչիւրը իր կողմից ընտրում է Պետական Դումայի համար այնքան թիւ անդամներ, որքան որ յիշուած է կցուած ցուցակում:

3) Ամեն մի գաւառում, շրջանակում կամ շրջանաբաժանմանը, ի բաց տեւալ ներքեւում յիշածները, կազմւում են երեք ընտրողական ժողովներ. ա) հողատէրերի ժողով, բ) քաղաքային ընտրողների ժողով և գ) գաւառաժանների (уездныхъ) զիւղական ժողովների ընտրած լիազօրների ժողով:

Կուբանի շրջանաբաժիններում (отдѣлы), նոյնպէս և Տերեքի շրջանի այն բաժիններում, ուր կան կազակների ստանիցաներ, կազմւում է բացի վրանից և ստանիցաների լիազօրների ընտրողական ժողով:

4) Բանուորներից ընտրողները, — ընտրւում են ընդհանուր հիմունքներով, Կովկասեան երկրի հետեւեալ նահանգներում և քաղաքներում այս քանակութեամբ. Բազու (նահանգում և քաղաքում), — 4, Բաթումի շրջանում — 1, Թիֆլիսի (Թիֆլիս քաղաքում և նահանգում) — 2 և Չերնոօբրեան — 1:

5) Բազուի և Թիֆլիսի նահանգներում բանուորական ընտրողների ընդհանուր թիւը բաշխւում է այդ երկու նահանգների և նախորդ պրակում յիշուած քաղաքների մէջ, համաձայն թիւ քաղաքի սահմանների մէջ, թէ զուրու — նահանգի կամ շրջանի սահմաններում գտնուող զործարանական, հանքային և հանքադուրձական արգիւնարերութիւնների ու երկաթուղային արհեստանոցների մէջ եղած բանուորների ընդհանուր թուին:

6) Բաթումի շրջանի Արզուինի շրջանակում և Կարսի շրջանի բոլոր շրջանակներում մասնաւոր հողատէրերի ժողովներ չէ կազմակերպւում, իսկ այն անձինք, որոնք այս կանոնադրութեան 12 յօդ. հիման վրայ ընտրութիւններին մասնակցելու իրաւունք

ունեն, մասնակցում են այդ շրջանակներում քաղաքային ընտրողների ժողովին:

7) Քաղաքային ընտրողական ժողովներ չեն կազմում.— Բօրչալուի և Թիֆլիսի—Թիֆլիսի նահանգում, Լեչխումի, Բաշիի և Շօրտաւանի—Քուխայի նահանգի մէջ, Արէշի, Կարեւպինի, Ջիվանշիրի և Ղաղախի—Գանձակի նահանգում, Գեօկչայի—Բազուի նահանգի մէջ, Սուրմալուի, Շարուրօ-Գարալագեաղի և Էջմիածնի—Երևանի նահանգի մէջ, Քիւրինի—Դաղստանի շրջանում, Բասալլաշինի, Կովկազի և Լաբրնակի—Կուրանեան շրջանում, Նալչինի, Խոսովիւրդի և Սունժենեան բաժանմունքում—Տերեքի շրջանի մէջ: Քաղաքային ընտրողական ժողովների մասնակցելու իրաւունք ունեցող անձինք այդ գաւառներում, բաժանմունքներում և շրջանակներում (բացի Քիւրինի) մասնակցում են հոգատէրերի ժողովներում:

8) Դաղստանի շրջանի Աւարեան, Անգեակի, Գունիբի, Դարգինի, Ղազիդուռլի և Սամուրեան շրջանակներում մասնաւոր հոգատէրերի և քաղաքային ընտրողներին ժողովներ չեն կազմում, այլ այդ երկու կատէգորիաների եղած ընտրողները մասնակցում են Թէմիրխանշուրայի շրջանակի համապատասխան ժողովներում:

9) Դաղստանի շրջանի Քիւրինի մասի քաղաքային ընտրողները մասնակցում են Կալուպօ-Թարասարանի վիճակի քաղաքային ընտրողների ժողովում (Դերենդ քաղաքում):

10) Նորին Կայսերական Մեծութեան Կովկասի Փոխարքայից է կախում, երբ նա անհրաժեշտ համարի, ընտրութիւններ կատարելու համար միացնել մի և նոյն նահանգի կամ շրջանի սահմաններում գտնուող առանձին գաւառները (շրջանակները) ու կազմել նրանց համար միացեալ ընտրողական ժողովներ:

11) Այն գաւառներում, որոնց վարչութիւնները գտնւում են դաւառական քաղաքում, ընտրողների ժողովները գումարելու տեղը որոշում է նահանգապետը:

12) Գաւառական հոգատէրերի ընտրողական ժողովներում անմիջական կերպով մասնակցում են. 1) Անգրկովկասի նահանգներում և շրջաններում՝ այն անձինք, որոնք վճարում են իրանց պատկանող հողային կամ ուրիշ կայքի համար (որոնք չեն մտնում Պետ. Դուռ. կանոն. 16 յօդ. 1 կէտում յիշուած առեւտրա-արդիւնաբերական հիմնարկութիւնների շարքը) գեմատվային հարկ, տարեկան ոչ պակաս 15 ռուբլուց: 2) Տերեքի և Կուրանի շրջաններում այն անձինք, որոնք իրանց պատկանող հողային կայքերի համար վը-

ճարում են պետական հողային հարկ տարեկան 3 ր. 50 կ. և 3) այն անձինք, ա) որոնք կառավարում են Անդրկովկասի նահանգներում կամ շրջաններում հարկատու կալուածքներ պայմանագրի կամ հաւատարմագրի հիման վրայ մի տարուց աւելի և վճարում են պետական հարկ տարեկան ոչ պակաս 15 բուրլուց, իսկ Կուրանի և Տերեքի շրջաններում պետական հողային հարկ տարեկան 3 ր. 30 կոպէկից ոչ պակաս, կամ բ) կապալով են վերցրել մի և նոյն հիմունքներով հողի համապատասխան քանակութիւն:

13) Այն անձինք, որոնք իբրեւ սեպհականատէր կամ ցմահ տիրապետող, մի ամբողջ տարի վճարում են կալուածքի համար գեւատային տուրքեր կամ պետական հողային հարկեր նախորդ յօդուածի մէջ յիշած քանակից պակաս՝ մասնակցում են ընտրութիւններին լիազօշների միջոցով:

14) Այն անձինք, որոնք, 1905 թւի դեկտեմբերի 11-ի Բարձրագոյն հրովարտակի Ա բաժնում յիշած իրաւունքները ունեն, հետեւեալ գիւղաղաղաքներում՝ Բաթումի շրջանում՝ Ալգուէնը, Քութայիսի նահանգում. Զուգդիդը և Բեղուզ-Կալէն, Բագուի նահանգում՝ Սալեանը, Ղարսի շրջանում՝ Կազուռանը, Արգահանը և Օլթին, — մասնակցում են ընտրութիւններին քաղաքային ընտրուիւնների ժողովներում:

15) Գիւղական զաւառամասերի ժողովներէջ լիազօշներ ընտրելու համար, Կովկասեան նահանգների ու շրջանների, գիւղերը, աուլները և գաղութները (բացի Բաթումի և Ղարսի շրջաններից) մի քանի մասերի են վերածւում, առանձին ցուցակներով, որ կազմում են նահանգական իշխանութիւնները և վաւերացնում է Փոխարքան: Այդ տեսակ մասերի կարող են վերածուիլ, Փոխարքայի հայացողութեամբ նաեւ կազակների սակաւամարդ ստանիցաները:

Ծանօթութիւն: Գանձակի և Երևանի նահանգներում առաջին ընտրութիւնների համար Փոխարքան իրաւունք ունի միացնել գիւղերը և գաղութները ու կազմել առանձին մասեր, թէկուզ այդ գիւղերը միմեանցից բաժանուած լինեն միջանկեալ հողերով:

16) Գաւառամասի ժողովը հրաւիրւում է նահանգական իշխանութեան ցուցմունքով, գաւառամասի մի որ և է գիւղում, աուլում կամ գաղութում տեղական տանուտէրի նախագահութեամբ և կազմւում է գաւառամասի մէջ մտնող գիւղերի, աուլների և գաղութների ընտրուածներից: Ընտրուածները ընտրւում են ժողովներում իւրաքանչիւր տասը տան կողմից

մէկը, իսկ տասը անից պակաս ունեցող գիւղերը ընտրուած են մի ընտրող միայն:

17) Գաւառամասերի գիւղական ժողովները, նոյնպէս և կաղակների քառնիցաների ժողովները և մասերը (յօդ. 12) ընտրուած են երկու երկու լիազօրներ իւրաքանչիւրը:

18) Բաթումի և Դարսի շրջաններում լիազօրներին ընտրուած են գիւղական շրջանակների ժողովները, ամեն մի ժողովից երկուսը:

19) Գաւառական հողատէրերի ընտրողական ժողովներին մասնակցելու իրաւունք ունեցող անձանց ցուցակը Անգլիկական սուլթանութեան կողմէն են գաւառապետները կամ շրջանային կառավարիչները, իսկ Տերեքի և Կուբանի շրջաններում՝ տեղական ատամանները: Քաղաքային ընտրողների ցուցակը կազմուած են քաղաքային վարչութիւնները, իսկ այն քաղաքներում ու գիւղաքաղաքներում, ուր քաղաքային տնտեսական կառավարութիւնը կազմուած է Կովկասեան երկրի կառավ. հաստ. 133 յօդ. հիման վրայ՝ ոստիկանական հաստաթուղթիւնները:

20) Այն գաւառներում, ուր չը կան ազնուականութեան գաւառական պարագլուխներ, մասնաւոր հողատէրերի թէ՛ ընտրողական և թէ՛ նախընտրական ժողովներում նախագահուած է տեղական հաշտարար գատաւորը հաշտարար ժողովի (Կուբանի և Տերեքի շրջաններում) կամ նահանգական գատարանի կարգադրութեամբ: Հաշտարար գատաւորները նախագահուած են նոյնպէս և այն գաւառների քաղաքային ընտրողների ժողոււած, որոնց վարչական կենտրոնը գտնուած է ոստիկանական հաստատութիւնների միջոցով կառավարուող գիւղաքաղաքներում:

21) Նահանգական ընտրողական գործերի համար մասնա-ժողովներ են կազմուած՝ Բագուի, Գանձակի, Թիֆլիսի նահանգներում, նոյնպէս և Կուբանի ու Տերեքի շրջաններում: Բագուի մասնաժողովին են ենթարկուած, յիշեալ նահանգից բացի, նոյնպէս Դաղստանի ու Ջարաթալայի շրջանները, Քութայիսի մասնաժողովին՝ Բաթումի շրջանը, Սեւծովեան ու Սուխումի շրջանը: Երևանի մասնաժողովին՝ Կորսի շրջանը:

22) Նահանգական ընտրողական գործերի համար մասնա-ժողովները կազմուած են նահանգական գատարանի նախագահի նախագահութեամբ, իսկ անդամները լինում են՝ արքունական պալատի կառավարիչը, նահանգական քաղաքի և գաւառի ազնուականութեան պարագլուխը, նահանգական գատարանից նշանակած անդամներից մէկը, նահանգական քաղաքի քաղաքագլուխը և նահանգական գիւղացիական (կամ շինական)

գործերի տեսանի մի անդամը, որին նշանակում է նահանգապետը: Ստաւրոպոլի արքունական պալատի կառավարիչը կառուց է իր փոխարէն նշանակել Տերեքի մասնաժողովի ընտրողական գործերի մասնակցիլու համար նոյն պալատի տեղական բաժանմունքի վառավարչին:

Ծանօթ. Տերեքի և Կուբանի ընտրողական գործերի մասնաժողովներում նահանգական գիւղացիական գործերի տեսանի անդամի փոխարէն մասնակցում է շրջանային վարչութեան խորհրդականներից մէկը, շրջանի կառավարչի նշանակելով:

23) Գաւառական (շրջանակային) ընտրողական գործերի մասնաժողովները կազմւում են՝ նահանգական դատարանի նըշանակած անդամի նախագահութեամբ, իսկ անգամները լինում են՝ գաւառական ազնուականութեան պարագլուխը, հաշտարար գատաւորները, որոնք նշանակում են կամ հաշտարար ժողովների (Կուբանի և Տերեքի շրջաններում) և կամ տեղական նահանգական դատարանի կողմից, գաւառական քաղաքի քաղաքագլուխը, հարկային տեսուչը և նահանգական իշխանութեան նշանակած հաշտարար միջնորդը:

Ծանօթ. 1) Այն գաւառներում և շրջանակներում, ուր գաւառական ազնուականութեան պարագլուխներ չը կան, նրանց փոխարէն մասնաժողովում մասնակցում է փոխարքայի հրաւերով տեղական հոգատէրերից մէկը:

Ծանօթ. 2) Այն տեղերում, ուր գիւղացիական հաստատութիւններ չեն մտցրուած, նահանգական իշխանութիւններին է վերապահւում իրանց հայեցողութեամբ փոխարինել հաշտարար միջնորդներին ուրիշ պաշտօնեաներով. սակայն մասնաժողովի անգամ չեն կարող նշանակուել նրանք, ովքեր օրէնքով պարտաւոր են ընտրողական ցուցակները կազմել նաև տեղական ոստիկանական պաշտօնեաները:

24) Սեծովեան նահանգի, Բաթումի ու Սուխումի շրջանների ընտրողական ժողովի, որը ընդհանուր է, ընտրութիւնների հսկողութիւնը վերապահւում է Բաթումի շրջանի զինուորական նահանգապետին, և շրջանային ընտրողական ժողովը տեղի է ունենում Բաթում քաղաքում: Սուխումի և Զաքաթալի շրջանի ընտրութիւնների հսկողութիւնը (յօդ. 23 օգոստ. 6-ի կանոնադր.) այլ և շրջանային ընտրողական ժողովին մասնակցող տեղական ընտրողների ցուցակի յայտարարելը յանձնւում է տեղական շրջանային կառավարիչներին Փոխարքայի բարձր հսկողութեան ներքոյ: (48. օգոստ. 6-ի կանոն):

25) Պետական Դումայի անդամները ընտրութիւնները կատարում են նահանգական ընտրողական ժողովներում, օրէնքների համաձայն, բոլոր ընտրողների հետ միասին:

Ծանօթ. — Գանձակի և Երևանեան նահանգներում Նորին Կայսերական Մաժլիսեան Կովկասի Փոխարքան իրաւունք ունի առաջին ընտրութիւնների համար բաժանել նահանգական ժողովները երկու մասի և որոշել իւրաքանչիւր մասից Պետական Դումայի համար ընտրելի անդամների թիւը:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Անելի դրամա.—Արժագանգներ.—Պարսկական եւ օսմանեան տաճմանադրու-
քիւններ.—Գեմոկրատիա եւ արեւելեան հարց.—Գեմոկրատիական հոսանքի յաղ-
րանակը Անգլիայում.—Համերաշխ գործունէութիւն ազատական ուղղութեան
հարբեր կուսակցութիւնների մէջ.—Փրանսիական կառ. տակսիկան եկեղ. կայքերը
ցուցակագրելիւ.—Համրույ. նոր հախազանի լեհրութիւնը.—Բուզլեյիին տուած
հայաւնայտս շուղքը:

Մի տարի առաջ ռուս-ճապոնական պատերազմն էր դար-
ձրել իր վրայ ամբողջ աշխարհի լարուած ուշադրութիւնը, իսկ
այսօր՝ ռուսական մեծ յեղափոխութեան ելեկշններն են բոլորի
հետաքրքրութեան կենտրոնը: Տիեզերական կայսրութեան լայ-
նածաւալ բեմի վրայ արար արարի ետեւից անցնում են ողբեր-
գութեան սարսափելի տեսարանները, որոնց մէջ դարերով
շղթայուած մի հոկայ ժողովուրդ տիտանական ջանքեր է գործ
դնում՝ թօթափելու վերջապէս իր շինքից կամայականութեան,
խաւարի և թշուառութեան անարգ լուծը, որ այնքան ձեռնտու
է և քաղցր լրբացած բիւրօկրատիայի համար:

Եւ այդ ահելի դրաման, ինչպէս անցեալ անգամ ցոյց
տուինք, խոր կերպով ազդել է արդէն այլ երկները աշխատող
դատակարգերի տրամադրութիւնների, ինչպէս նաև միջազգային
յարաբերութիւնների վրայ: Ռուսաստանի ներքին ալէկոծու-
թիւնը շարժում է առաջացրել երկրագունդը ծածկող մարդկա-
յին կեանքերի ովկիանոսում, իսկ առանց հետևանքների չի անց-
նում մասսայական և ոչ մի ցնցում: Ռուսական յեղափոխու-
թեան արձագանգները մենք տեսանք Աւստրո-Ունգարիայի, Ի-
տալիայի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի ընտրողական պահանջների
և պայքարումների մէջ. բանուորականութիւնը այդ հարցերում
իր ձայնը բարձրացրեց նաև Պրուսիայում և Գերմանիայի այլ
երկրներում:

Միջազգային յարաբերութիւնների հարցում մենք տեսանք
թէ ճապոնական պատերազմի և ներքին յեղափոխութեան շնոր-
հիւ Ռուսաստանի թուլացումից ի՞նչպէս իսկոյն օգտուեց Վիլ-
հելմ II-ը, Ռուսաստանի դաշնակից ու Գերմանիայի ռոտի
Ֆրանսիային նեղը գցելով Մարոկկոյի հարցում և յետոյ նոյնիսկ
յոխորտանքով կանչելով նրան սպանական Ալթէսիրասի հա-
մաժողովին—միասին կարգադրելու համար այն հարցերը, որ մի
Յունուար, 1906.

տարի առաջ Ֆրանսիան լուկ իր դիմանալու բանն էր համարում...

Ռուսական ազատամարտը, ինչպես երևում է, խոր տպաւորութիւն է թողել նաև Իրանի շահնշահների օրհնուած երկրում, որի մոլլաները, վաճառականները և կալուածատէրերը պահանջ են դրել որ շահը սահմանափակի իր ինքնիշխանութիւնը, ստեղծելով «Արդարութեան տոհմը»...

Թէ ի՞նչ կը լինի պարսիկ ժողովրդի տեսակէտից այդ մոլլաների և ֆէօդալների «արդարութեան տոհմը» — դա դժուար էէ գուշակել, սակայն միութարական է հէնց ինքը արտոլիւտիզմի դէմ քաղաքական բողոքի այդ սկզբնաւորութիւնն անգամ: Պարսկաստանում, ինչպէս և Թիւրքիայում, հասարակական կառուցուածքը և ժառանգի մտաւորականութիւնը դեռ չեն հասունացել քաղաքական յեղափոխութեան համար: Մի Միլհապ փաշա իհարկէ կարող էր սահմանադրութիւն էլ գրել, նոյնիսկ սուլթանին ստորագրել էլ տալ, ինչպէս այդ եղաւ 1876 թուականի դեկտեմբերի 23-ին Պոլսում, սակայն այդպիսի շինծու, արուեստական ու թրով կպցրած սահմանադրութիւնները ի կատար չածելու համար Համիդին հարկաւոր էր միայն ասել թէ՛ «քէֆս չի ուզում», և ոչ ոք էլ չէր զարմանալ, ինչպէս և եղաւ. սուլթանը «օսմանեան պարլամենտը» բաց անելուց մի քանի օր առաջ վանդեց և բանտարկել տուեց Միլհատին, ապա, մի քանի անգամ էֆէնդիների ու փաշաների ժողով ղումարելուց յետոյ, այլևս չանհանգստացրեց թիւրք «պատգամաւորներին»: Եւ կարծում էք թէ այդ վարմունքը որեէ յուզում առաջացրեց թիւրք ժողովրդի մէջ: Սուլթանը շատ լաւ գիտէ թէ ովքերն են զրժգոհները. «ռայաներ», որոնց կարելի է կոտորել և մի քանի «ինտելիգենտ» էֆէնդիներ, որոնց բաւական է լաւ պաշտօններ առաջարկել որ դադարեն հակառակութիւն ցոյց տալու փաղիշահի խօսքին: Անշուշտ, թիւրքերի մէջ կան անկեղծ յեղափոխական անհատներ էլ, սակայն 14 միլլիօն տգէտ և ֆանատիկոս օսմանցիներերի մէջ ի՞նչ նշանակութիւն ունին այդ անհատները, քանի որ բոլոր եղած «մտաւորականութիւնը»՝ իրրև օսմանեան բիւրօկրատիա շահագրգռուած է ներկայ բեժիմի պահպանութեամբ: Մնում են իբրև բողոքող տարրեր քրիստոնեայ հպատակները, որոնցից նրանք, որոնք նպաստաւոր պայմաններ ունէին՝ անջատուեցան, իսկ որոնք ղուրկ էին այդ պայմաններից՝ յուսահատական ջանքերի մէջ բնաջինջ լինելու վրայ են: Թիւրքիան, ինքն իր ոյժերին թողած, անկարող է վերանորոգուել. կապիտալիստական պետութիւնները շահ չունին նրա արժատական բեֆօրների մէջ — մնում է բոլոր յոյսը դնել Եւրոպայում գեմեկրատիական հոսանքների ուժե-

դանալու վրայ: Իսկ այդ յոյսն ութուպիս չէ: Այդ ճանապարհով է արագօրէն ընթանում մարդկային առաջադիմութիւնը: Խոշոր կապիտալի և կալուածատիրութեան կլասիկ երկիր Անգլիայում մենք այսօր տեսնում ենք պահպանողականութեան մի չտեսնուած պարտութիւն: Մենք տեսնում ենք որ անգլիական ազատականութիւնը քայլում է դէպի ձախակողմեանների կողմը, արժատականանում է, և ձեռք տուած անգլիական բանուորականութեան՝ սոցիալական արդարութեան հարցն է դրնում իր ըէալ գործունէութեան ծրագրում: Հաստատ է որ եթէ լիբերալների աջակցութիւնը չլինէր, վերջին ընարութիւնների ժամանակ և ոչ մէկը այդ բանուոր պատգամաւորներից չէր անցնիլ, ինչպէս չանցան զուտ սոցիալիստական պլատֆորմ ունեցող կուսակցութիւնից և ոչ մի ներկայացուցիչ: Աւստաւրակ անգլիական տրէդիւնիօնիստները և բանուորական այլ պոսիթիսիօնէլ միութիւնները, հաւատարիմ անգլիական ոգու ըէալականութեան ու գործնականութեան, միշտ համերաշխ են գործում անգլիական լիբերալների հետ: Կրուկս, Կէյր Գարդէ, Ջոն Բերնս, Թոմաս Բերս և այլն, բանուորականութեան շահերի հաւատարիմ պաշտպաններ լինելով հանդերձ, հեռու են այն նեղ կուսակցական դոգմատիզմից և դոկտրինեօրութիւնից, որ յատուկ է դեռ քաղաքական ազատ կեանքով չապրած ուսական իրականութեան: Հարեանցօրէն նկատենք որ այդպիսի գործակցութիւն կարելի է գտնել և շատ ուրիշ երկրներում. վերցնենք, օրինակի համար, հէնց Դանեմարկը, որ յիշեցի նրա ալեգարդ արքայի—բազմաթիւ թագաւորների այդ հայր և պապի—մահուան առիթով: Փոքրիկ Դանեմարկի ֆոլկետինգում պատգամաւորների ահալին մեծամասնութիւնը կազմում են գիւղացիական կուսակցութեան ներկայացուցիչները կամ արժատականները և բանուորականութեան ներկայացուցիչները կամ սոցիալ-դեմոկրատները. այդ երկու կուսակցութիւններն էլ միացած են գործում պահպանողականների և յետադարձների դէմ:

Եւրոպական հաստեղակութեան դեմոկրատիզացիայի նշանաւոր քայլերից մէկն էլ՝ պետութիւնից եկեղեցու կատարեալ անջատումն էր, որ այժմ իրողութիւն է դարձել Ֆրանսիայում: Թէ ռը սատիճան ֆրանսիական ժողովուրդը հասունացած է այդ պատմական յեղաշրջման—երևում է այն խողաղ ելքից, որ ստացաւ եկեղեցական գոյքերի ցուցակագրումը: Մի քանի կղերականների և նաքիօնալիստների կողմից անկարգութիւններ առաջացնելու փորձերը ոչ մի արձագանք չը գտան ժողովրդի մէջ: Պէտք է այն էլ ասել որ հանրապետա-

կան պաշտօնեաները մեծ տակտ ցոյց տուին այդ փափուկ հարցում, և կառավարութիւնը խելացի հեռատեսութեամբ այնպիսի միջոցներ ձեռք առաւ, որ այդ պատմական փոփոխութիւնից նախ թական միասններ չկրեն և կեղեցու արդի պաշտօնեաները, նախ նաեւ զառամեալների համար կենսաթոշակներ, աւելի երիտաւարողների համար զանազան չափերով օժանդակութիւններ: Մի խօսքով կաթողիկոսներին արուած էին այնպիսի ժամանակաւոր զիջումներ որ փոփոխութեան պրոցեսը պէտք է ընթանար հարթ և առանց սուր ու խիստ ընդհարումների: Այդ քաղաքական տակտը ցոյց տուին հանրապետականները նաև նոր նախագահի ընտրութեան ժամանակ: Վերսալում կայացած համագումարում Ֆրանսիական սենատորները և պատգամաւորները կանգ առան հարաւային Ֆրանսիայի գիւղերից մէկում 1841 թուին ծն. Արման Փալիերի վրայ, որ մի խաղաղասէր, շիտակ և մեղմ մարդ է և երբէք չի ուղենալ իր հօը հնչեցնել կառավարական գործերում. նա կը լինի Ֆրանսիայի պատկառելի ներկայացուցիչ միայն և երբէք չեկտվար. այլապէս զեմոկրատիայի գերիշխանութեան հետ զժուար կը լինէր հաշտեցնել նախագահի անհատական ցայտուն բնատրութիւնը: Եթէ ի նկատի ունենանք այն որ, յենուելով Ֆր. 1875 թ. Սահմանադրութեան վրայ, նախագահը հնարաւորութիւն ունի յայտնի չափով անձնական ազդեցութիւններ գործ դնել մանաւանդ արտաքին քաղաքականութեան յարաբերութիւններ մէջ — պէտք է, ինչպէս ճանաչողներն են վկայում, Փալիերի տրամադրութիւնների վրայ այնքան էլ յոյսեր չգնեն հին ռուսական բեթիմի կողմնակիցները: Գեմոկրատիական Ֆրանսիայի ամբողջ համակրանքը Նոր Ռուսաստանի կողմն է, և այդ խնդրում, ուրեմն, արիւժ է կատարեալ ներդաշնակութիւն Ֆր. պաշտօնական ներկայացուցչի և իսկական ղեկավարների մէջ: Ժողովրդի զեմոկրատիական ձեռքատումների դիմաց կառավարութեան բնակցիօն հակումները աչքի ընկնող են միայն Գերմանիայում և մանաւանդ Աւստրո-Ունգարիայում: Այս վերջինը, միացած հին ռուսական բեթիմի հետ, ինչպէս գիտենք, Միւլցշտեդեան համաձայնութեան զօրութեամբ պէտք է ինչ-որ կիսատ-պատու ծրագրերով խաղաղացնէին Մակեդոնիան... Եւ զեռ խաղաղացում են մտածելով միմիայն եւրոպական կապիտալիստների ֆինանսական գէշ ֆոնները՝ Օտտոմանեան բանկի հասոյթների հաւաքումը ապահովել... Ճապոնական պատերազմը և այժմ ներքին յիդափոխութիւնը իհարկէ թոյլ չեն տալիս Ռուսաստանին խոսնուել այդ գործերում, և Բալկանեան սլաւոնները իրանց յոյսերը կտրած մեծ եղբօր աջակցութիւնից արդէն մտածում են իրանց սեփական

ոյժերով իրանց գլխի ճարն տեսնել. սերբ-բուլղարական մաք-սային և երկաթուղային դաշնը առաջին քայլն է այդ ուղղու-թեամբ: Եւ, գուցէ, երկար չենք սպասիլ իրականացած տեսնու-լու հարաւային սլաւոններէ սերտ միութիւնը: Եւ պահալաւօնիզմը կարող է իրագործուել Բալկանեան թերակղզու վրայ, ուր սլա-ւօնները սղմուած են Աւստրո-Ունգարական և թիւրքական տարա-մերժ ձգտութեան շարքում: Այո, հարաւային սլաւոնները ձեռ-քի տակ ունեն բոլոր նիւթերը մի հօր միութիւն ստեղծելու համար. Սերբիան, Բուլղարիան և Չերնօգորիան արդէն կազ-մակերպուած մեծութիւններ են, իսկ Բոսնան, Հերցեգովինան, Սլովաւիան և այլն շատ հասունացած տարրեր: Այդ սլաւոն-ներէ թիւն էլ Բալկանեան թերակղզու վրայ բաւականին պատ-կառելի է—մօտ 12 միլլիօն:

Իսկ թիւրքիան... այդ «հիւանդ մարդը» իր սեփական վի-ճակին թողած ոչ կը մեռնի ոչ էլ կ'առողջանայ. պէտք է եւրո-պական դեմոկրատիան վերացնի նրան միջից և ինքը տայ թիւրքիայի բոլոր ժողովուրդներին, բոլոր գաւառներին արդար օրինակարգ, իր, եւրոպական դեմոկրատիայի, անմիջական կա-ռավարութեան ներքոյ պահելով երկիրը տասնհակ տարիներ, մինչև որ գերիշխող մուսուլման տարրը սովորի սպրել այդ նոր կեանքով: Կաւատեսները մեծ յոյս ունին մեծ Ֆրանկլինի 1) հայրենիքի նախագահ Րուզվելտի միջամտութեան վրայ: Եթէ իրագործուի լաւագոյն մարդկանց այդ տենչը այն ժամանակ հայ ժողովրդի հետ և համայն մարդկութիւնը կարող կը լի-նէին Րուզվելտին դասել մարդկութեան ամենամեծ բարերարնե-րի շարքում...

Լ. Ս.

31 Յունուարի:

ՆԱԽ. ՌՈՒԶՎԵԼԹ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Յունուար 18-ին նախ. Ռուզվելթին իր տեսակին մէջ ե-գական խնդրագիր մը ներկայացուց Նիւ-Եօրք քաղաքացի James B. Reynolds. խնդրագիրը ստորագրուած է տիեզերահռչակ եւրոպացիներու կողմէ (պետական մարդեր, դատաւարակիչներ, հրապարակագիրներ և քաղաքացիներ), կոչ կ'ընէ նախագահին

1) Այս տարի յունուարի 4-ին լրացաւ նրա ծննդեան 200 ամեակը:

և քաղաքական պետութիւնները համաձայնեցնելու, որպէսզի ձևանարկեն խաղաղութիւն ու կարգ հաստատելու Օսմ. Պետութեան մէջ, և ժամանակորայէս հայերուն համար երաշխաւորելու կեանքի, ինչքի ու պատուի ապահովութիւն:

Խնդրագիրը ստորագրած են ֆրանսայէն՝ երեսունըմէկ ծերակուտական և քսանըմէկ երեսփոխան, Իտալիայէն՝ երկու ծերակուտական և տասներմէկ երեսփոխան, Պէլճիքայէն՝ եկու ծերակուտական և քառասունըմէկ երեսփոխան, Շվէտէն՝ մէկ երեսփոխան, Տանիմարքէն՝ ութը երեսփոխան, տասնըչորս անգլիացի եպիսկոպոսներ, Ս'եմ Բրիտանիոյ և Լքսպալան Ֆամաքի յիսունըմէկ համալսարանական ուսուցիչներ, աստնցմէլատ Նորվէկիոյ, Շվէտի, Տանիմարքի, Հօլանտայի Ֆրանսայի, Գերմանիոյ, Աւստրիոյ, Իտալիոյ, Անգլիոյ, Սկովաիոյ և Իւլլանտայի բազմաթիւ նըշանաւոր քաղաքացիներ:

Անհատապէս ստորագրողներուն մէջն են՝ E. Nansen, Bjornstjerne Bjornsen (Նորվէկիա), General Booth, of the Salvation Army, Professor Vundt (Լայփցիկ), Professor Ernest Lavisse, Jules Garetie, Leon Bourgeois, Ludovic Halevy, Anatole Leroy Beaulieu և Louis Blane (Ֆրանսա):

Խնդրագիրը պատրաստողն է աշխարհաճակ ֆրանսացի բիմիկոս Berthelot, երբեմն նախարար արա. գործերու Ֆրանսայի:

Նախագահը պատասխան տուած չէ Պն. Ռէյնօլտսին, բայց խոստացեր է ամէնախնամոտ նկատառութեան առնել միանգամայն յայտնած է թէ ինք կը գնահատէ այդ խնդրագրին ներկայացումով եղած պատիւը իրեն, իրրե նախագահի, և Մ. Նախանգներուն:

Յունուար 19-ին հրատարակուեցաւ այդ խնդրագրին պատճէնն ալ, որ հետեւեալն է.

ՄԻՒՅԵԱԼ ՆԱՀԱՀԳԻՆԵՐՈՒ ՆԱՄՍԱԳԱՀԻՆ

«Տէր—համարձակութիւն կ'աւանդ գիմեւու ձեզի, և ինչպատ զեհ գատի մը հայցելու այն բարձրապէս բարոյական և քաղաքական ազգեցութենը, որ դուք ունիք իրրե պետը Մ. Նահանգնելու մեծ հանրապետութեան, և անձնական հեղինակութիւնը որ դուք ձեռք բերած էք շնորհիւ ձեր յարատե Զանքերուն ազգերու միջև խաղաղութիւնը պահպանելու կամ վերահաստատելու համար:

«Ձենք տարակուսիր, որ դուք ալ մեզի պէս խորապէս պաշտօնած էք եղբրական վիճակովը հայ ժողովրդին, որուն ծագումը նոյնն է ինչ որ մերը, և որ խաղցած է կարևոր դեր

մը քաղաքակրթութեան զարգացման համար հին ժամանակներէ ի վեր: Այդ ժողովուրդը հիմա հասցում է յուսահատութեան և բնաջնջումի սպառնալիքի տակ է շնորհիւ տղիտութեան և բռնութեան որ անոնց վրայ կը ծանրացնեն անպատիժ կերպով անոնք շրջապատող բարբարոս միակելման ցեղերը, որոնք աւելի քան տասը տարի է որ հետամուտ եղած են անոնց բնաջնջումին: Այդ ղժրախտ բուսածները բնակող կամ այնտեղէն անցնող եւրոպացիներու և ամերիկացիներու վկայութիւնը, և անոնց քով պաշտօնավարող զիւսնադիտական գործակալներու պաշտօնական տեղեկաւորները միաբան են այդ նիւթին վրայ, և վկայութիւն կուտան ամէնէն ճշգրիտ և սրտաճւղիկ մանրամասնութիւններու: Այս պահուս հայ ժողովրդին համար չկայ սպառնովութիւն դոյրի, կեանքի, մարդու, կնոջ ու երեխայի պատուի, քանի որ մշտապէս սպառնալիքի տակէն են կողոպուտի, առեւանգումի և ջարդի՝ Ասիան աւերող կազմակերպուած աւազակներու երեսէն:

«Եւրոպայի համար ամօթ մըն է, կրնայինք աւելցնել, Ամերիկայի համար ալ, թոյլ տալ որ շարունակուի ոճիրի և անիշխանութեան այսպիսի վիճակ մը, որ, թող նորէն յիշենք, մեր սեփական քաղաքացիներուն ալ կը զպչի: Մէկէ աւելի եւրոպացի և ամերիկացի կողպտուած, խռտոնգուած կամ սպաննուած է համիտիէ, քիւրտ կամ թաթար խմբերու ձեռքով: Այդ աւազակախումբերու զազանային վայրագութեան թողումը այդ գաւառներուն մէջ, քրոնիկ վտանգ կը սպառնայ նաև առևտուրի, ճարտարարուեստի և մարդկային կեանքի շահերուն, որ ազգութեան ալ պատկանին բնակիչները:

«Ասոնք են, տէր, պատճառները ձեզի դիմէնուս, թախանձելով որ դուք ձեզի պատշաճ երեցած միջոցներով ու չափով, և իրրև հեղինակաւոր արտայայտիչը քաղաքակիրթ ազգերու կարծիքին, ձեռք առնէնք խնդիրը այն կառավարութիւններու քով, որոնց երկիրներուն մէջ վայրենութեան այս տեսարանները տեղի կ'ունենան: Մենք կը համարձակինք յուսալ, որ ձեր համակրանքին արտայայտութիւնը յօժարութեամբ պիտի ընդունի Ռուսիոյ ցարին կողմէ, որ այնքան բուռն կերպով հռչակեց իր մարդկայնական մտադրութիւնները և բաղձանք արտայայտեց որ անոնք նուիրագործուին միջազգային հաւանութիւնով: Մենք կոչ կ'ընենք ձեզի միջոցներ ձեռք առնել Եւրոպիոյ պետութիւններու ներդաշնակութիւն մը առաջ բերելու, ձեռք բռնելու նպատակով Օսմանեան կայսրութեան հպատակներուն համար հանրային խաղաղութեան և կարգի այն վիճակը, որուն չզոյւթիւնը այդ կայսրութեան գլուխն ըլլած է այն-

քան աղէտներ, սպառնալով անոր կատարեալ չնշումի վտանգը: Մենք խաղաղութեան մարդիկ ենք, և համոզուած ենք որ իզուր կոչ չենք ընել ձեզ՝ նախատուած մարդկութեան անունով: Այդպիսի միջոցներով մեր ընդհանուր մարդկութիւնը նոր պարտք չը ևս պիտի ունենայ ձեզի՝ երախտագիտութեան և հիացումի:»

(Բոստընի «Հայրենիք»)

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

— Մեր նոր բաժանորդներից նրանք որոնք կը ցանկանան ձեռք բերել «Հաջի Բարսա» վէպի այն մասը, որ տպուել է 1905 թ. ընթացքում—պէտք է ուղարկեն ճանապարհածախք 50 կոպ.: Այդպիսի բաժանորդների համար «Հաջի Բարսայի» Ա. հատորի (որ տպուել է 1904 թ.ին) գինն է 1 ր. 50 կ. ճանապարհածախքով և 1 ր. առանց ճանապարհածախքի: Նոր բաժանորդներից նրանք, որոնք թիւրիմացութեամբ ստացած չեն լինի 1905 թ. նոյեմբեր—դեկտեմբեր ամիսների համարը (ծրխաբար) — թող հաճեն բաց նամակով իմաց տալ մեզ այդ մասին:

— Հատով «Մուրճ» կարելի է գնել.

Թիֆլիսում—խմբագրատանը և «Գուտենբերգ» զրախ.

Բազում—Բուենիաթեանի շրախանութում:

— Բազուից բժիշկ Գ. Սարգսեանի մի բաժանորդացիով 1906 թ. «Մուրճ» ուղարկուելու է Թիֆլիսի է-ժանազին զրադարանին:

— Մեծ. պ. Ս.Վանեանի ձեռքով ստացանք Սուղանի (Աֆրիկա) հայ գաղթականների մէջ հանգանակած 137 ր. 75 կոպ. «ի նպաստ Կովկասի հայ արկածեալ եղբայր-ներու»:

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Եթէ հայերէն չիմացող և մեր իրականութիւնը չճանաչող մէկին թուէք աշխարհիս զանազան կողմերում լոյս տեսնող մեր լեզուի բնական հանդէսներ լոկ տնտեսանոցական կամ հիացած պէտք է լացադանչէ. «Փոքրութիւն հայերէնը նման ընթերցասէր և գրականասէր ժողովուրդ չկայ աշխարհում» — Ինքներդ դատե՛ք. «Արարտո», «Ազատ Բեմ» «Անահիտ», «Ազգագրական Հանդէս», «Արարտ», «Արեւեան Մամուլ», «Արմէնիա», «Արեւելք», «Արշալոյս», «Արծիւ», «Աշխատանք», «Արտիստ», «Ազգային», «Արգասիք», «Առողջապահիկ», «Բազմազգ», «Բանասէր», «Բարի Լոյս» «Բիւզանդիոն», «Բամբեր», «Գոթութիւն», «Գեղունի» «Գրօշակ», «Գիտութիւն», «Գեղարար», «Հայաստան», «Հիւսիս», «Իրաւունք», «Լոյս», «Լուսնայ», «Լուսարար», «Լրարար և Զ.», «Մոգիկ», «Կունիկ», «Կոչնակ», «Հովիւ», «Հանդէս Ամսօրեայ», «Հասկեր», «Հայրենիք», «Հորիզոն», «Զայն Հայրենաց», «Մասիս», «Մշակ» «Մուրճ», «Մանգոմէ», «Կոյս», «Յառաջ», «Երեւոյ», «Շարժում», «Շիրակ», «Ռազմիկ», «Սուրհանդակ», «Սոցիալիստ», «Վիպակներ», «Տարազ», «Քաղաքացի»... և դեռ թէ և կարող ասել թէ այս ցուցակը լրիւ է և զանազան ծակ ու ծուկերում չեն մնացել չլրացուած մի քանի անուններ. այդ չլրացուած թերթերի ու «հանդէսների» մեծագոյնը իմը պարտքերից և տնօրէններից կանխօսն ներդրութիւն ենք խնդում... Մոմուլի տակից թափուող թղթի այդ կոյտի մէջ ևս մարտնչող հայի ամբողջ մտաւոր

ստեղծագործութիւնը, որ և թէ քննական լինենք որակի կողմից հազիւ թէ այդ համապատասխանելի լինի քանակին... Զաւազանց սակաւաթիւ ընթերցողները պահանջներով չէ, ի հարկէ, բացատրում այդ առատութիւնը, ոչ էլ զբաղան ոյժերի բազմութեամբ, այլ մեր ազգի ցիրուցան, վտարանդի դրութեան և կուտուրական դարգացման համար անընդուն պայմաններով, ինչպէս և լուրջ գիտակից հասարակութեան բացակայութեամբ. եթէ մեր իրականութեան մէջ իսկապէս գոյութիւն ունենար մի գիտակցող ընթերցողների ստուար հասարակութիւն — այն ժամանակ այդ, մեծ մասամբ վտիտ, անբովանդակ, չարքաշութեամբ լրանց կեանքը պահպանող մրոտած թերթերի փոխարէն կ'ունենայինք աւելի սակաւաթիւ, բայց հիւսիսային, կենսունակ, բովանդակութեամբ հարուստ և համախմբուած ոյժերով տանուող հրատարակութիւններ: Ներկայ պայմաններում մեր թերթերից հասարակութեան վրայ դրած յուսով շատ դժուար է գլուխ բերել որեւէ լուրջ հրատարակութիւն, առանց մեծամեծ նիւթական ու բարոյական զոհարարութիւնների:

«Դեպքեր», պատկերապարզ հայաթիւրթ:— Վենետիկի այդ հրաշագեղ հրատարակութիւնը շորթորդ տարիներ է որ լոյս է տեսնում: 1905 թ. հատորը դերագոյնցում բոլոր նախորդները իր տեխնիկական nec plus ultra կատարելութեամբ: Դժուար է երեւակայել աւելի փառայեղ հրատար

բաղաժինն, քան այս հատորը: Մխիթարեան տպարանը կարող է այս հրատարակութեամբ պարծեանալ ոչ միայն հայերէս, այլ և օտարներէ առջև: Կեցցէ՛ մխիթարեաններէ զեղարուեստական տրպարանը: Ինչ վերաբերում է բովանդակութեան—ինքը խմբագրութիւնը խոստովանում է և բացատրում նրա թերութիւնը: «Գեղուն»-ին ունի երկու պահանջ,—ասում է Հ. Ս. Երեմեան,—զեղարուեստին կատարեալը և զրականութեան հաճելին: Առաջնոյն համար մենք ամեն զոհողութիւն յանձ առած և մեծ զի պատրաստականութեամբ ապահով կը սկսենք այս բազմաձախ հրատարակութիւնը. իսկ երկրորդը—զրականութեան հաճելին, անձանօթ զիմակաւոր ոգի մըն է կարծես, որ չենք գիտեր թէ ի՞նչ զիմակը վար առնելուն, աշխատութիւննիս վարձատրող չոր ժպիտ մը, թէ անսղանիւ ծաղը մը ցոյց պիտի տայ»... «Քանի որ մեր պատկերազարդ թերթը՝ գեղեցիկ պատկերներուն համապատասխան՝ գեղեցկազդիտական մըտաւորականին պէտքերն կը պահանջէ, բնականաբար մենք մեր շրջանին զուրս ելած, պիտի զիմենք ոչ վանական զբաղէտներուն, հրաւիրեցինք ծանօթ վիպասաններ, գեղեցիկին սիրահար գրիչներ, խոստացանք վարձատրել նաեւ զբամով և խոստացանք արժանաւոր վարձատրութիւն, սակայն այս պահուս, իբր մեր հրաւերին վրայ անցեր է ութ ամիս, տակաւին գոհացուցիչ պատասխան մը չենք առնել: Ուրեմն»—«Գեղունի»-ի մէջ տպուած են հետեւեալ յօդուածները. Սէյլան՝ «Յովհան Վարդապետի կամ Թազմադ-շահի արշաւանքն ի Վասպուրական 1537—1537».—Տէր-Սահակեան՝ «Հայ կայսերաց զրամները», «Հայ կայսրուհիները», «Հատուկատաշտ մը՝ Օհանէս Միւհնտիսեանը», «Մաքս Լիւմպակի հոսանքը», «Սարսուռներ» քանատեղ-

ծախիւներ Գանիէլ Վարուժանի».—*** «Գրական յուշեր».—Հ. Ս. Էֆրեկեան՝ «Բնաշխարհի նշմարներ».—Սարուշան՝ «Թոռվր».—Հ. Ս. Երեմեան՝ «Պատկերներու լեզուն»:

Նաուաջ, Թիֆլիս, օրաթիւրթ:—«Արշալոյս»-ից յետոյ սա երկրորդ փորձն է հրատարակել էմանալին հայ լրագիր (տարեկան 7 ը.), տարբերութիւնը այն է որ «Արշալոյս» նոյն գնով ապրիլ է և պատկերազարդ յաւելուած: «Յառաջի» գլխաւոր գրական-հրատարակատեսական ոյժերն են պ. պ. Ս. Սահրոնեան, Թոփչեան, Պաժալ, Գաւթեան, Լազարեան և Օհանջանեան: Իր նպատակը հետեւեալ կերպով է բնորոշում «Յառաջի» խմբագրութիւնը. «Հայ ժողովրդի գոյութեան ապահովութեան խնդրում «Յառաջը» համարձակութիւն ունի պաշտպան հանդիսանալու հայութեան, իսկ քաղաքական և տնտեսական խնդիրներում՝ պաշտպան և բերան ժողովրդի աշխատաւոր մասսայիւ: Չգիտենք մեր հայ թերթը հակառակ նպատակներ ունի: Միզ թուած է թէ նոր թերթի ինքնուրոյնութիւնը աւելի են բնորոշում № 15-ում տպուած հետեւեալ խօսքերը. «Առողջ ու կենդանի խօսքով ցնցել երկշոտ մտքերը, չթոյլ տալ որ ազատութեան թշնամիների սպառնալիքները կամ խաբուսիկ խոստումները մամուլատեն հասարակական զգայնութիւնը, միշտ վառ պահել լուսաւոր հեռահարների կիզիչ կարօտը, պայքարել յոստաբեկութիւնների և հիւանդոտ հրաքափութիւնների դէմ, բայց ու թարմ պահել աքիւնոտ վերքը»:

Հարիզուն, շաբաթաթիւրթ, Գահիրէ (Եգիպտոս):—Գահիրէի ազգային կալուածների տարածութիւնը, արժէքը և տարեկան հասոյթն է առաջ բերուած Թ. 44-ում: Միայն Գահիրէի ազգ. քաղաքական ժողո-

վի իրաւասութեան տակ գտնուում են 7 ագարակներ 170,000 եզիւզ, ոսկու արծողութեամբ և 7,751 եզ. ոսկի տարեկան հասոյթով: Տնէր, խանութներ և գետիններ 14,300 եզ. ոսկու արծեքով և 672 եզ. ոսկի հասոյթով: Տարեկան ընդհանուր հասոյթը 8,424 եզ. ոսկի է.—մի սլաւոնական զուժաւոր: Պէտք է ընթերցողը իմանայ որ Ալեքսանդրիայի քաղ. ժող. իրաւասութեան տակ գտնուած աղղ. կալուածներն էլ բաւական խոշոր են: Սաւկայն լինչ գործադրութիւն են գտնուում այդ հասոյթները հայ ժողովրդի օգուտի տեսակէտից. չուսումնարանները՝ խաղալիք այս կամ նայն փաշային և բէյին քմահաճոյքներուն. երկու քաղաքներուն մէջ ևս մեր ազգ. երկրեն զարդերը կը կառավարուին կրթական գործէն բացարձակապէս անտեղեակ հաղաբարձուներով, որոնց ձեռքին մէջ՝ թուլամորթ ուսուցիչներ գործիք եղած՝ բռնութեամբ զանաւորով կը խողովողին ազգին մատաղ սերունդը պարտաստելով զանոնք հաշմանդամ ու խեղա-

միտ ապագայ հայութեան անդամներ» *):

Ահա ձեզ և նիւթական առատ միջոցներ և անգլիական կառավարութեան տուած ամենաազատ կարգեր, բայց... դարաւոր ստրուկութեան մէջ այլտեսրուած հայը չէ կարող տնում խելացի հիմքերի վրայ զննել այդ զաղութեամբ սեփական գործերը: Այո, պէտք է լուրջ կերպով մտածել մեր ժողովրդի քաղաքական դատարարական վրայ, իսկ դրա համար հարկաւոր է ժամանակակից գիտութեան վրայ դրած վարժարաններ, լուրջ մտաւոր-բողոքական սլաշար առող մամուլ և մանր-մունր, հեղու անմիտ կուսակցամոլ խճրճարներէրից: Ընտրիչներէրից, բխտախնդրութիւնից և պոռոտախոսութիւնից բարձր կանգնած երիտասարդութիւն, որ ընդունակ լինէր այդ ասպարեզներում գործելու և զեկավար զէր ստանձնելու: Ժողովրդի տգիտութիւնն ու միամտութիւնը հերիք է որքան շահագործեցին զանազան մուլոյժեր...

Պ Ո Ս Տ Ա Ր Կ Ղ

ՊԱՐԻՉ. Հայ Աշխ. Միութեան Վարչութեան.—Չափազանց ցաւալի է որ Պարիսի ամբողջ հայ գաղութը իր հայ տնավաճառներով եւ այլ բարեկեցիկ անդամներով չի կարողանում հանդէսների եւ թերթերի բաժանորդային անկամ հայթայթել: Ազգայնի ինքնաձեռնաշուկին ժամանակակից Բաքոյնի հայերիդ մէջ. տարօրինակ չէ որ յետ ընկած Զանգեզուրի մի պիւղ էլ, Պարիսի էլ իրանց յոյսը դնեն ձրի կամ նուիրուած հրատարակութիւններ ստանալու վրայ... Գ՛թ պոստի ծախքի համար հոգ տանէիք...

1905 թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԻՆ.—Քաղաքական խառնակութիւնների եւ պոստի գործադրուի պատճառով, երեւի, շատ՝ քչին ստացել «Մուրճի» անցնող տարւոյ վերջին մի քանի համարները. խճաղրութիւնս խնդրում է այդպիսիներից՝ բաց նամակով տեղեկացնել թէ ո՞ր համարներն են կորել, որպէսզի նորից ուղարկուին:

*) ՏԵՍՏՈՒՄՈՐԴՆԵՐԻՆ, 1904 թ. N 6, 7 Այօի «Եզիպատահայր»:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԲՆՅԻՂ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„ՄՇԱԿ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԼՐԱԳՐԻ

(34-րդ տարի)

ԱՌԱՋԻԿԱՅ

1906

ԹԻՖԼԻՍ

«Մշակը» կը հրատարակուի նոյն պարագրաֆով եւ նոյն ուղղութեամբ

Ամեն օր ըսցի տօներին յաջորդող օրերից:

Բաժանորդագիրը «Մշակի» տարեկան գինը 10 ռուբլի է, տասնեմէկ ամսանը նոյնպէս 10 ռ., տասն ամսանը՝ 9 ռ., իննս և ութ ամսանը՝ 8 ռ., եօթն ամսանը՝ 7 ռ., վեց ամսանը՝ 6 ռ., հինգ ամսուանը՝ 5 ռ., չորս ամսանը՝ 4 ռ., երեք ամսուանը՝ 3 ռ., երկու ամսուանը՝ 2 ռ. և մի ամսուանը 1 ռուբլի:

Արտասահմանեան ըստանորդագրութիւնը. Ամ Եւրիկայի բաժանորդները պէտք է վճարեն տարեկան 6 զոլլար. Եւրոպայի բաժանորդները՝ 30 ֆրանկ. Պարսկաստանի բաժանորդները՝ 10 ռուբլի:

«Մշակին» գրուել կարելի է Նսմրագրատանը՝ (Բազարնայա և Բարոնսկայա փողոցների անկիւն):

Կայսրութեան ուրիշ քաղաքներէց «Մշակին» գրուելու համար և սոհասարակ նամակներ և ծրարներ ուղարկելիս՝ պէտք է զիմել հետեւեալ հասցէով. ТИФ-ЛИСЪ, Редакция „МШАКЪ“, իսկ արտասահմանից՝ TIFLIS, Rédaction du journal «MSCHAK».

Յայտարարութիւնները ընդունուում են բոլոր լեզուներով:

Ապտիկ ըստանորդագրութիւն է ընդունում: 1—3

ԲԱՅՈՒՆԾ Է 1906 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՐՇԱԼՈՅՍ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՄԱՐԱԿԱՍԱՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ՕՐԱԹԵՐԹԻ

24 պատկերազարդ յաւելուածներով ուր կանոնաւորապէս լոյս կը տեսնեն ամիսը երկու անգամ.

Թերթի. ձգտումն է պետական սահմանադրական կազմ, կովկասեան ներքին լայն ինքնավարութիւն, տեղական զեմսովո, զեմսովոյական մանր միութիւններ և ազատ կապակցում այդ մանր միութիւններին:

Հողի բաւարար բաժիններ սակաւահող գիւղացուն՝ պետական և կալուածական հողերից, և օրէնսդրական բաւարարութիւն բանուորի կենտական պահանջներին:

Ընտրական սկզբունքի լայն գործադրումը ընդհանրապէս, և մասնաւորապէս մեր դպրոցական գործի կազմակերպութեան, եկեղացական կալուածները տնտեսութեան և հասարակական հիմնարկութիւնների զեկաւարտութեան մէջ:

Թերթի գլխաւոր ուժը ուղղուած կըլինի հայ կեանքի պահանջներն սուսմը մղելու և աշխատելու նրանց իրականացմանը դեմոկրատ ոգով:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԱՐՏԱՍՍՀՄԱՆՈՒՄ

Տարեկան 7 ա. — —	32 ֆր. 28 ժարկ. 28 շիւ 7 դօլ.
Վեց ամիսը . . . 4 » — —	20 » 16 » 16 » 4 »
Երեք ամիսը . . . 2 » 25 կ.	12 » 10 » 10 » 2 »
Մի ամիսը . . . — 75 »	4 » 3 » 3 » 1 »

Տարեկան բաժանորդները կարող են վճարել մաս-մաս. Յունուար. 4 ա. և յունիս. 3 ա.:

Ապառիկ բաժանորդագրութիւն չի ընդունում.

Կարելի է գրուել խմբագրատանը (Թիֆլիզ, Գանովսկայա № 11) կամ գործակալների մօտ: Ուրիշ տեղերից դիմել՝ Редакция газеты «Аршалуись». կամ Tiflis, Rédaction du journal «Arshalouis».

Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Գ. ՄԵԼԻՔ-ԿԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆՑ
փ. (3)

1837

Ի. ՏԱՐԻ

1906

„ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ“

ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹԸ

Կը մտնէ իւր զոյութեան քսաներորդ տարեշրջանը, եւ կը շարունակուի իւր ծանօթ ուղղութեամբն եւ ծրագրով:— «Հանդէս Ամսօրեայ» իբրեւ Հայագիտութեան հանդէս՝ պիտի ըլլայ վանդակէ հայ գրականութեան, մատենադրութեան, բանասիրութեան, լեզուաբանութեան, հնախօսութեան, աշխարհագրութեան, պատմութեան վերաբերեալ քննադատական ուսումնասիրութիւններ—ինքնագիր եւ թարգմանածոյ: Զանց պիտի չառնուին հայ ազանաւոր ու գրագետ անձնատրութեանց կենսագրութիւնները: Յոյնալէս քննադատական տեղեկութիւն պիտի տրուի ազգային կարեւոր լրերու, նոր հրատարակութեանց եւն:—Տարեկան բաժնէգինն է 10 ֆր.—4 ըլլ.—Կանխիկ:

ԽՄԲԱՆՈՒԹԵՆՆ ՀԱՍՅԼԵՆ

A la Rédaction de la Revue „Handess“, Vienne (Autriche) VII/2 Mechitharistengasse 4.

ԲԱՅՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ 1906 ՏԱՐՈՒԱՅ

„ԲԱԶՄԱՎԷՊ“

Կանխիկ բաժանորդագինն է ֆր. 10:

Դիմել հետեւալ հասցէին.

Rédaction de le Revue «Bazmavep» Venecie (Italie)

„ԳԵՂՈՒՆԻ“

1901—1905 տարիներու ամբողջական հաւաքածոյն զեղջեւալ գնով 12 ըլլելի: Imprimerie Arménienne Lazare Venice (Italie)

Լոյս տեսաւ Առանձնաբ «ԼԵՏԻ» ծիծԱՂԻ» գ. 1 ր.

Դիմել՝ գրավաճառանոցներին եւ «Մուրճ»-ի խմբ.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1906 ГОДЪ
НА ГАЗЕТУ

Тифлисскій Листокъ.

XXIX годъ изданія.

ПОДЪ НОВОЙ РЕДАКЦІЕЙ

и при усиленномъ и обновленномъ составѣ постоянныхъ сотрудниковъ

Выступая на защиту общенародныхъ идеаловъ гражданской свободы, новая редакція будетъ проводить на страницахъ «Тифлискаго Листка» идею наиболѣе широкаго осуществленія въ политико-государственной жизни всей Россіи демократическаго, представительнаго образа правленія. Но своей ближайшей задачей новая редакція ставитъ служеніе интересамъ Закавказья и всѣхъ его народностей. Признавая за каждой изъ нихъ неотъемлемое право на всестороннее культурно-національное самоопредѣленіе, „Т. Л.“ будетъ настаивать на организаціи общекавказскаго самоуправленія съ представительнымъ всенароднымъ сеймомъ въ составѣ выборныхъ делегатовъ отъ разноплеменнаго населенія края, неразрывно связаннаго съ Россіей общегосударственными установленіями и законами.

ПОД П И С Н А Я Ц Ъ Н А.

Съ доставкой въ
Тифлисъ:

На 12 м.—5 р., на 11 м.—4 р. 75 к., на 10 м.—4 р. 50 к., на 9 м.—4 р. 25 к., на 8 м.—4 р., на 7 м.—3 р. 50 к., на 6 м.—3 р., на 5 м.—2 р. 50 к., на 4 м.—2 р. 25 к., на 3 м.—1 р. 75 к., на 2 м.—1 р. 50 к., на 1 м.—75 к.

Съ перес. въ другіе
города:

На 12 м.—7 р., на 11 м.—6 р. 50 к., на 10 м.—6 р., на 9 м.—5 р. 50 к., на 8 м.—5 р., на 7 м.—4 р. 50 к., на 6 м.—4 р., на 5 м.—3 р. 50 к., на 4 м.—3 р., на 3 м.—2 р. 50 к., на 2 м.—2 р., на 1 м.—1 р.

Съ пересылкой за-
границу:

На 12 м.—12 р., на 11 м.—11 р., на 10 м.—10 р., на 9 м.—9 р., на 8 м.—8 р., на 7 м.—7 р., на 6 м.—6 р., на 5 м.—5 р., на 4 м.—4 р., на 3 м.—3 руб. 50 коп., на 2 м.—2 р. 50 к., на 1 м.—1 р. 50 коп.

ПОДПИСКА ПРИНИМАЕТСЯ на любой срокъ, но только съ 1 числа каждаго мѣсяца, исключительно въ конторѣ изданія, Головинскій проспектъ, № 15.

ПЛАТА ЗА ОБЪЯВЛЕНІЯ: Для Закавказья за мѣсто, занимаемое строкой литита, передъ текстомъ—10 коп. и послѣ текста—5 коп. Извѣщеніе о зрѣлищахъ печатаются на первой страницѣ по 20 коп. за строку и на 4—по 1) коп. За объявленія въ справочномъ отдѣлѣ взимается по 8 коп. за строку. Объявленія въ предѣлахъ Закавказья принимаются исключительно въ центральной конторѣ торговаго дома Л. и Э. Метцль и К^о въ Москвѣ, Мясницкая, д. Ситова и въ отдѣленіяхъ его—въ С.-Петербургѣ, Большая-Морская, № 11; въ Варшавѣ, Краковское предмѣстье, № 53, по 24 к.—передъ текстомъ и 12 коп. послѣ текста.

Открыта подписка на 1906 годъ НА ГАЗЕТУ

„КАВКАЗЪ“

ПОДЪ РЕДАКЦІЕЙ

П. А. ОПОЧИННИНА

Газета «Кавказъ» будетъ выходить въ 1906 году ежедневно
кромѣ понедѣльн. и послѣпразднич. дней.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА:

	Для городскихъ	Для иногороднихъ
На 12 мѣсцевъ	7 руб. — к.	8 р. 50 к.
„ 11 „	6 „ 50 „	8 „ — „
„ 10 „	6 „ — „	7 „ 50 „
„ 9 „	5 „ 50 „	7 „ — „
„ 8 „	5 „ — „	6 „ 50 „
„ 7 „	4 „ 50 „	6 „ — „
„ 6 „	4 „ — „	5 „ 50 „
„ 5 „	3 „ 50 „	5 „ — „
„ 4 „	3 „ — „	4 „ — „
„ 3 „	2 „ 25 „	3 „ — „
„ 2 „	1 „ 50 „	2 „ — „
„ 1 „	— „ 75 „	1 „ — „

ПОДПИСКА И ОБЪЯВЛЕНІЯ ПРИНИМАЮТСЯ въ конторѣ газеты
„Кавказъ“ (Эриванская площадь, домъ Харазовой, телефонъ № 182).

Лица и учрежденія, находящіяся въ г. Тифлиса, плату за подписку
и объявленія благоволятъ присылать въ контору газеты „Кавказъ“ пол-
ностью, безъ вычета за пересылку и съ точнымъ указаніемъ, на какой
предметъ (за подписку или объявленія) высланы деньги.

Правительственные мѣста и должностныя лица, находящіяся въ Ти-
флисѣ, деньги за газету „Кавказъ“ и за объявленія въ ней имѣютъ на-
правлять непосредственно въ контору газеты „Кавказъ“.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА

на 1906 годъ

на ежедневную политическую газету

„В Ъ К Ъ“

«ВЪКЪ» — независимый органъ печати. Девизъ газеты — прогрессивное развитіе силъ общественныхъ на основѣ конституціонной свободы.

условія подписки съ доставкой и пересылкой:

на 1 годъ	на 1/2 года	на 3 мѣсяца	на 1 мѣсяць
10 р.	5 р.	2 р. 50 к.	1 р.

Для преподавателей въѣхъ учебныхъ заведеній и студентовъ:

на 1 годъ	на 1/2 года	на 1 мѣсяць
7 р.	3 р. 50 к.	60 к.

редакція и контора:

Москва, столешниковъ переулокъ, д. 0-ва „якорь“

Контора открыта въ будни съ 10 до 5 ч., въ праздники отъ 12 до 24

Редакторъ-издатель С. Мамиконянъ.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1906Г.

На ежедневную большую общественно-политическую газету

„Бакинскіе Отголоски“

Подписная цѣна съ доставкой въ годъ 7 р., 6 мѣсяцевъ 4 руб., 3 м. — 2 р., 1 м. — 1 руб. съ пересылкой въ годъ 8 р. 50 коп., 6 мѣс. — 4 р. 50 к., 3 м. — 2 р. 85 к., 1 м. — 1 р. 90 к. За границу 14 р.

Для рабочихъ 50 коп. въ мѣсяць.

Адресъ редакціи: Баку, Пассажъ Тагіева.

ф. (3—1)

I. Սարգսիանի

ՍԻ ՔԱՆԻ ՕՐ ՍՐՅԱԽՈՒՄ ԵՒ ՍԻՒՆԻՔՈՒՄ
Գրին և 20 կոպ.

Последняя новость! Часы „ПОЛИФОНЪ“.

Вы доставите много удовольствія себѣ, семейству и гостямъ, если приобретете самоиграющіе музыкальные столовые часы „Полифонъ“, играющіе красивыя вальсы, польки (для танцевъ), марши или народныя пѣсни „Перевдскій маршъ“, „Преображенскій маршъ“, вальсъ „Ожиданіе“, „Невозвратное время“, „За Дунай“, вальсъ „Камаринскую“, „Боже, Царя храни“, „Трещакъ“. „Возлѣ рѣчки“ и т. д. громко, долго звучнымъ и пріятнымъ тономъ; кромѣ того, эти часы показываютъ очень вѣрное время. Ручательство за вѣрность хода часовъ и за непортящуюся музыку на 6 лѣтъ. Цѣна въ изящномъ фантастическомъ бронзовомъ шиферblattъ, выѣсто 12 р., только на короткое время 6 р. 25 к. и 7 р.

Заказы высылаются безъ задатка по полученіи заказа налож. платеж. Адресовать просимъ: Торгов. Домъ „Т-во Континентъ“. Варшава. 1—12

ПОСЛЕДНЯЯ НОВОСТЬ!

Туалетные часы съ зеркаломъ и музыкой. Вы доставите много удовольствія себѣ, семейству и гостямъ, приобретая самоиграющіе туалетн. часы съ хорошей музыкой „Симфонія“, играющіе очень громко и долго разныя красивыя и веселыя пѣснѣ (вальсы, марши, польки, оперы, народныя пѣснѣ, какъ-то: „Преображенскій маршъ“, вальсъ „Ожиданіе“, „Невозвратное время“, „За Дунай“, „Боже Царя Храни“, „Коль славець“, „Камаринскую“, „Трещакъ“, „Возлѣ рѣчки“ и т. д. со шифов. зеркал. парижской выдѣлки въ изыщ. полтрин. заграничн. корпусѣ. Часы эти кромѣ того отлич. своимъ вѣрн. ходомъ и служатъ изыщ. украш. для павесмен. и туалетн. стола. Высыл. часы вырегулированныя до минуты съ ручательств. за вѣрность хода и за непортян. музыку на 6 лѣтъ за нал. плат. безъ задатка. Цѣна выѣсто 20 руб. только 6 р. 50 к. и 7 р. 50 к. (1—12)
Адресовать: „Тор. дом. Т-во Континентъ“ Варшава М-л.

!!ПОСЛЕДНЯЯ НОВОСТЬ!!

Изъ НАСТОЯЩАГО АФРИКАНСКАГО золота

© НЕ ПОЗОЛОЧЕННЫЕ ©

Новоизобрѣтенные карман. мужскіе или дамскіе часы изъ настоящаго африканскаго золота, ничѣмъ не отличаеыя даже сведѣлчестами отъ настоящихъ золотыхъ часовъ. стоящихъ 100 р.: глухіе съ тремя маассинн. крышками, заводъ безъ ключа ходъ на камняхъ, ручательство за прочн. металла и вѣрность хода до 6 лѣтъ. Часы

изъ настоящаго африканскаго золота награждены за свою добродѣтельность и проч-
ность многими медалями и знаками отличія. Цѣна мужск. или дамск. только на
короткое время выѣсто 28 руб. только 7 руб. 50 к.; 2 шт. 14 р. 50 к.; 3 шт.
21 р. Такіе же открытые мужскіе изъ настоящ. африк. зол. не позолоченные съ
пылепредохранит. стекломъ выѣсто 16 р. только 4 р. 25 к., 2 шт. 8 р., 3 шт. 12 р.
Высылаемъ вывѣренныя часы до минуты по полученіи зак. нал. пл. безъ задатка.
Адресъ: Въ центр. депо африк. часовъ Т-во Континентъ Варшава М.-ъ. купоны всѣхъ
фирмъ принимаемъ въ счетъ по 50 коп., на каждыя часы 1 купонъ.

БЕЗПЛАТНО прилагается къ часамъ изящная цѣпочка съ брелкомъ „Бинокль“
съ видами или *компасъ* того же металла и *замшевый кошелекъ* для пре-
дохр. часовъ отъ порчи.

—ПОЛЬЗУЙТЕСЬ РѢДКИМЪ СЛУЧАЕМЪ.—

1. акаѣ 5 штукъ часовъ сразу прилагается безплатно 1 изящный музыкальный
ящикъ съ зеркаломъ и музыкой „Симфонія“ играющій разныя пѣснь лучшихъ компози-
торовъ.

!!!ДОЛОЙ БРИЛЛІАНТЫ!!!

Массивное золотое кольцо 56 пробы послѣдняго новѣйшаго парижскаго фасона съ
настоящ. франц. брилліант. „Bengal“ ничѣмъ не отличаемыми даже специалистами отъ
астанц. дорогихъ брилліантовъ, стоющ. 200 р., весьма богатой выработкой, въ
изящн. плюшевомъ футлярѣ, цѣна только 5 р. 25 к., 2 шт. 10 р. Пара крупныхъ
серегъ съ такими же брилліантами 5 р. 75 к., 2 пары 11 р. Высылаю безъ задатка
наложен. платеж.

Адр. Гл. скл. франц. брил. Т-во Континентъ Варшава, М.-ъ

Р. S. Камни „Bengal“ имѣютъ превосходную игру, т. е. безъ фольги. Гро-
моздкое количество благодарственныхъ писемъ.

Рѣдкій случай! НОВОСТЬ! Кабинетные часы «МОЛНІЯ»

Всякому необходимо, имѣть у себя на дому по дешевой цѣнѣ, элегантные кабинет-
ные столовые часы съ будильникомъ и съ самосвѣтящимся въ темнотѣ цифербла-
томъ, дающ. возможность ночью узнать, который часъ. Ручательство за прочность
издающагося свѣта и вѣрность хода на 5 лѣтъ. Цѣна въ изящн. корпусѣ 1 сорта
выѣсто 7 р. 50 коп. только на короткое время 2 р. 50 к., 2 шт. 4 р. 50 к., 3
шт. 6 р. 25 к. Высылаемъ вывѣрен. часы до минуты, съ налож. плат. безъ
задатка.

Адресовать просимъ: Тор. Дм. „Т-во Континентъ“ Варшава М.-ъ.
Р. S. При заказѣ 6-ти экзем. прилагаются 1 часы безплатно.

Հ. Առաքելեանի

„ՄԻԱՄԻՍ ԱՐԵՒԵԼՔՈՒՄ“

Ուղևոր ակնարկներ, գ. 40 կոպ.:

Կովկասի Ոստանական Շրջանի հոգաբարձական Խորհրդի որոշմամբ, որ հաստատում է Կովկասի բաղադասական պ. կառավարչության պատճենակատարի կողմից

Կ. ԿՈՒՄԻՏԵԱՆԻ և Լ. ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ

ՄԱՅՐԵՆԻ ԽՕՍՔ

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԵԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿԸ

(Ներդրող և չորրորդ տարիների համար)

Համապատասխան հայերէն-ռուսերէն բառգրքով

ԳԻՆՆ Է 70 Կ.

(246 էջեր)

Համարում է պիտանի սկզբնական դպրոցների համար:
Դիմել թիֆլիսի «Գուտաբերդ» և «Կենտրոնական», իսկ Բազում՝ «Сотрудник» գրադաճառանոցներին:

LA REVUE

(Ancienne «Revue des Revues»)

A B O N N E M E N T

Etranger (Union postale) par an: 28 fr.

» » » par semestre 16 fr.

Directeur-Rédacteur en chef

JEAN FINOT

Administration et Rédaction:

12 Avenue de l'Opéra

Paris

Խմբագիր՝ Լ. Սարգսյան
Հրատարակիչներ՝ Վ. Քանանյան
Լ. Սարգսյան:

րաշխ գործունէութիւնն ազատական ուղղութեան տար-	
քեր կուտակցութիւններն մէջ.—Ֆրանսիական կառ.	
տակտիկան եկեղ. կայքերը ցուցակադրելիս.—Հանրապ.	
նոր նախագահի ընտրութիւնը: Լ. Ս.-ի	182
16. ՊԱՐՔԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	189
17. ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ	
18. ՊՈՍՏԱՐԿՂ	
19. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	276
20. ՅԱԵԼՈՒՄԾ. Ձէյմս Մորլէր՝ «ՀԱՁԻ ԲԱՐՄԱՆ ԱՆԳ- ԼԻԱՅՈՒՄ», վէպ պարսկ. կեանքից, թարգմ. անգլ. Մ. Կարապետեան	159—174

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից՝ գրել պարզ, մանաւանդ թուեր, յառուկ անուններն ու օտար բառերը, եւ քերքի միայն մի քերքի վրայ. առանձնապէս ու զարմնիկ կէտադրութեան, ուղղագրութեան եւ նոր պարբերութիւնները որոշակի լինելու վրայ: Թարգմանութեան հետ պէտք է ուղարկել խմբագրութեանը նաեւ բնագիրը:

2. Ձընդունուած մեծ յօդուածները պահուում են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ յետոյ ոչնչացնում են: Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը: Փոքր յօդուածներն ու ոտանաւորները չեն վերադարձնուում:

3. Գրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը: Խմբագրութեան առանց պայմանների ուղարկուած ձեռագիրները համարում են անվճարելի:

4. Խմբագրութիւնն իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:

5. «Մուրկի» համարը չստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեանը տեղեկութիւն տալ ոչ ուշ, քան յաջորդ համարի լոյս տեսնելը:

6. Խմբագրութեանը զանազան հարցումներով դիմող անձինք պէտք է պատասխանի համար ուղարկեն նամակագրոշմ կամ պոստային ըլանի:

7. Հասցէ փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կոպէկի հասցէի փոփոխումը պէտք է ստացուի իւրաքանչիւր ամսի 10-ից ոչ ուշ, որպէսզի առաջիկայ համարն ուղարկուի նոր հասցէով: Նոր հասցէի հետ պէտք է այտնել նաեւ հին հասցէն:

ԲԵՏՈՒՆԺ Է ԲԵԺԵՆՈՐԳԵԳՈՒԹԻՒՆ

1906 թ.

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳՐԻ

(Նոր չրջան VI տարի)

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ռուսաստան տարեկան 10 ռ. Արաստահման՝ 12 ռ. (32 ֆ.)

Պարտիստան կէս տարին 6 ռ. 7 ռ. (18 ֆ.)

Հասով համարը 1 բուրի, բաժանորդագիրը ամսական՝ 1 բուրի:

Երևանում է. Բաժանորդագիրը կարելի է վճարել նաև մոտ-մաս. ըս-
կըզրում 5 ռ., մայիսի 1-ին 5 ռ. և յունիսի 1-ին 2 ռ. — կամ սկզբում
5 ռ. և յունիսի 1-ին 5 բուրի: Հայոց զգր. վարժույթների և ուսուցիչների,
գիւղական քանոնականների, միջն. ուս. աշակերտների և ուսանողների համար
բաժանորդագիրն է 8 բուրի Ռուսաստանում: Թիֆլիսի բաժանորդները
կարող են տարեկան բաժանորդագիրը (10 ռ.) վճարել մաս-մաս, բաժանե-
լով այնպէս, ինչպէս իրանց յարմար է:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԴՈՒՆԻՈՒՄ Է

Թիֆլիսում խմբագրատանը (ձախմուտական փողոց, ա. № 12)

Կաշարսիանայի տեղերից պէտք է գրեմել՝ Тифлис, въ редакцію
журнала «МУРՃ».

Արաստահմանից՝ ТИФЛ. Редакция въ вѣстѣ «МУРՃ».

Մարտ-ի գործակալները.

Աստիսան—Գ. ք. Մկրտումյան:

Բազու—Րժ. Գ. Սարգսեան (Ե. Մարտ 1 № 26) և պ. Յ. Քոչարեան:

Բիբի-կիթաբ—պ. Գ. Տ. Դանիելյան:

Երևան—Վարդանտ գրականութի:

Կարս—պ. Համադասյ Տ. Պաշտպան:

Մասիս—պ. Ստ. Քուսեան:

Սաբ—պ. Արամ Բախտեան (Սեփեղիկեան) չրջան:

Սարգսեան—Թ. ք. Բէկզեւեան (Անդրկասեան երկիր):

Սիմեոն—պ. Ն. Հայրապետեան:

Թիֆլիս—Վարդանտեանց և Վենետիկեան գրական.

Վարդապետ—Յ. ք. Սարգիսեան:

Թուրք—Րժ. պ. Յ. Տէր-Ստեփանեան և Ն. Պանիրեան:

Եգիպտոս—գործար Կ. Փայալեան-Կան (Ալեքսանդրիա):

Ինկիլի—պ. Գ. Մեխր-Երջաճաճեան:

Նոր-Ջուղա—պ. Տիգրան Արզաթեան:

Թէհրան—պ. պ. Ալեքսան Թունեանց և Լ. Բալայեան:

ՈՍՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴՈՒՆԱԾ Է ամեն լեզուով: Եայտարար-
ութիւնների համար վճարում են.— 1 կրկն բանագ յայտարարութեան համար
15 ռ., 2-րդ 4 ռ., 3-րդ 1 ռ.— 1 ռ. տողանոց (կորպ.)— 40 կ.

Խմբագիր ՀԵՌՈՏ ՍԱՐԳՍԵԱՆ